

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

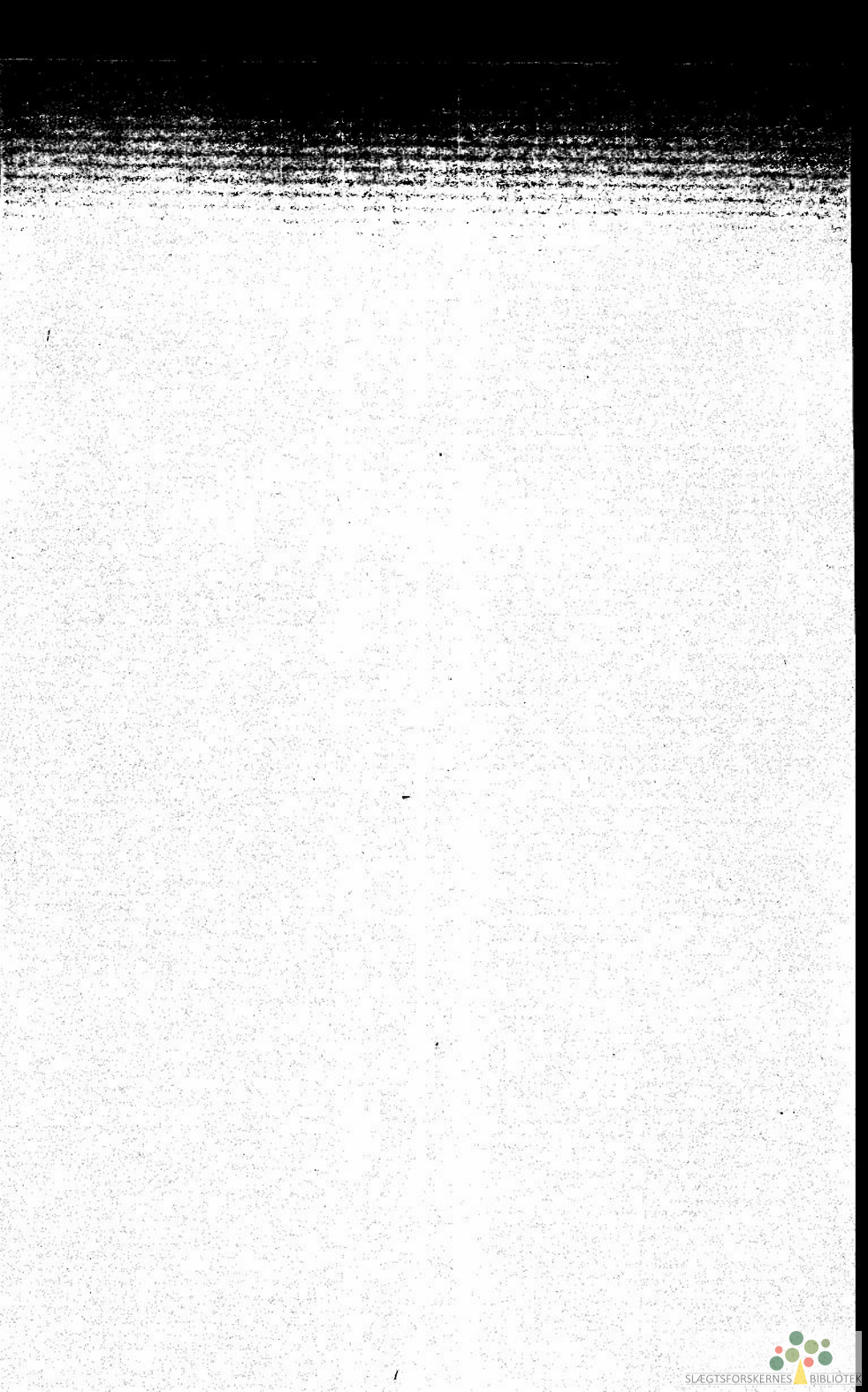
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

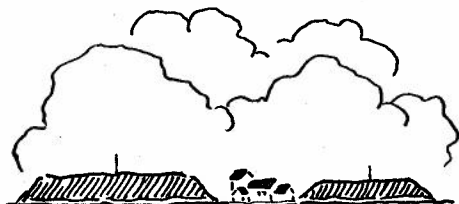
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

VEJLE AMTS AARBOG

1972

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

Omslaget viser Frederik IV, rytterskolernes grundlægger. Billedet er gengivet i farver side 48—49 i artiklen: Om rytterskoler i Vejle amt.

VEJLE AMTS AARBOG

UDGIVET AF

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

1972

KONRAD JØRGENSENS BOGTRYKKERI A/s
KOLDING

Redaktionsudvalg:

Amtmand A. Wamberg, Vejle (formand).

Museumsinspektør, mag. art. *Sigvard Skov*, Koldinghus.

Redaktionssekretær *Axel Rude*, Vejle.

INDHOLD

1972

	Side
Historisk Samfunds geografiske område	7
Biografier over bidragydere til årbogen	8
<i>S. Ellkier-Pedersen</i> : Om rytterskoler i Vejle amt	9
<i>Henrik Becker-Christensen</i> : Vejle bys ældste, kendte købstadprivilegier	65
<i>Inge Tofthøj Nielsen</i> : Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus len 1580—1660	122
<i>Kamma Varming</i> : En billedkvader i Øster Ny- kirke	202
<i>Dora Bang</i> : Nogle af Vejle-egnens præster omkring år 1700	214
<i>Dagny Slumstrup</i> : Bredstrup gamle præstegård	221
<i>Jakob Rosenkilde</i> : En almuekvinde fra forrige århundrede	225
<i>Klaus Ebbesen</i> : En bayersk økse, fundet ved Vejle	230
<i>Sigvard Skov</i> : Overbibliotekar Erik Ebstrup, død 1972	233
<i>A. Wamberg</i> : Anmeldelser	235
Regnskab 1971/72	237
Udflygt og årsmøde 1972	239

HISTORISK SAMFUNDS GEOGRAFISKE OMRÅDE

Vejle Amts Historiske Samfund har ikke hidtil virket i Horsens og den øvrige del af det hidtidige Skanderborg amt, som pr. 1. april 1970 blev sammenlagt med det gamle Vejle amt. I dette område virker i dag Historisk Samfund for Århus Stift, Østjysk Hjemstavnsforening og Historisk Forening for Horsens og Omegn.

Historisk Samfund har imidlertid gerne villet udstrække sit virke til dette område og har derfor rettet henvendelse herom til de nævnte 3 foreninger, der har fundet det helt naturligt, at Vejle Amts Historiske Samfund virker i hele det nuværende Vejle amt.

Historisk Samfund vil derfor også fremtidig virke i Horsens og den øvrige del af det hidtidige Skanderborg amt, der nu hører til Vejle amt. Vi har allerede fået et betydeligt antal medlemmer i dette område, og vi byder disse medlemmer velkommen i Historisk Samfund.

Også i Lunderskov- og Vamdrupområderne, der fra 1. april 1970 er blevet overført fra Ribe til Vejle amt, vil Historisk Samfund fremtidig virke, i fuld forståelse med Historisk Samfund for Ribe amt, ligesom vi har erklæret os indforstået med, at Ribe-samfundet virker i Filskov- og Sdr. Ommeområderne, der den 1. april 1970 blev overført fra Vejle til Ribe amt.

BESTYRELSEN

BIOGRAFISKE DATA OVER BIDRAGYDERNE
TIL VEJLE AMTS AARBOG 1972:

Sigvald Ellkier-Pedersen, Smidstrup.

F. 22. maj 1907 i Øster Nykirke. Lærereksamen (Jelling) 1930. Ejer af Langå private realskole 1950—55. Skoleinspektør i Stubbekøbing 1955—60. Skoleinspektør i Smidstrup 1960—71. Har skrevet »Bogen om Rytterskoletavlerne« 1971. »Billed- og datakartotek over tilbageværende rytterskoletavler« under udarbejdelse. Filmsoptagelser til Dansk Vandrelaug: »Ad Jyllands Vandvej«, »Over klassisk Jord (Grækenland-Tyrkiet)«, »Nordkalotten«. Endvidere filmen: »Gammeløl«.

Henrik Becker-Christensen, Århus.

F. 11. februar 1950 i Vejle. Student Vejle 1969. Stud. mag. ved Århus universitet (historie).

Inge Tofthøj Nielsen, Århus.

F. 25. august 1948 i Vejle. Student Vejle 1967. Stud. mag. ved Århus universitet. Hovedfagseksamen i historie 1972.

Kamma Varming, Fredericia.

Se Vejle Amts Aarbog 1970.

Dora Bang, Dommerby, Skive.

F. 14. juni 1907 i Sevel (Ringkøbing amt). Malerinde.

Dagny Mathilde Slumstrup, født Carlsen, Voldbygård, Bredstrup.

F. 28. august 1897 i Vejle. Landhusmoder. Meddeler til Nationalmuseets etnologiske undersøgelser og til Dansk Dialektforskningsinstitut.

Jakob Rosenkilde, Humlebæk.

F. 29. december 1902 i Frederiksborg slotssogn. Lærereksamen (Jonstrup) 1924. Lærer (overlærer) i Humlebæk 1929—69.

Klaus Henrik Ebbesen, København.

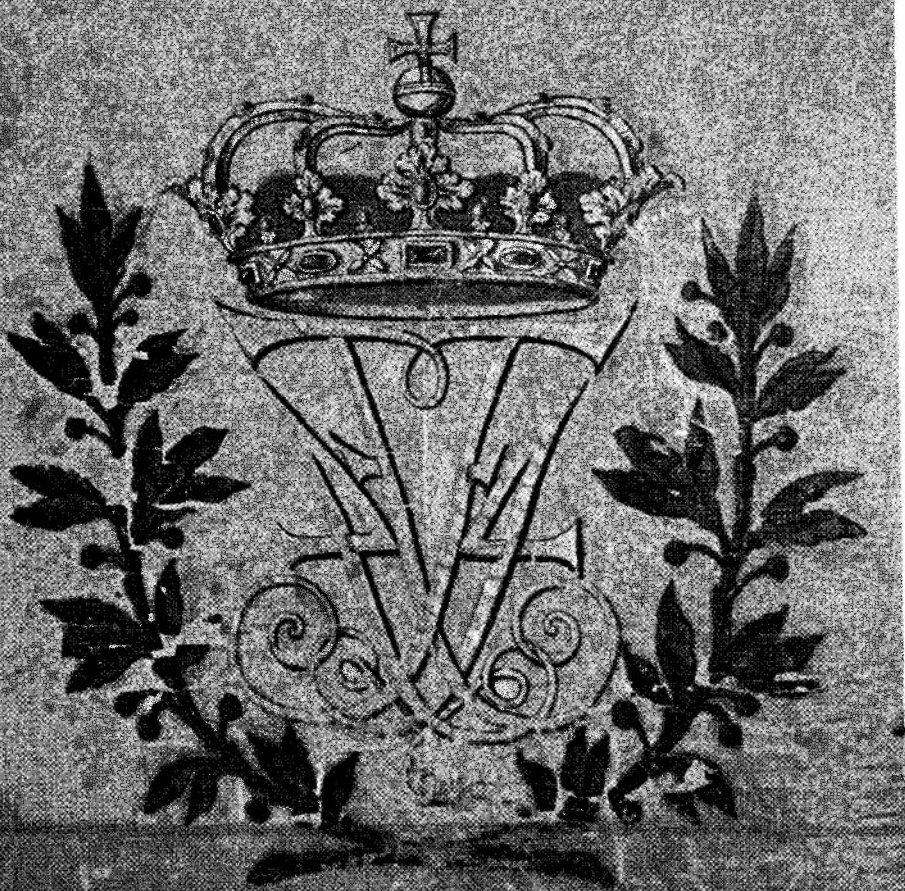
F. 9. maj 1946 på Frederiksberg. Student Frederiksberg gymnasium 1965. Stud. mag. ved Københavns universitet (forhistorisk arkæologi).

Sigvard Skov, Kolding.

Se Vejle Amts Aarbog 1966.

A. M. Wamberg, Vejle.

Se Vejle Amts Aarbog 1970.

Frederik IVs monogram på rytterfane fra 1714.
(Sydsjællands Museum, Vordingborg.)

Fanen, der er i estandardfacon (128 cm lang, 153 cm bred), var i en lang årrække deponeret på tidligere museums loft, men blev 1968 af Nationalmuseets afd. i Brede konserveret ved, at fragmenterne af den stærkt mørnede fanedug med grågrøn bundfarve og motiver i sort, olivengrønt, bleggydent og højrødt opsyedes på ny silke.

På estandardens nederste del (ikke medtaget på illustr.) er rekonstrueret følgende indskrift:

Barse Herridts 2-det Compagnies Fahne for Mæærn, (Ørs?)lev
oc Øster Eggitsborg Sogne.

Capitain Jørgen Ander Sen.
.....(?) 1714

OM RYTTERSKOLER I VEJLE AMT

Af S. Ellkier-Pedersen.

For 250 år siden — i årene 1722—27 — lod Frederik IV opføre 240 skoler i de 12 rytterdistrikter, der var oprettet på krongodsene rundt om i landet. Der blev herved på 5 år skabt undervisningslokaler for 8—10.000 børn og vel at mærke undervisningslokaler, der efter den tids forhold var helt moderne. Skolerne blev opført efter standardtegnninger og af 6 bygmestre, der hver fik overdraget et antal skoler til opførelse. Mange af skolerne har fungeret helt op til vore dage, og adskillige af bygningerne står endnu.

Der var her i virkeligheden tale om et stærkt rationaliseret typeskole-byggeri af relativ høj standard, som gennemførtes hurtigt og med godt resultat. Dette skolebyggeri var i sig selv en vældig økonomisk kraftanstrengelse, og det skete tilmed på et tidspunkt, hvor landet lige havde været igennem den lange og opslidende store nordiske krig — alt i alt altså et meget stort offer på det pædagogiske alter.

Der skulle gå næsten 250 år, før noget lignende igen blev forsøgt, og på ny med held og med en betydelig højnelse af lokalestandarden til følge. Navnlig på Fyn og i Vejle amt er fra midten af 1960'erne gennemført et stort skolebyggeri efter standardplaner og med en gennemført rationalisering.

Fhv. skoleinspektør S. Ellkier-Pedersen har foretaget en gennemgribende undersøgelse af de smukke mindetavler, der blev opsat over indgangsdørene på hver af skolerne. Undersøgelsesresultaterne er samlet og udgivet i »Bogen om rytterskole tavlerne«, Universitetsforlaget i Århus 1971. Den følgende artikel af samme forfatter indeholder en særlig undersøgelse af rytterskolerne og deres tavler i Vejle amt, og redaktionsudvalget bringer med glæde denne artikel, fordi historien om rytterskolerne visselig fortjener at blive bevaret for eftertiden og ikke mindst i lyset af vor egen tids skolebyggeri.

Herreder, amter og rytterdistrikter.

Landets ældste verdslige inddeling synes at være herrederne, der oprindeligt betegnede et landområde med 120 faste bosteder (bol).

Herrederne samledes senere i større enheder, syslerne, der beholdt deres praktiske administrative betydning, indtil det kongelige lensvæsen gennem 14-, 15- og 1600-tallet gradvist overtog syssels- og herredsmyndigheders hidtidige funktioner.

Omkring år 1500 var der ialt 80 len, som stort set begrænsedes af gamle herredsskel.

I begyndelsen af 1600-tallet var der sket en sammenlægning til ialt 52 len, og disse vedblev indtil 1660 at være landets egentlige overøvrigheds-distrikter, ledede af den kongelige lensmand.

Med enevældens indførelse fulgte lensvæsenets ophævelse og indførelse af begrebet *amter* (kgl. plakat 19/2 1662).

Stort set faldt de gamle lens- og de ny amtsområder sammen, idet der af de 52 len oprettedes 49 amter, hvis ledelse bestredes af 25 kongelige befalingsmænd (amtmand).

Amtfordelingen i perioden 1662—1793 var:

Sjælland	17 amter
Lolland og Falster	4 —
Bornholm	1 —
Fyn	6 —
Jylland	21 —

Ved afgrænsningen af disse områder toges der atter vide hensyn til de gamle herredsgrenser, samtidig med at de ny amtsnavne ofte havde tydelig tilbagevisning til lensinddelingen (Koldinghus amt, Riberhus amt m. fl.).

Ved kgl. resolution af 4/9 1793 koncentreredes amternes antal til 19, og disse fik som hovedregel navn efter den købstad, hvori administrationen og amtmandens bolig placeredes.

De 19 amters fordeling i perioden 1793—1970:

Sjælland	5 amter
Lolland-Falster	1 —
Bornholm	1 —
Fyn	2 —
Jylland	10 —

Også ved denne revision spillede herredsgrænserne en afgørende rolle.

I amtsperioden 1662—1793 skete oprettelsen og udbygningen af de kongelige rytterdistrikter, der var baseret på en storstilet samling af krongods i 11 amters såkaldte »inderherreder«.

De 8 amter, der ikke berørtes af godssamlingen og den dermed følgende rytterordning, var: Holbæk, Bornholm, Svendborg, Hjørring, Aalborg, Thisted, Viborg og Ringkøbing.

Frederik II havde allerede 1577—82 gennemført meget omfattende sammenlægninger af gods til kongelige vildtbanearealer. Som bekendt skete dette ved energiske opkøb og mageskifter af hovedgårde i de pågældende områder — og langtfra uden anvendelse af »overtalelsesmidler«.

Godssamlingen fortsattes under Christian IV og Frederik III, hvorefter Christian V 1771 af disse områder forordnede oprettet 10 rytterdistrikter med særlig pligt til at rekruttere og underholde en stående rytterhær på 1800—2000 mand.

Frederik IV øgede rytterdistrikternes antal til 12 og lod senere disse være det administrative grundlag for oprettelsen af sine 240 såkaldte »Rytterskoler«, hvis oprindelige betegnelser dog var »Frederik IVs kongelige Skoler«.

I statslige arkiver findes et meget stort og varieret

materiale til belysning af selve rytterinstitutionen og det hundredår (ca. 1670—1765), hvori den bestod; men der er endnu ikke foretaget nogen samlet historisk vurdering eller bearbejdelse af disse arkivalier. Også om Frederik IVs kongelige skoler findes et betydeligt arkivmateriale, men langt fra så udførligt, at skolernes tilblivelse kan anses for fuldt belyst, og heller ikke om dette emne er der udarbejdet en samlet historisk fremstilling.

Nærmest hertil kommer Joakim Larsen »Den danske Folkeskoles Historie 1536—1784« (1916) og Thøger Jensen »Frederik den Fjerdes kongelige Skoler (Rytterskolerne)« 1921.

Herudover er emnet punktvis behandlet i et stort antal avis-, tidsskrift- og årbogsartikler ved lokalhistorikere, kronikører og skolefolk.

Af denne »punktlitteratur« anføres i det følgende nogle fællesdata vedrørende skolernes tilblivelse, tænkt som forhåndsorientering til en afsluttende gennemgang af de kongelige skoler i det oprindelige Koldinghus rytterdistrikt og i nuværende Vejle amt.

Frederik IVs kongelige skoler.

Set på baggrund af krigsårene 1700—1721 blev det sidste 10-år af Frederik IVs regering en tid, der kendetegnedes ved en friere udfoldelse på flere kulturelle områder: pietismen vandt fodfæste og gehør for ny tanker om fromhed, kristendomsoplysning, godgørelse og fattigforsorg, mens Hans Egede tegnede den ydre mission; samtidig begyndte litteraturfolk som Hans Gram, Arne Magnussen, Frederik Rostgaard og ikke mindst Ludvig Holberg at »lære de danske, at dansken er født at tale med fædrenes tunge«, mens der

i landets præste- og adelskredse sporede stigende interesse for en bedring af almueoplysningen.

Kongen selv holdt sig flittigt orienteret om disse rørelser og forsøgte bl. a. gennem sin fattigforordning af 1708 både at lindre kårene for de fattigste og at fremme tilgangen til købstædernes frivillige skrive- og regneskoler samtidig med, at han ønskede etableret »degneundervisning« i læsning og skrivning under alle landdistrikternes kirker.

Helt siden århundredskiftet havde også kongens moder samt hans dronning og 2 søskende, prins Carl og prinsesse Sophie Hedevig, interesseret sig for almueoplysning i pietistisk ånd. På deres private godser havde de med betydelig offervilje ladet indrette eller endog opføre omkring 25 almueskoler, og adskillige godsejere fulgte deres eksempel.

Heri lå der for kongen en direkte ansporing til både som storgodsejer og som landsfader at engagere sig positivt i skoleudviklingen, og dette var ham næppe uvelkomment, fordi han herigennem kunne vise både det rette kristelige sindelag og den kongelighed, der måske kunne blive ham selv et glørværdigt eftermæle.

Også andre fremtrædende mænd i samfundet stod som kongens tilskyndere, heriblandt Sjællands biskop, professor Christen Worm, slotspræst (senere Sjællands biskop) Peder Hersleb, kancelliråd Ole Pedersen, justitsråd C. Bircherod, amtmændene Urban Brun, Iver Rosenkrantz og Frederik v. Gram samt krigsråd C. A. Rennemann og overkrigssekretær C. C. Gabel.

Med undtagelse af Hersleb kom disse mænd da også til at udgøre den arbejdskomite, der af kongen ned-sattes i august 1720 til nærmere at konkretisere planerne om en eventuel skoleforordning.

På dette tidspunkt forelå der intet dokument om, at kongen ville påbegynde et skolebygningsarbejde.

Hans udsagn herom har kun foreligget mundtligt, men i breve fra komiteen anføres bl. a.: »— de Skoeler, som Eders Mayestæt allernaadigst og høypriselig behager at ville have anordnet«, »Eders Mayestæts høypriselige Forsæt sliigt godt Foretagende at befordre —« og »Efter Eders høykongelige Mayestæts derom allernaadigst givne *mundtlige* Befaling —«.

Under ledelse af biskop Worm og C. Gabel indhentedes komiteen kirke- og hartkornsoplysninger fra de 12 rytterdistrikter, og under 7. februar 1721 meddeltes det amtmændene Rosenkrantz og v. Gram (Sjællandske Tegnelse III 14), at kongen nu havde besluttet i hvert rytterdistrikt at lade oprette 20 skoler, der som økonomisk driftsbasis hver skulle have et underlag af 280 tdr. hartkorn.

28. marts 1721 blev herefter en skelsættende dato, idet »— Hans Mayestæt paa denne Dag lod publicere sit *gudelige Forsæt, de 240 Skolers Oprettelse*« (Danske Atlas I 353). Noget dokument med den endelige beslutning er ikke opbevaret og har måske aldrig eksisteret.

Men under samme dato approberede kongen ved sin underskrift de allerede fuldt udarbejdede instrukser for skolernes undervisnings- og tilsynsforhold.

Og denne godkendelse bør vel anses for fuldgod oprettelsesfundats samtidig med, at den kan betragtes som landets første folkeskolelov.

Men de byggetekniske spørgsmål var endnu ikke løst. Både kommissionen og kongen var indstillet på, at man som skolelokaler i vid udstrækning kunne benytte istandsatte kirkelader, degneenkesæder, ødegårde, tomme rytterhuse og såkaldte kongelige gadehuse. Kun hvor sådanne lokaliteter ikke fandtes, påtænkte man

opførelse af særlige bygninger i sædvanlig landbyggestil.

Alle rytterdistrikterne berejstes herefter af en særlig kommission, som d. 31. maj 1721 afgav en betænkning, bilagt »— tvende afridsninger af et Skoelehuus, det eene af Bindingsværk og det andet af Brandmur« (skrivelse fra de Kommitterede til Krigsjorddebørgernes Indretning D. nr. 829), idet man dog principielt tiltrådte brugen af bestående gadehuse og lignende.

De to nævnte tegninger er ikke bevaret.

Under 15. juni s. å. tiltræder rentekammeret denne betænkning, men anbefaler dog, at alle nødvendige nybygninger skal være grundmurede.

Om det næste par måneders forhandlinger foreligger intet oplyst; men d. 23. august 1721 kommer den endelige beslutning, der med ét slag hæver hele projektet op i et højere og fastere plan. I kongeligt brev (Rytterdistrikt kontor nr. 171, 1721) forordnes det, at der i hvert af de 12 rytterdistrikter skal opføres 5 nye skolebygninger årlig i 4 år — i alt 20 — at disse skal være grundmurede, og »at saaledes ingen andre Huuse dertil skal tages«.

Byggeriet kunne herefter samordnes og udliciteres som en udpræget serie- og typehusentreprise.

Om den førømtalte (forsvundne) tegning til en grundmuret skolebygning har været udgangspunkt for den videre projektering, er ikke bevisligt.

Men i november 1721 modtog rentekammeret, inden licitationen var udbudt, fra bygmester Lauritz Eriksen, Nivaa, i samarbejde med kgl. hofgartner, arkitekt J. C. Krieger et overslag med tegning til en grundmuret skolebygning. Heller ikke denne tegning er bevaret, men har muligvis været udført efter den første »afridsning« — efter al sandsynlighed af J. C. Krieger

(K. Voss »Bygningsadministration i Danmark under enevælden« 1966). I øvrigt påtog L. Eriksen sig senere at opføre i alt 129 skolebygninger og Krieger 20, mens han samtidig avancerede til kgl. bygningsinspektør og sluttelig udnævntes til overlandbygmester.

Byggektionererne, som ikke er bevaret i original, synes at have været både udførlige og strenge.

Hovedpunkterne var:

en fast opførelsessum pr. skole på 550 rdl.,
 et grundmuret, tegltækket hus 21 alen (9 fag) langt, 12 alen bredt og med $4\frac{1}{2}$ alens indvendig loftshøjde,
 opført af helbrændte teglsten (Flensburg-type) med massive 13 tommer ($1\frac{1}{2}$ sten) ydervægge afsluttet med $\frac{1}{2}$ alen høj gesims i 5 skifter,
 skorsten, ildsted, bageovn og gulve af samme teglmateriale,
 indvendige skillevægge af soltørrede sten, rappede og kalkede,
 huset tækket med rød Flensburger-tegl, oplagt og skjullet (tætnet med svinehår),
 murrem, skorstenshammer, vinduer og udvendige døre fremstillet af 8×8 , 8×4 , 8×2 og 4×3 tommer egetræ,
 tagtømmer, indvendige døre og loft af norsk fyr,
 vinduer forsynet med blyindfattede glasruder og oplukkelige udvendige skodder,
 stenpikning om hele huset, i stalden og evt. i forgangen,
 skodder, vinduer og døre udvendig blåmalede, indvendig røde, og
 i skolestuen 2—3 nedstolpede plankeborde med tilhørende faste bænke.

Om eventuel brøndgravning, indretning af toilet-rum (stalden?) samt opsætning af mindetavle og andre inskriptioner findes intet nævnt.

At konditionerne sammenholdt med den faste byggesum gjorde entreprisen lidet tiltrækkende, ses bl. a. af et overslag fra en jysk bygmester og landmåler J. P. Planitz, som med en udspecificering til de mindste enkeltheder påviser, at opførelsessummen må ansættes til mindst 650 rdl. pr. skole.

Sammenfattet viser hans udregning følgende minimale håndværkerudgifter:

Murerarbejde og materialer	437 rdl. 4 mk. 0 sk.
Tømmerarbejde og materialer	91 - 0 - 12 -
Snedkerarbejde og materialer	89 - 2 - 0 -
Kleinsmedearbejde og materialer .	15 - 5 - 8 -
Glarmesterarbejde og materialer ..	8 - 0 - 0 -
Stenpikning	2 - 2 - 0 -
Stilladser m. m.	15 - 2 - 12 -

(Malerarbejde er ikke nævnt)

Planitz tilføjer: »Hvilket i alle Maader er beregnet efter den allernøieste Priis, som nuomstunder falder paa Materialerne udi Jylland, og med hosfølgende Specificationer af nogle jyske Kiøbmænd kand beviises, som med deres Eed haver bekræftet mig: at de hverken kand eller vil sælge deres Vare ringere.«

Hårdt presset gik Planitz dog med til i 1722 at opføre 4 skolebygninger i Dronningborg distrikt for i alt 1.556 rdl., men med fri nedbrydningsmaterialer fra Dronningborg kloster.

Først efter mange opfordringer og enkelte firinger i kravene samt nogen pression lykkedes det gennem

årene 1722—25 at få udliciteret byggearbejdet til følgende bygmestre og priser:

Bygmester C. Fritcher: 11 skoler på Lolland + 27 på Falster, alle à 550 rdl.

Kgl. bygningsinspektør J. C. Krieger: 20 (alle) skoler på Fyn à 660 rdl.

Bygmestrene Gotfred Schuster og Søren Sørensen: 25 skoler i Koldinghus distrikt, 24 skoler i Skanderborg distrikt, alle à 580 rdl.

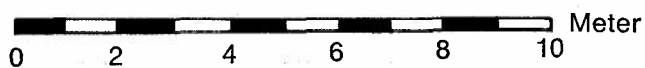
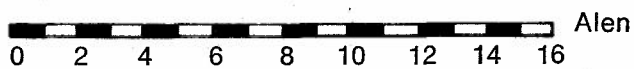
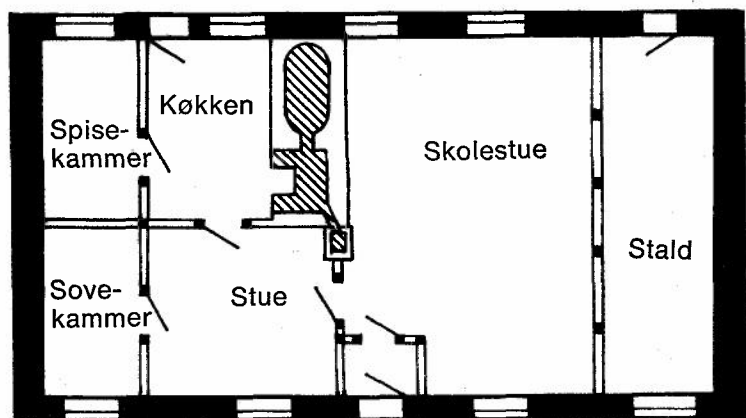
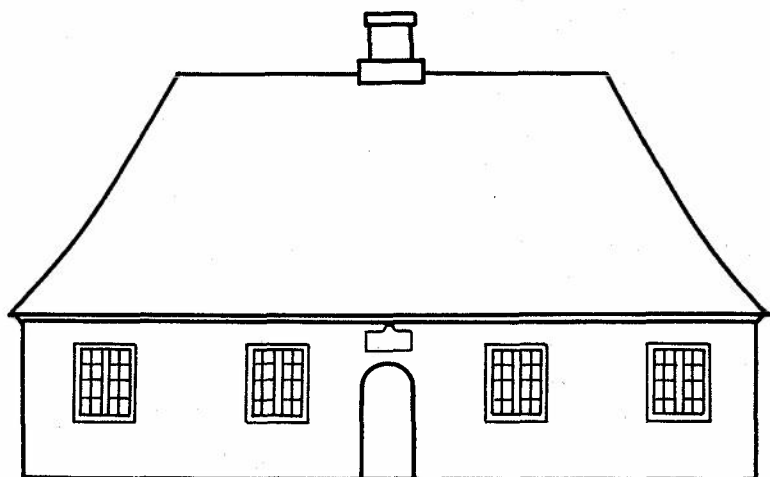
Landkonduktør J. P. Planitz: 4 skoler i Dronningborg distrikt à 389 rdl. + nedbrydningsmaterialer.

Bygmester (og teglværksejer?) Lauritz Eriksen, Nivaa: 113 (alle) skoler på Sjælland à 550 rdl., 10 skoler på Møn à 550 rdl., 6 skoler i Dronningborg distrikt à 580 rdl.

Den samlede byggesum blev således 134.016 rdl. og gennemsnitsprisen pr. skole 558 rdl., mens den stipulerede byggetid på 4 år (1722—26) overskredes med ca. 1 år, idet de sidst placerede 14 skoler i Skanderborg og Koldinghus distrikterne først stod færdige 1727.

Set med datidens øjne var pladsforholdene i de ny skolebygninger vel nærmest imponerende, men synes nu, omsat i metermål, såre beskedne:

Husets udvendige mål	14 × 8 m =	112 m ²
Indvendigt areal	ca. 7,3 × 13,3 m =	ca. 97 m ²
Skolestue + entre	ca. 7,3 × 5,0 m =	ca. 36,50 m ²
Boligincl. ildsted og ovne	ca. 7,3 × 5,5 m =	ca. 40,15 m ²
Staldrum	ca. 7,3 × 2,5 m =	ca. 18,25 m ²
Indvendige skillevægge		ca. 2,00 m ²

Rekonstruktionsskitser.

Bygningerne var jordløse, og staldrummet skulle rumme de dyr, hvis græsning og øvrige fourage udgjorde en del af skolemesterens løn.

Som hovedregel rejstes skolehusene i de landsbyer, hvor kongen i forvejen ejede kirken, og så vidt muligt i dennes nærhed.

Allerede i Herslebs første indstilling til kongen om skoleopførelser udtales ønsket »at de i Bygning maatte blive anseeligere end gemeene Huse, at deris Udseende kunne lede Tanken hen paa deris høye Bestemmelse« (Sjæll. Cleresi 2 — 235).

Set med datidsøjne opfyldte Frederik IVs skolebygninger fuldtud dette ønske.

På baggrund af landsbyens lave og stråtede bindingsværkshuse lå det gulligrøde murstenshus med højt tegtag næsten knejsende på en fremskudt plads som en »kirkens datter« og tiltrak sig en opmærksomhed, der vel oftest indeholdt både forundring, ærbødighed og stolthed, men som også kunne være iblandet både måbende skepsis og træg modvilje.

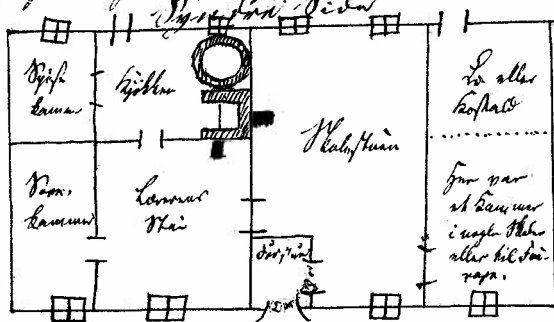
For yderligere at understrege den kongelige »gave«s storhed opsattes ved byggeperiodens slutning ensartede sandstensmindetavler over hver skoles indgangsdør, mens der (vistnok samtidig) over alle indvendige døre maledes versificerede sentenser (se herom senere afsnit).

Dermed var den »kongelige« skole placeret i sit landsbymiljø og dens fremtidige virke nøje fastlagt gennem udførlige instrukser.

Et af hovedkravene heri var skolepligten for *alle* børn fra det 5. år.

Befolkningens sympati for denne bestemmelse var ringe, — og modviljen blev ikke mindre med årene.

2. Skolebygningen, en, ved grundlæggende Skolefund.
 Nummer og alle 4 de Skoles første Indretning var færdigst,
 som følgende Grundtegning viser

Fra Skærup rytterskoles embedsprotokol.

Kongens skole for almuenes børn.

Betegnelsen »Rytterskole«, som synes at være opstået ad mundtlig vej omkring 1740, da rytterinstitutionen allerede var under delvis afvikling, har foranlediget den misforståelse, at skolerne oprindelig kun var beregnet for ryttersoldaternes børn og i øvrigt var en slags belønning for ryttertjenesten.

Dette var ikke tilfældet.

Skolerne skulle søges af alle skolepligtige børn i de pågældende områder og udgifterne til driften pålignedes både hartkornsejerne og de jordløse beboere, der havde børn i skolepligtig alder.

Selve opførelsen af de 240 skolebygninger betales af de pågældende kongelige kirkers formuer, og kun hvor disse ikke var tilstrækkelige eller likvide, udlagdes summen af distriktets regimentskasse.

Kun få steder lykkedes det at bevæge private godsejere i området til at deltage i byggeudgifterne.

De af kongen ejede kirker og nu også de 240 skoler lagdes under tilsyn af 4 kirkeinspektører, som hver havde et område på 3 rytterdistrikter. Det blev først deres opgave at godkende de færdige skolebygninger inden afleveringen og derefter at tilse deres vedligeholdelse og forsyning med nødtørftigt undervisningsmateriale, hvilket ligesom den kontante del af skolemesterens løn afholdtes af kirkens tiendekasse.

Bygningsvedligeholdelsen synes dog ikke at have været særlig tyngende. Fra Falster-distriktet foreligger fra 1725 akkordering med en muremester om 2 rd. 16 sk. årlig for hver skole, og 1738 er den samme akkord kun steget til 2 rdl. 64 sk.

Kontantlønnen til skolemesteren var fastlagt i den instruks, han ved sin tiltrædelse måtte underskrive.

Den beløb sig til 24 rdl. årlig at udbetale gennem kirkeinspektøren kvartalsvis forud af tiendekassen; men i lønnen indgik også ydelser at erlægge i naturalier eller omsat i penge:

3 skovlæs brænde,

14 læs tørv eller tilvarende brænde,

280 lispund hør,

280 lispund halm,

2 køers og 6 fårs græsning,

2 dages arbejde årlig af hver husmand og indsidder med skolepligtige børn.

Hertil kom fri bolig og

fritagelse for »— alle Skatter, Contributioner og Paa-læg hvad Navn de kunde have«.

Var skoledistriktets hartkorn under 280 tdr., kunne naturalieydelseerne nedsættes og kontantlønnen hæves tilsvarende.

En gængs omsætningskala var:

1 td. byg	= 10½ mk.
	= ¾ td. rug
	= 1⅓ td. havre
	= 1½ lispund smør
	= 6 lispund brød
	= 3 lispund ost
	= 4 gæs
	= 2 lispund flæsk
	= 24 snese æg
2 dages arbejde	= 1 mk.

Som mulig tillægsindkomst kunne skolemesteren opkræve 8 sk. månedlig »til materialer« for de børn, der frivilligt deltog i skrive- og regneundervisning; men ved forsømmelighed i embedsførelsen kunne hans kontantløn afkortes eller helt inddrages.

Instrukserne af 28. marts 1721 til henholdsvis kirkeinspektør, amtmand, provst, præst og skolemester gav sammenlagt en ret udførlig programmering af de 240 skolars fremtidige drift, tilsyn og undervisningsforhold.

Instruksen for skolemesteren skulle endvidere af denne kundgøres for områdets forældre og skolepligtige børn.

I øvrigt kan det bemærkes, at senere tiders skolelovgivning ofte har benyttet disse instruktors bestemmelser som principgrundlag bl. a. i spørgsmål om skoleforsømmelser, disciplinærmidler, skole/hjem-kontakt, lærer/elev-forhold m. fl.

Skoletilsynet udøvedes af biskop, provst, amtmand, kirkeinspektør og præst.

Ved en visitats hvert 3. år skulle biskoppen erkyn- dige sig både om børnenes standpunkt og om skole-

mesterens »skikkelighed« i embedet, samtidig med at han påså, at provst og præst havde opfyldt deres respektive tilsynspligter.

Provstekontrollen var af samme art som biskoppens, men med visitats hvert år. Som embedspligt havde provsten tillige at eksaminere ansøgere til skolemesterembeder og sammen med amtmanden at besætte disse stillinger. Ved åbenbar embedsforsømmelse eller anden »mislighed« hos en skolemester kunne denne af samme instanser afskediges »uden videre process«.

Amtmanden måtte møde både til biskoppens og provstens visitatser og var i øvrigt sammen med kirkeinspektøren tilsynsførende vedrørende alle praktiske og økonomiske spørgsmål.

Udførligst var skolemesterens instruks, og det er heri, grundtankerne om den ny almueundervisning fremtræder klarest.

Der indskærpes bl. a.:

at skolemesteren skal kunne undervise børn og unge i Luthers katekismus samt i indenadslæsning, men dog helst tillige i skrivning og regning »af maadeligt omfang«,

at han uden vederlag udover den faste løn skal give kristendomsundervisning 2 gange ugentlig til unge forud for deres første altergang og til voksne (herunder også tilflyttere og soldater), som måtte ønske det,

at han skal holde nøje mandtal over alle skolepligtige børn fra det 5. år og påse deres regelmæssige skolegang;

han skal hver søndag og anden kirkehelligdag møde med alle skolebørn i kirken og »forblive der, indtil Prædiken og Catechisation er til Ende«, og

daglig »med al Fliid og Omhue« lære dem katekismus og salmer udenad, men også at læse indenad og herunder flittigt sikre sig forståelsen af det læste;

han må intet barn over 5 år udelukke fra skolen eller gøre nogen forskel på »— Boemænds, Huusmænds, Indersters ja endog Tyendes Børn eller dem, der er fader- og moderløse og lever af Almisse«.

Fra påske til Mikkelsdag skal der holdes skole kl. 7—11 og 2—6, i vinterhalvåret kl. 8—12 og 2—4,

skoledagen skal begyndes og sluttes med salmesang, højtlesning af skriften og bøn, »hvorunder alle Børnene maa ligge paa deris Knæ«. Før middagshjemgang skal der endvidere oplæses 3—4 »artikler« af Christian V's Danske Lov;

i undervisningstiden skal piger og drenge være adskilte »saasom de ingenlunde maae blandt hverandre sidde«.

Skolemesteren skal give nøje agt på børnenes tilbørlige opførsel og straffe al uvornhed med alvorligt formanende ord, men

»han maa dem ingenlunde med Hug og Slag ilde medhandle, men deris Feyl paa lemfældigste Maade søge at rætte. Vil hans Formaninger og den maadelige Straf, uflittige kan lide ved at sidde længere i Skolen end andre, ikke nytte, sig han derom til deris Forældre, som dennem da under hans Paasyn med Riis straffe efter Forseelses Beskaffenhed«,

han skal ved samtale med børnene selv og deres forældre modarbejde skoleforsømmelser og indberette disse for myndighederne,

han kan lade sig udbetale »til materialer« for frivillig undervisning i skrivning og regning 2 sk. ugentlig for hvert barn,

herudover må han ikke fordre eller lade sig betale andet og mere end fastlagt i sin instruks, og

han skal »i Liv og Levned afholde sig fra ald Uskikkelighed«.

Skorter noget i et eller flere af disse krav, kan han

straffes med lønafkortning eller endog straks afsættes »uden ald Indvendig og videre Process«; men

»om han er Student og i sit Embede lader se nogen særlig Fliid og dertil dygtig befindes, da vil VI ham efter trede eller fiire Aars Tjeneste til Degne- ja vel endog til Præste-Kald allernaadigst befordre!«

Rytterskolernes endelige placering ved byggeperiodens slutning 1727.

<i>Rytterdistrikt</i>	<i>Skoler</i>
<i>København:</i>	Gentofte, Hvidøre, Valby, Hvidovre, Brønshøj, Gladsaxe, Lyngby, Farum, L. Værløse, Slagslunde, Gandløse, Maaløv, Ballerup, Ledøje, Herstedøster, Herstedvester, Hvissinge, Brøndbyøster, Brøndbyvester.
<i>Frederiksborg:</i>	Herlev, Kollerød, Uggeløse, Gørløse, Skævinge, Alsønderup (Tulstrup), Meløse, Brederød, Ølsted, Sigerslevøster, Uddesundby, Snodstrup, Hjørunde, Ølstykke, Stenløse, Hørup, Uvelse, Søsum.
<i>Kronborg:</i>	Borsholm, Tikøb, Esbønderup, Søborg, Valby, Ramløse, Vejby, Melby, Torupmagle, Avderød, Dageløkke, Veksebo, Grønholt, Sjælsmark, Ravnsnæs, Græsted, Maarum, Ammindrup, Blidstrup.
<i>Antvorskov:</i>	Vedbysønder, Sorterup, Nordrup, Sønderup, St. Valby, Kirkestillinge, Næsby, Holmstrup, Slots Bjergby, Vemmelev, Lundforlund, Faardrup, Skørpinge, Flakkebjerg, Gimlinge, Hyllested, Tjustrup, Sørbymagle, Haldagerlille, Haldagermagle.

- Tryggevælde:* Magleby, Holtug, St. Heddinge, Ll. Heddinge, Hellested, Karise, Kjæderup, Arnøje, Frerslev, Haslev, Terslev, Strøby, Højerup, Skrosbjerg, Dalby, Haarlev, Værløse, Alslev.
- Vordingborg:* Hammer, Lundby, Bakkebølle, Kjøng, Sværdborg, V. Egesborg, Mern, Viemose, Stensby, Ø. Egesborg, Udby, Ørslev, Baarse, Dyrlev, Snesere, Skibbinge, Allerslev, Vindinge, Stenstrup.
- Lolland (nedl. 1724):* Flaarup, Herridslev, Raagelunde, Frejlev, V. Ulslev, Hjelm, Vantore, Errindlev, Thoreby, Flintinge, Assenbølle.
- Falster:* Gedesby, Stavrbj, Højet, Væggerløse, Idestrup, Elkenøre, S. Kirkeby, Horreby, Moseby, Horbelev, Vejringe, Falkerslev, Hulebæk, Maglebrænde, Torkildstrup, Gundslev, Skovby, Øverup, Klodskov, Eskildstrup, Sundby, Brarup, Vaalse, V. Kippinge, Egelev, Nr. Vedby, Nr. Alslev.
- Fyn:* Aasum, Hunderup, Hjallese, Fangel, Bellinge, Brendekilde, Sanderum, Tommerup, Brylle, Veringe, Orte, Skalbjerger, Kolbjerg, Hindevad, Paarup, Korup, Ubberud, Broby, Allesø, Lumby.
- Dronningborg:* Spentrup, Borup, Gimming, Harridslev, Ødum, Voldum, Raasted, Hallendrup, Kristrup, Mejlby.
- Skanderborg:* Skanderup (Skanderborg), Stilling, Hørning, Virring, Yding, Hylke, Taaaning, Tønning, Sdr. Vissing, Harlev, Storning, Sjelle, Linaa, Svejstrup, Venge, Svendstrup, Grumstrup, Aastrup, Faarvang, Gjærn, Toustrup, Overby, Hørslevbole, Skovsrod.

Koldinghus:

Seest, Skanderup, V. Vamdrup, St. Andst, Ø. Gjesten, Veerst, Vraa, Egved, Ammitsbøl, Højen, Aagaard, Harte, Eltang, N. Bjært, Almind, Herslev, Smidstrup, Skærup, Andkjær, Pjedsted, Gaarslev, Bredstrup, Taulov, Erritsø, Vejlbj.

Møn (oprettet 1726): Tjørnemark, Ebbelnæs, Svendsmark, Kjeldbymagle, Hjertebjerg (Elmelunde), Borre, Magleby, Mandemark, Dame, Haarbølle, Bogø (1727).

Herudover byggedes der af Frederik IV lignende skoler i Esrom (1722) og i Hillerød (1723), men disse var ikke under sædvanlige ryttergodsbestemmelser og fik ikke den sædvanlige mindeplade opsat.

Salg af krongodset på Lolland 1724 bevirkede ikke alene en standsning af byggeriet der, men også, at de 11 opførte ikke fik opsat tavlen.

Inskriptioner og mindetavler.

Af daværende skolemester i Vraa kgl. skole (Koldinghus distr.), Henrik Broholm, blev 1737 udgivet et lille latinsk skrift, hvori det under en beskrivelse af skolebygningens indretning nævnes, at der over alle indvendige døre var malet versificerede sentenser af opbyggeligt indhold.

Oplysningen om disse væginskriftioner kendes kun fra Broholms bog, og hvor de senere findes nævnt i rytterskolelitteraturen, er det altid med tilbagevisning til denne kilde.

Om de fandtes i alle 240 skoler, er der ikke fundet beviser for, og der er tillige uklarhed om, hvor længe de eksisterede. Mange kan være forsvundet, da skolebygningerne i 1790-erne udvidedes og ændredes; men også selve sproget og tidstonen løb hurtigt fra disse sentensers naivistiske form og indhold. Dog findes der helt op til 1900 optegnede mundtlige beretninger om deres tilstedeværelse enkelte steder — men kun som fragmenter, og i de nu tilbageværende rytterskolebygninger findes intet spor af dem.

Versenes forfatter er ukendt, og de findes ikke optegnet i nogen samtidig skribents efterladte værker. En tradition (men dog kun mundtlig bevaret) om, at kongen selv skulle have forfattet versene, er af flere grunde helt utroværdig. Men da kongen havde besluttet opsætningen af de udendørs mindetavler, der i »kongelige« ord skulle begrunde skolernes oprettelse, har rådgivningskomiteen muligvis ment, at der også indendørs burde anbringes nogle »gode« ord, som i letfattelig form daglig kunne indprente gudsfrygt, flid, nøjsomhed og taknemmelighed mod kongen. Her er kongehyldest i jævne ord blandet med enkel hverdagspietisme og med en naivt jovial folkelighed.

Det er almuemiljøet, der modtager den »kongelige« skole.

OVER SKOLE-DØRREN.

Forsøm ey Skolegang i dine Ungdoms Dage,
 Tænk paa dend leve-tiid / du har endnu tilbage /
 Havingen ting saa kiær / som Herrens sande frygt /
 Tak dog dend Konge / som har disse skoler bygt.

OVER STUE-DØRREN.

Welsigne det / o Gud / som Jeg mig forretager /
 Gid Jeg i gierning og i ord dig ey forsager /
 Gjør mig mit Embede / gjør mig det al-
 tid let /
 Forhielp Mig med din Kraft til at forrætte det!

OVER SENG-KAMMER-DØRREN.

Sødt og roligt kand vi sove /
 Dagens Møje glemmes her /
 Gud og Kongen maae vi love /
 Natte-roe det beste er.

OVER SPIIS-KAMMER-DØRREN.

Lyster du Postey og Tærter /
 Udaf sligt vi intet har /
 Landsby-Rætter / Kaal og Ærter
 Staar udi hvert andet kar.

OVER KIØKKEN-DØRREN.

Brygge / Bage / toe og tvette /
 Maden kaage / og anrætte /
 Vores Køkken-arbeid er /
 Balle / Strippe / Rist og Pande /
 Potte / gryde / Spand og Kande /
 Er vor Piges haand-gevehr.

Aftrykt efter H. Broholm »Ortus et Progressus
 Vernacularum — —« (1737).

De af kongen opsatte ensartede sandstens-minde-
 tavler var placeret over skolernes rundbuede indgangs-
 dør.

I 250-året for rytterskolernes fundering er tilendebragt en detaljeret undersøgelse af disse tavlers forhold bl. a. til belysning af deres fremstillingsproces og inskription samt de tilbageværendes nuværende placering, bevaringstilstand og ejerforhold m. m.

Undersøgelsesresultaterne er nedfældet i »Bogen om Rytterskoletavlerne. En undersøgelse i 250-året 1721—1971« (Universitetsforlaget, Aarhus), hvorfra følgende essentielle oplysninger kan anføres:

Tavlerne er på kongens befaling fremstillet i 240 ensartede eksemplarer hos stenhuggermester J. C. Heinbrodt, Kgs. Nytorv, Khbv. gennem årene 1722—27 og derefter fordelt til distriktsvis opsætning på de allerede færdige skolebygninger.

Materialet er varierende westfalske kvartssandsten, udsavet eller udhugget i pladetykkelse 10—14 cm med hoveddimensionerne 73 × 45 cm og forsynet med 3½ cm dyb kantgrat + hulkehl.

Inskriptionen er hugget efter fælles forlæg, men med nogen variation i opstilling og håndværksmæssig kvalitet.

Det kronede kongelige spejlmonogram står i ret uensartet, men dyb hugning.

Den latinske tekst:

HANC SCHOLAM HUIUSQUE AD INSTAR
DUCENTAS QUADRAGINTA IN CIRCULIS AD
PERPETUO ALENDAS DUODECIM COHORTES
EQUESTRES A ME INSTITUTIS FUNDAVI
M · DCC · XXI

(Denne skole og 240 lignende har jeg (Fr. IV) i 1721 ladet opføre i de distrikter, som af mig er oprettet til vedvarende at underholde 12 rytterafdelinger.)

Den dansksprogede tekst er formet i et 8-linjet, 6-fodet og parrimet jambisk vers (Alexandriner):

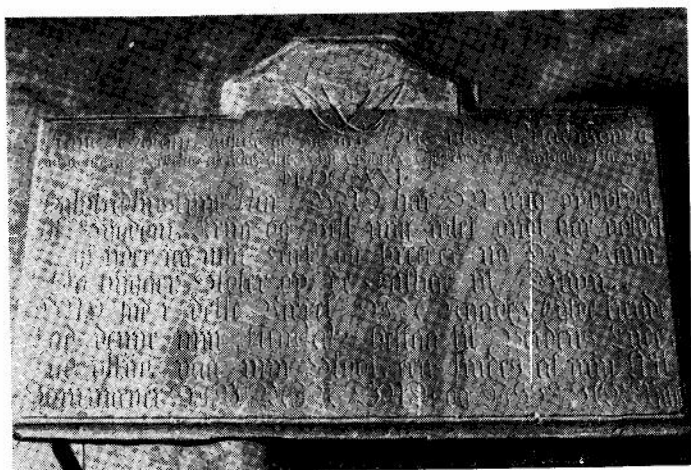
Halvtredsindstyve Aar, GUD, har DU mig opholdet,
 At Sygdom, Kriig og Pest mig intet ondt har voldet,
 Thii yder ieg min Tack, og breeder ud DIT Navn
 Og bygger Skoler op, de Fattige til Gavn!
 GUD lad i dette Værck DIN Naades Fylde kiende!
 Lad denne min Fundatz bestaa til Verdens Ende,
 Lad altid, paa min Stool, een findes af mit Ætt,
 Som meener DIG MIN GUD! og DISSE SKOLER rætt.

Versets forfatter er ikke med sikkerhed udpeget. Flere litterære værkers oplysninger om Frederik Rostgaard (kgl. geheimearkivar m. v.) som forfatteren er uholdbare, og teorien om, at verset skulle skyldes præsten Jørgen Friis i Helsingø (ret kendt samtidig lejlighedspoet med periodiske forbindelser til hoffet) kan kun underbygges med sandsynlighedsbeviser.

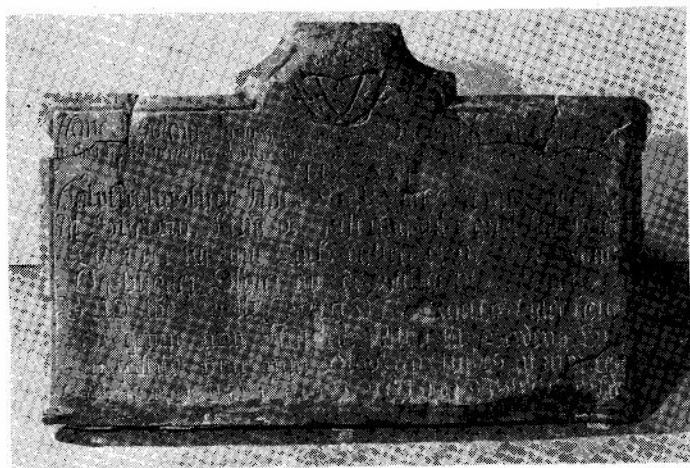
Verset findes ikke optegnet i nogen samtidig digters værker, hvorimod der både af Rostgaard og Friis er efterladt udkast med helt anden ordlyd, som blev forkastet af kongen, der måske selv ønskede at anses som forfatter og derfor har benyttet sig af en anonym (men kyndig) digters kunst.

I velbehersket sproglig form er tavlernes ord lagt i kongens egen mund og udtrykker over temaet »GUD — KONGEN — DISSE SKOLER« den kongelige taknemmelighed, det gudelige forsæt og ønskerne for kongeslægstens og skolernes fremtid.

Fremstillingen og opsætningen af tavlerne var ikke indkalkuleret i den oprindelige byggesum, men synes som denne at være afregnet over de pågældende kronkirkers formuekasser, idet udleveringen fra stenhugger-

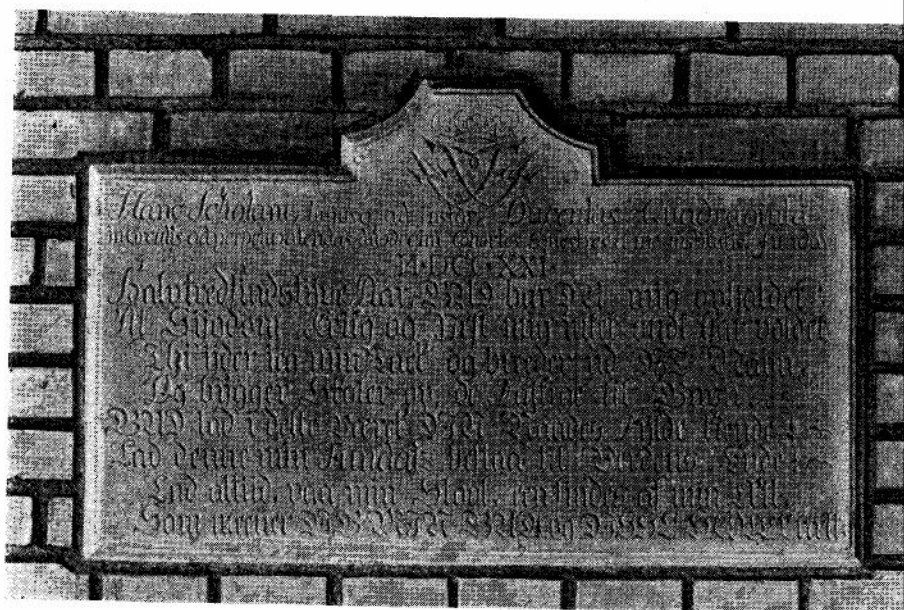

Påstøbt erstatnings-topstykke (Skanderup), nu Lunderskov.

Sprængt under brand (Harte), nu Museet på Koldinghus.

mesteren, forsendelsen til distriktet og bevilling af op-
sætnings-jernkramper er sket mod kirkeinspektørernes
kvittering (reskript ⁵/₃-1726 og ¹⁶/₈-1727).

Velbevaret og genopsat tavle.

I Lollandsdistriktet blev ingen tavler opsat.

20 skoler var planlagt, men kun 11 blev opført. Tavlerne opsattes ikke på disse 11 p. gr. af krongodsets salg 1725, men overgik til det ny Møn-Bogø distrikt.

Om de 9 »sparede« tavler fra Lollands-distriktet er ingen oplysninger fundet.

Af de resterende 231 opsatte tavler er pr. dato 227 bevaret (se bl. a. herom i »Bogen om Rytterskoletavlerne« 1971).

— — —

Landets 240 rytterskolebygninger var, som nævnt i den første indstilling, opført af »brandmur«, og gennem det første hundredår nedbrændte kun 2.

Fra 1825 til 1875 brændte på Sjælland 13, på Falster 2, på Fyn 2 og i Skanderborg-distriktet 1.

Efter udskiftningen fik rytterskolerne omkring 1790 tillagt egen jordlod, og samtidig foretoges der mange steder bygningsudvidelser og -ændringer i tilslutning hertil.

I takt med skolevæsnets udbygning nedbrødes som uegnede til fortsat skolebrug i tiden 1875—1915 i alt 52 rytterskolebygninger, heraf 19 på Sjælland og Møn. 7 på Falster, 2 på Fyn, 4 under Dronningborg, 9 under Skanderborg og 11 i Koldinghus distrikt.

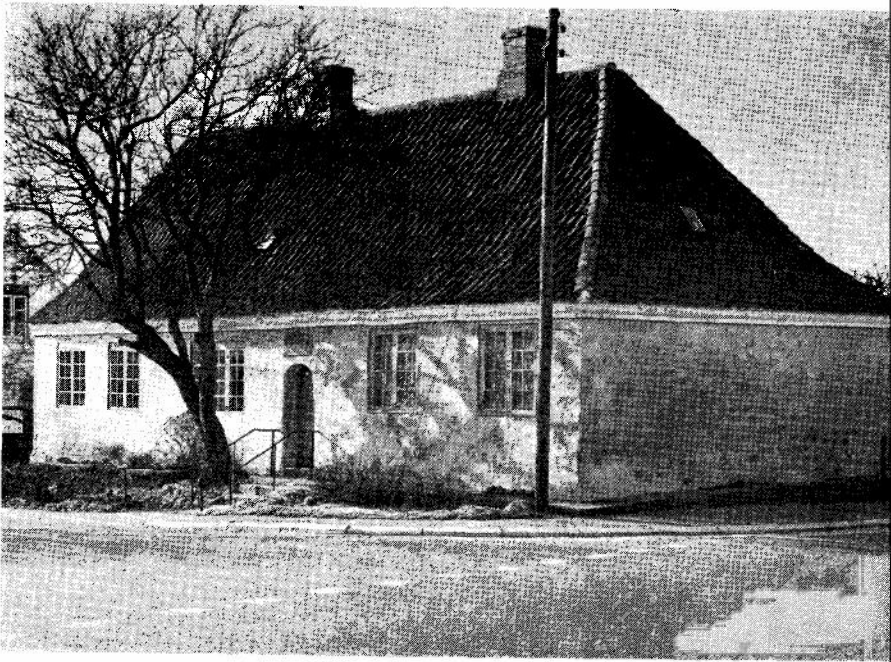
Oftest byggedes der ny, større skole på samme grund, og flere steder bibeholdt man i disse nybygninger et umiskendeligt præg af rytterskolestilen.

Den sidste undervisning i et oprindeligt rytterskolelokale fandt sted ^{24/6-1969} i Spentrup (Dronningborg distrikt).

Salget af skolebygningerne til private var allerede påbegyndt omkring 1900, men tog især fart gennem 1940—50'erne. Dette tidsrum kan stort set betragtes som en bevaringsperiode, idet der gennem disse år og op til dato af både offentlige myndigheder og private ejere er vist interesse og bragt ofre for den bedst mulige bevarelse.

Af de oprindelige 240 rytterskoler står endnu 4—5 bygninger med nogenlunde oprindeligt ydre, mens alle er stærkt ændrede indendørs. På enkelte af de gamle skolebygninger er der lyst hel eller delvis fredning, og på et noget større antal er der af kommunale myndigheder eller private ejere oprettet servitut m. h. t. ændringer.

Ingen af de gamle rytterskolebygninger har (endnu!) fået en plads i et af vore frilandsmuseer.

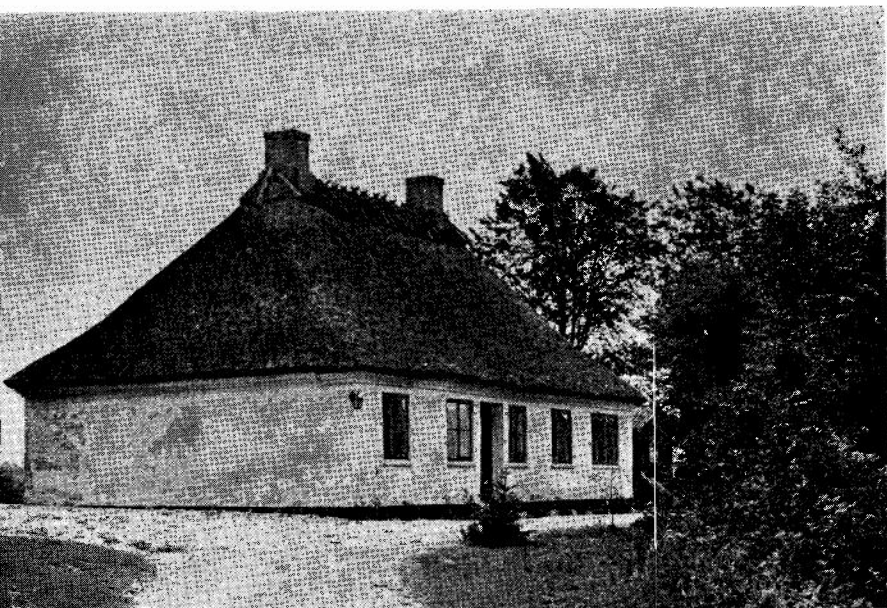
L. Heddinge (Tryggevælde distrikt). Fraregnet ændringer ved skorsten, vestgavl og indgangsparti står denne rytterskolebygning med originalt ydre.

Rytterordningen i kort oversigt.

Om rytterordningen som institution på landsbasis kan her kun resumeres nogle fællestræk, idet der i øvrigt må henvises til efterfølgende litteraturliste.

I krongods-sammenlægningerne ca. 1575—1650, som senere blev forudsætningen for rytterdistrikternes oprettelse, indgik både egentlige hovedgårde med underliggende fæstegods og et betydeligt antal mindre selvejergårde uden hovedgårdsstatus.

Ved år 1700 var landets samlede antal bøndergårde

Freerslev (Tryggevælde distrikt) har bibeholdt de oprindelige udvendige mål.

ca. 59.000. Heraf henlå dog ca. 3.000 som ødegårde, bl. a. 900 på Sjælland.

I selveje var ca. 1.700 gårde
(deraf 700 på Bornholm)

I fæste under krongodserne - 15.000 —

I fæste under private godsejere
(proprietaierer) - 37.000 —

I fæste under kirker, hospitaler,
universitet o. fl. a. - 5.300 —

Det samlede krongods opgjordes samtidig til 100.000 tdr. hartkorn, hvoraf de 12 rytterdistrikter omfattede 65.000 tdr. hartkorn fordelt på i alt 3.500 kronfæste-

gårde, der som kompensation for rytterholdspligten fritoges for betaling af landgilde.

I hvert af de 12 rytterdistrikter skulle der for hver 8 tdr. hartkorn udskrives, udrustes og underholdes 1 mand til tjeneste i kongens stående rytterhær.

Indtil omkring 1700 kunne bønderne selv påtage sig »at ride for gården« eller lade sig udskrive til at »ride for byen«. Denne ordning afløstes dog gradvist af, at professionelle ryttersoldater lejedes til tjenesten, men med fortsat indkvartering og underhold i det pågældende landsbysamfund.

Senere ændredes dette, så rytterne fik kvarter i særlige ryttergårde — ofte med tilhørende rytterhuse og -barakker, mens større samlede arealer blev udlagt til græsning og høavl, de såkaldte rytterkobler, og samtidig pålignedes hartkornsejerne en rytterholdsafgift, som skulle modsvare de tidligere naturalieydelse for rytternes underhold.

I årene 1717—20 gennemførtes en ændring, hvorved ryttermandskabet i videst muligt omfang flyttedes fra landdistrikternes ryttergårde og -huse til allerede bestående garnisonsbyer.

I den årrække, da lejede ryttersoldater havde underhold og kvarter i landsbysamfundet, var det gensidige forhold sjældent uden gnidninger.

Regimentsoptegnelser og retsprotokoller viser et stort antal besværinger over provokationer og overgreb fra rytternes side; men det fremgår samtidig, at befolkningens samarbejdsvilje langt fra har været at rose.

Allerede 1725 nedlagdes Lollands rytterdistrikt ved salg af det lokale krongods.

De øvrige distrikter opretholdtes, indtil en ny hærordning gjorde dem overflødige.

Ved kongelig resolution af 15. august 1763 bestemtes

det, at al krongods i rytterdistrikterne skulle sælges ved offentlige auktioner. Samtidig afhændedes også flere kirker med tilhørende jord og indkomster, og distriktets selvejerbønder kunne tilbagekøbe sig den kongelige jagt- og forkøbsret på deres gårde.

Godset udbødes næsten overalt i store arealer til oprettelse af ny hovedgårde; men i Dronningborg og Koldinghus distrikter opkøbtes det i næsten fuld udstrækning af de hidtilværende kronfæstere, ret ofte på den måde, at et landsbysamfund i fællesskab »købte sig selv« og derefter foretog indbyrdes afvikling mellem de ny selvejere. Denne afviklingsmåde var især karakteristisk for Koldinghus-godset, hvoraf der opstod i alt 1.700 ny selvejergårde.

I Det kgl. Bibliotek opbevares nogle håndtegnede regimentskort fra omkring 1721, som med tydelig hensyntagen til militære forhold giver adskillige gode oplysninger bl. a. om beliggenheden af ryttergårde og -huse, rytterkobler og vildtbaneskel m. m. Kortet over Koldinghus-distriktet, som er et af de bedst bevarede, findes reproduceret i Vejle Amts Årbog 1915.

Litteratur i øvrigt:

- Steenstrup, Erslev m. fl.: »Danmarks Riges Historie« bd. 5.
 Danstrup og Hal Koch: »Danmarks Historie« bd. 8 og 9.
 Pontoppidan: »Danske Atlas« Tome 1.
 Holger Munk (doktor-afhandling) »Rytterbonden« 1955.
 Thøger Jensen: »Kong Frederik den Fjerdes skoler (Rytterskolerne)« 1921.
 K. Rockstroh: »Frederik IVs Godspolitik« 1925.
 A. Hojer: »Friederich des Vierten glorwürdigstes Leben« 1729 og 1829.
 J. P. Trap: Danmark I, II, udgave 1859.
 »Vor Ungdom« årg. 1908, 1910 og 1915.
 J. S. Fruergaard: Almueundervisningen i Gauerlund Sogn 1721—1935.

Historisk Samfund for Århus Amt: Årbog 1908 og 1914.
Historisk Samfund for Præstø Amt: Årbog 1914.

Vejle Amts historiske Samfund: Årbog 1908, 1913, 1914, 1915 (med kort), 1930 og 1970.

O. Nielsen i »Jydske Samlinger« I, IV: Herregaarde i Koldingegnen.

P. B. Grandjean: Skove, Moser og Vildtbaner i Skanderborg, Silkeborg og Koldinghus Amter, 1731 (1909).

P. Eliassen: Historiske Strejftog i Kolding og Omegn (1923).

Henrik Broholm: Ortus et progressus Vernacularum quæ sumptibus — — Frederici Quarti (1737).

S. Elkier-Pedersen: Bogen om rytterskoletavlerne. En undersøgelse i 250-året 1721—1971 (1971).

Joakim Larsen: Den danske Folkeskoles Historie 1536—1784 bd. I (1916).

Danmarks Lærerforening: Af landsbyskolens saga (1964).

Aug. F. Schmidt: Skanderup Sogn (1925).

S. Linvald: Fra Rytterskole til Folkeskole (1971).

Karl Hansen: Skanderborg By og Slot (1833).

L. Thane: Skanderborgs Historie (1908).

KOLDINGHUS RYTTERDISTRIKT

i inderherrederne Andst, Jerlev, Brusik, Holmans og Elbo under Koldinghus amt, omfattede 1720

36 kirkesogne og beliggende heri:

653 gårde 278 huse under kronen

63 — 15 — i selveje,

hvis hartkornsfordeling sognevis var

Sogn	Krongods				Selveje			
	tdr.	skp.	fjk.	alb.	tdr.	skp.	fjk.	alb.
Kolding by	0	0	2	1				
Seest	190	3	2	0	2		3	
Hjarup	86	6	2	1				
Skanderup	216	1	3	0	15	7		2
At overføre	493	4	1	2	16	2	1	0

Sogn	Krongods				Selveje			
	tdr.	skp.	fjk.	alb.	tdr.	skp.	fjk.	alb.
Overført	493	4	1	2	16	2	1	0
Vamdrup	173	2		2	1	2	1	1
Andst	182	4		2	46	7		13/8
Gjesten	103	3	2	2 ^{1/2}	2	6		1/2
Veerst	45	5	1					
Jordrup	69	6	2	2	4	1	1	2
Lejrskov	291			1			3	1
Egtved	204	2	1	1	14	2	3	2
Ødsted	183		2	2	7	2	1	2
Jerlev	88	2	2		9		3	1
Skibet	63	5		2	14	2	2	1
Højen	154	1	1	2				
Starup	198		3	1				
V. Nebel	73	4	1	1	6	4	2	2
Harte	151	7	2	1	10	4		2
Bramdrup	61			1	9	5	2	
Eltang	259		2	1	1	2	3	2
Almind	80	4		1	61	5		
Viuf	93	1	1	2	4	1		2
Herslev	229	1	1	2				
Smidstrup	298	1	3		29	7		
Skærup	95		3	1	16	5	1	2
Vinding	67	7		2	35	4	1	
Gauerslund	383	5		1	42	3	3	2
Gaarslev	187	7	1	1	57			2
Pjedsted	95	7	1	1	16	7	1	
Bredstrup	91	6	2	2	6	4		1
Kongsted	76	6		2	3	1	1	2
Taulov	228	3	3	1	15	5	1	
Erritsø	177	2	2	1	15	7	1	
Ullerup	60	6		1	12	4		1
Vejlby	150		3		31	5	3	1
Sdr. Vilstrup	106	4	3	1				
Vejle by	7		2	2				
I alt (afrundet)	5.227	tdr.			+ 494	tdr.	=	
					5.721	tdr.	hartkorn	

Til oprettelsen af de 20 kongelige skoler i distriktet var dette hartkornsunderlæg tilstrækkeligt til med rimelig margin at give hver skole de beregnede 280 tdr. hartkorn som baggrund.

Men spørgsmålet om placering af skolerne på de forskellige lokaliteter voldte betydelige vanskeligheder, idet der skulle tages hensyn både til hartkornsplacering, vejforbindelser, befolkningstæthed og kirkebeli-genhed m. m.

35 steder — oftest i kirkebyer — ønskede man sig tildelt en af skolebygningerne.

Men da kun 20 var bevilget, udgik af de ansøgende: Bramdrup, S. Vilstrup, V. Nebel, Starup, Viuf, Ødsted, Jerlev, Nr. Vilstrup (yderherred), Jelling (yderherred), Kongsted, Skærbæk, Vinding, Gauerslund, Jordrup og Lejerskov, mens de 20 placeredes i

Andst herred: Vamdrup, Skanderup, Gjesten, Vraa, Seest	= 5
Jerlev herred: Højen, Egtved, Rugsted (senere ændret til Ammitsbøl)	= 3
Brusk herred: Harte, Eltang, Herslev, Aagaard, Almind	= 5
Holmans herred: Gaarslev, Andkjær, Pjedsted, Smidstrup	= 4
Elbo herred: Vejlbj, Erritsø, Taulov	= 3
	<hr/>
	20

På grund af vanskelige forhandlinger med flere bygmestre, som ikke var særlig villige til at påtage sig entreprisen, blev byggeriet først startet i 1724, og i dette år opførtes kun 5 skoler.

^{15/5}-1725 indløb imidlertid fra rentekammeret meddelelse til Koldinghus rytterdistrikt om, at der var mu-

ligheder for et større antal skoler end først beregnet.

Forhistorien var, at kongen i Dronningborgdistriktet kun ejede ret spredt krongods og derfor ville have de private godsejere til at deltage i udgifterne ved skolerens opførelse. Dette var man absolut utilbøjelig til, og kun 4 skoler var blevet opført til 1725, da kongen endelig resolverede, at Dronningborg distrikt kun skulle have i alt 10 skoler, mens de resterende 10 kunne fordeles med 4 til Skanderborg og 6 til Koldinghus.

Dermed blussede placeringsstriden i Koldinghusdistriktet op igen, idet 8 liebhavere meldte sig med ønsket om en skolebygning, nemlig Bredstrup, Skærup, Gauerlund, Nr. Bjært, Ødsted, Andst, Veerst og Jordrup, og især med hensyntagen til skolevejenes længde og fremkommelighed blev de 5 skoler tildelt Andst, Veerst, Skærup, Bredstrup og Nr. Bjært. Den 6. lovede skole blev af kongen trukket tilbage til anvendelse andet sted.

Men med 25 skoler i alt blev distriktets hartkornstillæg til hver af dem kun ca. 230 tdr., hvilket da også senere måtte kompenseres med tilsvarende større pengeydelse.

Herefter tog bygmestrene Gotfred Schuster og Søren Sørensen, som endelig havde overtaget hele skolebyggeriet i Skanderborg og Koldinghus distrikter, alvorligt fat for at få rejst de endnu manglende skolebygninger. Den pludselige energi synes at have forurolet amtmand Woyda, der henstiller, at »der ej muures til langt ind i vintermånederne, hvilket ikke kan have den bestandighed, som det ellers burde.«

I løbet af 1725 og 26 opførtes i alt 15 skoler, og de sidste 5 stod færdige inden udgangen af 1727.

Hvilke skolebygninger der er opført i de forskellige år, vides der kun lidt om. Optegnelserne herom er spredte og modsiger til dels hinanden.

Derimod foreligger der sikre oplysninger om, at der ved byggeperiodens slutning i 1727 foretoges et samlet afleveringssyn, hvortil borgmesteren i Kolding, Jens Riis, skulle udpege uvildige håndværkmestre til sagkyndig hjælp for kirkeinspektør og regimentsskriver. Synsmændene aflønnedes med fri transport og 1 mk. daglig til forplejning.

Om eventuelle mangler ved afleveringen er intet fundet optegnet. Sandsynligheden taler vel for, at nogle af de først opførte skoler allerede har været i brug, da den samlede aflevering skete, men heller ikke for dette er der fundet bevisligheder.

Gennemførtes skolebyggeriet i Koldinghus distriktet end med visse forsinkelser, tog man med energi fat på at skaffe de undervisere, skolemestre, som var forordnet ^{28/3}-1721. Allerede i april 1722 skriver amtmand Woyda til rentekammeret, at man har antaget skolemestre i Harte-Bramdrup, Eltang-Vilstrup, Starup-Nebel, Herslev, Gaarslev, Smidstrup, Gauerlund, Højen-Jerlev, Pjedsted, Kongsted-Bredstrup, Vejlby og Lejrskov-Jordrup, men i et senere brev (juli s. å.) udtaler han frygt for, at flere af disse antagne vil forlade distriktet igen, fordi de må tinge sig til bolig og foreløbig ernære sig gennem naturalieydelse, som kun under modvilje lader sig inddrive.

Undervisningen synes dog at være kommet i gang »på forventet efterbevilling«, inden bygningerne stod færdige.

Amtmandens frygt for afgang af skolemestre fra distriktet viste sig også ubegrundet. Fra slutningen af

1722 udbetaltes den fastlagte kontantløn tillige til skolemestre i Erritsø, Taulov, Skærbæk, Vinding, Seest, Jordrup, Egtved, Ødsted, Almind og Viuf, men også disse måtte foreløbig finde sig i ustabile naturalieydelser samt primitive undervisnings- og boligforhold.

Adskillige steder var de ansatte studenter fra Koldings lærde skole, der tidligere som »løbedegne« havde givet almueundervisning i religion under omegnskirkerne. Andre steder blev det »sædedegnen«, sognets kirkelige medarbejder, der nu foruden religionsundervisningen, som hørte under degneembedet, også påtog sig det øvrige undervisningsarbejde. Hermed lagdes grunden til den kombination af lærer- og degnetjeneste, som endnu er udbredt i landdistrikter.

Men gennem skolernes første leveår, da der endnu ikke fandtes nogen organiseret læreruddannelse, måtte der ofte ansættes det, instruksens kalder »andre bequemme personer«.

At disses kvalifikationer har været højst varierende, kan næppe undre, og at ikke alle udmærkede sig ved ønskelig ædruelighed, flid, samarbejdsvilje og kunnen, foreligger der på landsplan talrige beretninger om (se bl. a. V. A. Årb. 1913, Eliassen »Strejftog i Kolding og Omegn« og J. Jessen »Slagelse Herreds Skolehistorie«).

Vistnok mest på grund af skattefriheden og de gode boligforhold blev skolemesterstillingerne efterhånden så attraktive, at de kunne besættes med »studerende« personer, hvoriblandt kunne være hel- og halvfærdige studenter, forhenværende godsskrivere, tidligere løbedegne og enkelte teologistuderende samt hidtilværende kirkedegne.

I Vraa kgl. skole bestred således den tidligere sogne- degn C. Thomsen skolemesterarbejdet 1726—30 og afløstes da af den tidligere nævnte Henrik Broholm, der

var student og kom fra en lignende skolemesterstilling ved den kgl. skole i Valby v. Helsinge.

Fra hans hånd stammer det første skrift, der søger at give en beskrivelse af både indretningen og betydningen af de 240 kongelige skoler.

Med kendskab til både jyske og nordsjællandske forhold har Broholm haft betingelser for at drage visse sammenligninger især med hensyn til skolebygningernes ensartethed, og hans beretning herom har derfor en vis vægt.

Selv lægger han ingen skjul på, at han med skriftet gerne vil gøre sig bemærket af autoriteter for videre »befordring« til bedre embeder.

For både at dokumentere lærdom og folkelighed er skriftet affattet dels på latin, dels på dansk.

Bogens titel er — i forkortet og tillempet oversættelse: »Oprettelsen og fremgangen af de 240 almueskoler, som Hans Majestæt Frederik IV har ladet rejse og med pengemidler vedligeholde til afhjælpning af vankundighed i sit rige.«

Sprogtonen er i tidens stil højstemt, og adskilligt er fremført med større begejstring end objektivitet. Men ses der bagom alle de sproglige forsiringer, har Broholms bog sin betydning i, at den som den eneste i rytterskolernes første hundredår og set indefra giver førstehåndskendskab ikke alene til skolernes historie og indretning, men også til det arbejde, der igangsattes inden for disse mure, og til det renommé, der kun langsomt lod sig befæste i befolkningen

Lad i det følgende Broholms egne ord (delvis i forkortet oversættelse) give et indtryk af tidens og hans egen stil:

»Disse Skoler, som den Høysalige Konge Frederick IV har ladet opbygge i hele Danmark, fortjener den største Berømmelse: thi 240 i Tallet staa de ikke tilbage

ORTVS
ET
PROGRESSVS

VERNACVLARVM,
QVÆ

REGIÆ VULGO APPELLANTVR,
ET PER TOTAM DANIAM
SVMPTIBVS VERE REGIIS

REGIS GL M.

FRIDERICI QVARTI

EXSTRVCTÆ FREQVENTANTVR,
SCHOLARVM 240. FELICISSIMVS
RVDI ET AGRESTI CALAMO

DESCRIPTVS.

AB

HENRICO BROHOLM,

RÆINGIA FIONENSI

P. T. PRÆCEPT. SCHOLÆ REGIÆ IN PAGO
WRAA PROPE COLDINGAM.

FLENSBYRGI, IN OFFICINA LIBRARIA KORTENA,

1737.

for nogen Art af Skoler med Hensyn til Bygningernes Smagfuldhed og Disciplenes Antal.«

»Overraskende er ogsaa den Hurtighed, med hvilken de bleve opførte, da Bygmestrene havde en saa fortrinlig Plan at følge, at der intet manglede, som kunne glæde Øjet, gøre Bygningerne anseelige, vække Betrægternes Beundring og give Lyst til at besøge disse Skoler.«

»Overalt hæve Bygningerne sig opførte af Sten, dækkede af Teglsten og smagfuldt indrettet i Værelser. De har 16 (?) Vinduer, af hvilke hvert har 24 Firkanter. Hele Huset er omgivet af Stenbro (pons lapideus!) af samme Bredde paa alle Sider.

Fra Forstuen kommer man ind i Skolerummet, fra Skolen i Skolemesterens Stue, fra Stuen ind i Sengekammeret og Kjøkkenet, fra Kjøkkenet til Spisekammeret og til Gaarden, og over alle Indendøre er der malede Vers. Fra Gaarden kommer man til Stalden og fra denne til Faarestien. Ikke noget Hus kan være smukkere, bedre og saa praktisk indrettet.«

»Disse Skoler lod Kongen opføre for at vise sin Taknemmelighed mod Gud og for at lette Undersaatternes Udgifter, da mange af Fattigdom lod Deres Børn vokse op uden at lære noget.«

»Kongen har ved alt dette gjort sig høyligen fortjent til alles Tak, ogsaa Skolemestrenes; thi disse gav han Løn og Frihed for Skatter og bestemte, at de Bønder, hvis Børn skulde søge Skolen, ogsaa ydede den en vis Betaling. Lad Bønderne derfor uden Uvilje bidrage, hvad Kongen har befalet. Den Grund, hvorpaa Skolen ligger, bærer bedre Frugt, end om den dyrkedes med Hakke og Ploug; thi Børnene bringe hver Aften med sig hjem Bønner, Velsignelser og fromme Forskrifter.«

»Disse Skoler bleve ikke som Latinskolerne indviede ved andre Ceremonier end dem, der iagttages hver Dag ved Undervisningens Begyndelse; men dog bør de paa Grund af deres høje Bestemmelse betragtes som hellige Steder, næsten som Kirker.«

»Quem deus odit, præceptorem facit« (den, Gud hader, gør han til Lærer)! Dette er u-rimeligt; thi *selvom* Skolemestearbejdet fører med sig store Ærgrelser, er besværlig og byrdefuld,

Frederik IV, rytterskolernes grundlægger. Kongen er her fremstillet i rytterhærens sædvanlige uniform — dog med elefantorden og kommandostav. I baggrunden by (København?) med fortificationer. Efter maleri i privateje (90×70) ca. 1718. Samme billede i andet format findes i malerisamlingen på Gavnø Slot og i De Danske Kongers Kronologiske Samlinger på Rosenborg. Alle 3 usignede.

selvom Børnenes vilde Raab trætter hans Øren, naar nogle skriger op, andre med Stentorrøst udraaber det, de uden Bog og efter Hukommelsen skal foredrage, medens andre raabe om et Bogstav, en Stavelse, et Tal, *selvom* Skolemesteren sjældent undgaar Utak — thi hans Løn er ofte Ungdommens Kaadhed, Narrestreger, Utaknemmighed, Smuds, Stank, Forældrenes Vrede, Skældsord, Forurettelse, Fattigdom og Foragt, *selvom* dadelsyge Mennesker ikke undser sig ved at sige, at Skolemestre intet forstaar udover A og B, og at hans Stilling ingen Ære bringer, *selvom* han kun i Foragt kaldes en skikkelig Mand, en Bogorm, en Molbo, tykhovedet og gnaven, en Mand uden fin og høvisk Levemaade, så lade han kun sådanne Ord gaa det ene Øre ind og det andet ud og røgte sit Kald rent og ustraffeligt.«

»Også bør der gives Agt paa Børnenes Opmærksomhed og gode Sæder, saa de med al Mildhed og Formaning opmuntres til Fromhed, Høflighed, Maadehold, Lydighed, Beskedenhed, Taknemmighed, varlig Tunge, Oprigtighed, Taalmodighed, Kydskhed og Retfærdighed, hvortil Skolemesteren maa foregaa dem med et lysende Eksempel.

Den Skolemester, der hele Dagen larmer med bitre Ord, lader det regne med Slag og hagle med Næsestyvere og hvert Øyeblik tager sin Tilflugt til Riset, han driver de frygtagtige og dumme af Skolen og tjener mere sin egen Bekvemmelighed end Skolens Nytte.«

Herefter gennemgår Broholm hele Skolemesterinstruksen og fortæller endvidere om en årlig festdag, Sct. Thomasdag d. 21. december, som »i det mindste i de jydsk Skoler fejres med megen Lystighed«, og han foreslår denne festdag flyttet til 28. marts »til Amin-delse af disse Skolers Fundering«.

Endelig slår forfatteren så over i poetisk stil med et hyldestdigt til kongen (Chr. VI), som går i faderens spor — og som bl. a. har forhøjet den kontante skolemesterløn i Koldinghus-distriktet!

Allerydmygst og Allerunderdanigst
Taksigelse

til

Dend Stormægtigste og allernaadigste Arve-Herre og Konge

Kong

CHRISTIAN

DEND SIETTE,

Konge til Dannemarck og Norge / de
Venders og Gothers / Hertug udj
Slesvig / Holsten / Stormarn / og
Ditmersken / Greve udj Oldenburg
og Delmenhorst /

Som af Kongelig Medlidenhed og Høypriselig Nidkerhed for de Fattiges underviisning allernaadigst har formeered samtlige Coldinghuus Amtes Skoleholderses Løn med Penges tillæg for det manglende Hartkorn /

Med allerydmygst og underdanigst Devotion paa egne og samptlige Skoleholders vegne

fremstilled

af

Henr. Broholm

Skoleholder i Wraa ved Colding.

Du Nordens siunlig Gud / og Landsens from-
me Fader /

Som for hver Undersot din Naades dør oplader /

Du som Gedidiah er Gud behagelig /

Og Vinder tusinde med dig til Himmerig.

Gudsfrygt udi din Sjæl og Hierte har sit Sæde /

Dend er din tidsfordriv / din daglig lyst og glæde /

Hvad Gud i Himmelen til Loff og Ære er /

Det er dend Øvelse / du fordrer af enhver.

Selv satte Hand dig paa dend Kongelige Throne /

Self har Hand gived dig dit Scepter og din

Krone:

Og altid vaager Hand for at bevare Dig;

Du est dend Konge / som Hand mest anta-

ger sig.

Din Fader ligner du i Majestæt og Dyder /

Hvormed Naturen Dig / som med en Jaspis pryder /

Der hen du altid seer / at Bethel søgning har /

Mod hvilken ligesaa din Fader naadig var.

De Synagoger, hand med stor Omkostning bygte, /

Til et exempel; at enhver sin Gud skal frygte /

I Floor og Velstand staar i din Regierings tiid

Og du hanthæver dem med allerstørste Fliid.

Lyksalig Dannemareck for disse Skoler prises /

Hvor Agermandens Børn med troskab undervises;

Faldt før dend Skole Løn for hannem alt for

tung /

Nu kand hand legge op dend Skilling i sin

Pung.

De Knipper Høe og Halm / hand Aarlig Aar

skal yde /

Ey vejer mod det gaun / hans Børn af Skolen

nyde /

Dend jord / hvor Skolen staar / er ham en nyt-
 tig Jord /
 Der er nu Bethel, hvor mand hører Herrens
 Ord.
 Endskiondt hand vendte dend tilforn med Ploug
 og Spade /
 Og / hvad dend aarlig bar / aag hiem i huus og
 lade /
 Hand dog ej noget Aar saa meget af dend fik /
 Som dend nu giver Ham hver stund og oje-
 blick.
 Hans Børn / som denne Jord med fliid og arbeid
 dyrcke /
 Saa vidt / som de formaae og der til have Styrke /
 Til hannem bringe hiem / naar de af Skole
 gaae
 Saa gode Bønner / som hand nogen tid
 kand faae.
 For disse Bønners Skyld velsigned er hans ager /
 Og alle Gierninger / som hand sich forretager /
 Velsigned er hans Kurv / hans levning og
 hans Eng /
 Velsigned er hand selv med Huus og Ægte-
 seng.
 Ja disse Bønner kand hos Gud saa meget gælde /
 At dend opkommer tidt til ære / Agt og Vælde /
 Som er af Bonde Stand og udj Ungdoms
 Aar
 Blannt andre Skole-Børn i disse Skoler
 gaar.
 Saa for de Skoler / som Kong Friderich dend
 Fierde
 Din fromme Fader lood opsætte og omgierde /
 Vi underdanigst ham maae ære i sin Grav /
 Og ald vor lives tid med tak ej læde af.

Ja / Naadigste Monarch / du lærerne
 Besolder /
 Og alle Skolerne hvert Aar vedlige holder /
 De Huuse prydes saa / vie gjerne der maae
 Boe /

Og i vort Embede os altid vise tro.

Var før vor tilstand slet / som kom os til at trænge /
 Du har formert vor løn med Hartkorn og med Penge,
 Dend Naade er sa stor vi aldrig glemme dend /
 Men altid ønske dig velsignelse igjen.

Efter originaludgave 1737.

RYTTERSKOLER I NUVÆRENDE VEJLE AMT

Kommune	Rytterskoler	Antal	Ændringer
Vejle	Højen	1	
Fredericia	Taulov, Herslev, Vejlbj, Erritsø, Pjedsted, Bredstrup	6	
Børkop	Andkjær, Gårslev, Smidstrup, Skærup	4	
Egtved	Egtved, Ammitsbøl, Ågård . .	3	
Vamdrup	V. Vamdrup	1	1799—1970 Ribe amt
Lunderskov	Skanderup, Vrå	2	» » »
Kolding	Seest	1	» » »
»	Harte, N. Bjert, Eltang, Alminde	4	
Gedved	Grumstrup, Overby, Yding .	3	1970 til Vejle amt fra Århus amt (Skander- borg rytterdistrikt)
Brædstrup	Tønning, Åstrup-Føvling, Sdr. Vissing	3	» »
Nuværende Vejle amt		28	

Tidl. Vejle
 (Kolding-
 hus) amt

Andst Veerst, Gesten

Siden 1799 Ribe amt

(Se i øvrigt »Vejle Amts Årbog« 1970: Kortmateriale.)

Af oprindelige rytterskolebygninger i nuværende Vejle amt er

12 nedbrudt,

13 stærkt ombyggede,

3 ombyggede, men med bevaret »rytterskolepræg«.

Af de 16 bevarede bygninger er

4 i kommunal eje,

12 i privat eje.

Af sandstens-mindetaflerne er

28 (alle) bevaret, heraf

25 i kommunal eller anden offentlig eje,

2 i privat eje,

1 på museum.

Koldinghus rytterdistrikts 25 skoler forblev under det i 1660 oprettede Koldinghus amt til dettes omlægning til Vejle amt 1793—99, ved hvilken lejlighed Andst herreds 7 kongelige skoler (Seest, V. Vamdrup, Skanderup, Vrå, Andst, Gesten og Veerst) overgik til Ribe amt.

Ved amtsomlægningen 1970 blev de gamle herredsgrenser langtfra så betydende som ved tidligere ændringer. Stort set blev nu bestående kommunegrænser bestemmende for de ny amtsskel. Således opdeltes det tidligere Andst herred i en østlig del (med skolerne i V. Vamdrup, Skanderup, Seest og Vrå) under Vejle amt, og en vestlig del (med skolerne i Andst, Gesten og Veerst) under Ribe amt.

Vejle amts samtidige udvidelse mod nord medførte tillige, at 6 skoler fra det tidligere Skanderborg rytterdistrikt nu overgik til Vejle amt, hvis samlede antal bevarede, ombyggede eller nedbrudte rytterskoler heretter er 28.

Seest. Oprindelige bygning forlænget mod vest; gl. sydsten v. østgavl, derudover næppe org. materiale. Benyttet som skole og lærerbolig til 1887, derefter ombygget til udvidet bolig for skoleleder. 1964—66 restaureret og indrettet til mindre bolig samt kommunale kontorer (i vestende). Fra 1970 er kontorafdelingen overgået til menighedsrådet, som indretter kordegnkontor m. v. 1972 forventes bygningens omgivelser ændret p. gr. af kirkegårdsudvidelse.

Mindetavlen endnu i bygningens facade (god bevaringstilstand), men forventes 1974 overført til nyopført skole.

V. Vamdrup. Oprindelige bygnings nedbrydelsesår vides ikke med sikkerhed. Efterfølgende skole på samme plads. Mindetavlen overflyttet til den ny skoles gavl og derfra 1958 til nuværende V. Vamdrup Centralskoles aula i god bevaringstilstand (trods hjørnereparation).

Skanderup. Opført 1725. Ifølge Aug. F. Schmidt (1925): 1816 foreslået ny skole opført ved kirken, da rytterskolen var »så ringe på tømmeret«, at en flytning ikke var mulig, og en restaurering ville koste ca. 645 rdl. Denne plan realiseredes ikke, men rytterskolen restaureredes og udvidedes 1842. Derefter fortsat i brug som skole til 1908, da ny skole opførtes, og gamle bygning solgtes til privat. 1913—18 benyttet som friskole for Indre Mission.«

Iflg. Thøger Jensen (1921): »— nu pænt, men moderne istandsat og beboes af pastor Jørgensen«.

Formentlig ved restaureringen 1842 blev mindetavlen ført til Nagbøl gamle præstegård og der nedlagt i bryggersgulv (skriftside nedad!). Tilbageført og opsat på 1908-skolen. Tavlen »top« dog forsvundet, hvorfor (veludført) erstatning påstøbtes. Ved 1908-skolens salg 1965 overførtes tavlen til opbevaring på nuværende skole i Lunderskov og senere opsætning på ny centralskole.

Vrå. Benyttet som skole til 1898, derefter delvis nedrevet, forlænget og moderniseret. Senere yderligere modernisering.

Mindetavle i velbevaret tilstand over indgangsdør, dog forskudt op under tagudhæng. Nu lærerbolig. Henr. Bro-

Vraa.

holm udarbejdede sin latinske beskrivelse af rytterskolerne under sin tjenestetid i Vrå skole (1730—38).

Egtved. Benyttet som skole til 1889, derefter nedrevet; ny skole opført på samme plads. Tavlen flyttet til dennes gavl og 1957 til nuværende centralskoles hovedindgang efter tiltrængt istandsættelse.

Ammitsbøl. Benyttet som skole til 1862, derefter overgået til privat eje og fuldstændig ombygning, tilsyneladende efter hel eller delvis nedrivning; nu stuehus ved landbrugsejendom.

Tavlen 1862 flyttet til Ødsted hovedskole (nu nedlagt) og befinder sig fortsat her i god tilstand.

Højen. Oprindelige bygning benyttet som skole til 1879, var beliggende ved indkørselsvej til »Stadegaard«. Ny skole opført 100 m østligere og tavlen anbragt i denne 1879—1955. 1955—64 var tavlen opsat på ny hovedskole; ved dennes nedlæggelse 1964 flyttedes tavlen til nuværende Højen centralskole i god bevaringstilstand.

Ågård. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1854, derefter nedbrudt og nuværende bygning opført på samme plads, benyttet som skole indtil 1958; derefter kommunekontor, nu bolig. Mindetavlen, opsat m. 4 originale jernkramper, fremtræder i vejrbitd men god beva-

ringstilstand og er flankeret af pendanttavle fra 1854 med følgende indskrift:

»1854 lod Starup Sogns Beboere denne Skole af sin faldefærdige Stand atter igjenopføre.

Endnu af din Æt Fjerde Frederik findes

Kong Frederik d. Syvende, hvis Navn vil evig mindes.

Skjønt Krig og Pest os hjemsøgt har i nogle Aar,

Ved Guds og Kongens Hjælp i Flor dog Danmark staar.

Lad Jesu Christi Tro i denne Skole være,

lad Ordets Tjenere det holde højt i Ære,

lad riig og fattig her indlemmes i Guds Ord,

lad aldrig være Tvivl, hør os Oh Herre stor!«

Begge tavler forbliver på nuværende bygning ved dennes overgang til selvejende institution, men under kommunal bevaringsklausul.

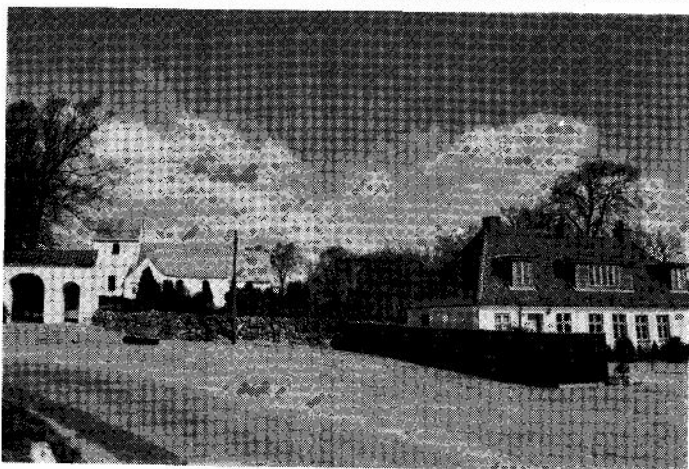
Eltang. Nuværende oprindelige bygning nedlagt som skole 1920, da ny, fritliggende klassefløj opførtes og gammel bygning overgik til lærerbolig. År (?) udbygget med ca. 4 m mod vest samt 2 entretilbygninger. 1948 restaureret bl. a. ved fjernelse af entretilbygninger og genoplægning af tegtag. 1963 nedreves den fritliggende klassefløj, og og rytterskolebygningen solgtes til privat, som har foretaget yderligere restaureringer. I bygningens mellemste og østlige del genfindes originale byggematerialer, og til trods for udvidelser og ændringer har exteriøret bevaret væsentlige dele af »rytterskolepræget«. Mindetavlen opsat i facade i god (naturlig) tilstand.

På landsplan findes kun 3—4 gamle rytterskoler, som kommer det oprindelige udseende nærmere.

Også den typiske beliggenhed i kirkens umiddelbare nærhed er fremhævende.

En (begrundet) teori om, at rytterskolebygningerne gennem et par århundreder stilmæssigt har præget stuehuse og andre landsbybygninger, ses her bekræftet helt op til 20. århundrede gennem den nærliggende gårds hovedbygning.

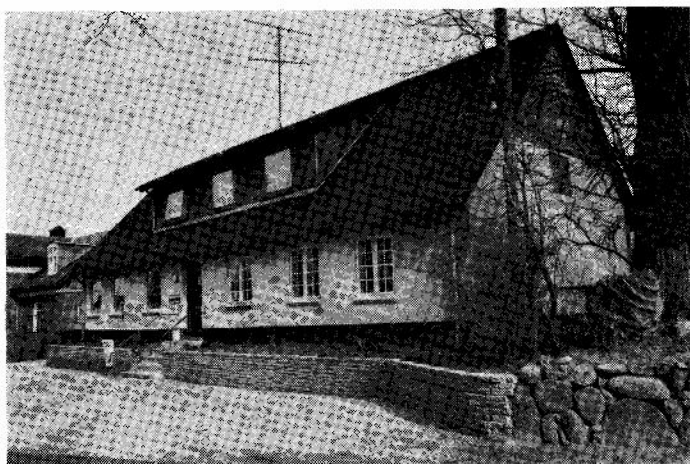
Harte. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1847, derefter overgået til privat eje. Gentagne gange ombygget og moderniseret. Mindetavlen 1848 overført til ny skole; denne brændt 1963. Tavlen derved delvis mørnet

Eltang.

og sprængt i 5—6 stykker; i 1971 af Kolding kommune overladt til Museet på Koldinghus til restaurering og eventuel opsætning der (se illustration).

N. Bjert. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1917, derefter overgået til privat eje, mens ny skole opførtes (v. hovedvejen), og tavlen overførtes til dennes

Smidstrup.

østside; 1972 flyttet til samme bygnings facade (nu børnehave). Gamle rytterskolebygning forlænget (år ?) og senere yderligere ændret; enkelte originale bygningsmaterialer genfindes i sydlige del. Tidligere benyttet bl. a. som værksted; nu moderniseret beboelse. Filmsoptagelse foretaget af mindetavlens sidste nedtagning, istandsættelse og genindmuring.

Almind. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1867, nedbrudt og ny skole på samme plads; tavlen i dennes gavl. Efter nedlæggelse af 1867-skolen flyttedes tavlen 1970 efter fornøden restaurering til Alminde-Viuf fællesskoles aula.

Herslev. Oprindelige bygning benyttet som kombineret skole og lærerbolig indtil 1962, derefter overgået til privat eje. Tilbygninger foretaget i begge ender (år ?); i midterparti genfindes originalt bygningsmateriale. Nu beboelse (2 lejligheder). Tavlen 1962 flyttet fra oprindelige bygnings facade til indgangsvæg i ny central-skole; god bevaringstilstand.

Smidstrup. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1858, derefter overgået til privat eje, nu butik og bolig. Tilbygning i østende og flere gange ændret ved restaureringer. I oprindelige del fundet originalt mur- og

tømmermateriale, ved udbygning 1970—71 tillige originale loftsplanker og rester af 6—7 forskellige tagdækninger. Mindetavlen 1858 flyttet til ny skole (nu »Solgården«), og ved dennes nedlæggelse 1969 til nuværende centralskoles hovedindgang.

Skærup. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1913, derefter nedbrudt; ny skole opført på samme plads, mens nedbrydningsmaterialer anvendtes ved opførelse af nærliggende hus. 1913-skolen nedlagt 1969 og tavlen overført til Smidstrup-Skærup centralskole (sammen med Smidstrup-tavlen), begge i god bevarings-tilstand.

Andkjær. Oprindelige bygning benyttet som skole og lærerbolig indtil 1958. 1854 udvidet med 1 fag til skolestue og 2 til lærerbolig. 1859 atter udvidet (5 fag = ca. 8 m) og indretning af bolig for endnu en lærer. Ved nedlæggelse som skole 1958 overgået til privat eje; senere flere ud- og indvendige ændringer, nu møbel- og tæppeforretning samt beboelse.

Mindetavlen 1958 overført i god tilstand til aula i ny Andkjær fællesskole.

I J. S. Fruergaards »Almueskoleundervisningen i Gauerlund Sogn 1721—1935« er gennem optegnelser og arkivaliehenviisninger åbnet adgang til et nærmere studium af en rytterskoles typiske »livsforløb« gennem de 250 år. Fra landets øvrige rytterskoledistrikter foreligger ingen tilsvarende samlet og dokumenteret fremstilling, hvori forhandlinger, planlægninger, indberetninger, vedtagelser og ændringer så tydeligt fortæller en rytterskoles historie i hovedtræk.

Gårslev. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil nedbrydning 1909. Ny skole opført på samme sted. Nedbrydningsmateriale benyttet ved opførelse af privatbolig (»Klithuset«) på Hvidbjerg, som trods ændringer har nogle stiltræk tilfælles med en gammel rytterskole. Mindetavlen 1909 opsat i nuværende skoles facade, flankeret af pendant med indskrift:

»Kong Frederik lagde til Skolen Grund,
hans Tanke om Folkets Oplysning var sund.
Nær tvende Sekler hans Bygning stod,
imens slog hans Tanke i Folket Rod.

Gid Hjem og Skole staar Haand i Haand.
 Gid Skolens Gerning i Herrens Aand
 med Lyst maa ledes og stedse være
 til Barnets Gavn og vor Gud til Ære.«

Pjedsted. Oprindelige bygning nedbrudt og ny skole opført 1882. Tavlen overført til denne. 1882-skolen nedlagt og overgået til privat eje 1960 (nu beboelse og værksted); tavlen overflyttet til Bredstrup-Pjedsted fællesskole i god bevaringstilstand.

Bredstrup. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1854, derefter nedbrudt og ny skole opført på samme plads; mindetavlen i gavlen. Denne skole (nu beboelse) nedlagt 1960 og tavlen opsat i Bredstrup-Pjedsted fællesskoles aula sammen med Pjedsted-tavlen.

Da den kgl. skole i Bredstrup blev placeret efter en særlig bevilling 1725, kom det til at knibe med det nødvendige hartkornsunderlæg. Man måtte derfor manipulere sig frem til et skoledistrikt, der kom til at kile sig ind i både Pjedsteds og Smidstrups områder, hvilket selvsagt affødte megen misfornøjelse, ikke mindst med de forlængede skoleveje. Så sent som 1790 hedder det endnu i en sogneindberetning: »Pjedsted Skoles Distrikt er samlet af en heel By, tvende halve Byer og nogle enkelte Steder i Gauerslund Sogn foruden 3 Gaarde af een By og nogle Huse af en anden i Smidstrup Sogn. Men det allerforunderligste er, at Møllen her i Pjedsted og 7 Gaardmænd, der ligger Skolen ganske nær, ere henlagte til en anden kgl. Skole uden Sognet, ja uden Herredet, nemlig Bredstrup Skole i Elbo Herred. —«

Vejlby (Egeskov). Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1907. Derefter nedbrudt og ny skole opført. Mindetavlen overført til dennes gavl i god bevaringstilstand og ledsaget af anden tavle med indskrift: »Den herover staaende Plade sad over Indgangsdøren paa den gamle Skole«.

Erritsø. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1958. Forlænget med ekstra klasselokale og udvidelse af bolig (år?). I midterparti genfindes originale materialer, bl. a. er den oprindelige gesims bevaret (og videreført i tilbygningen), i øvrigt ændret tagkonstruktion m. m. Nu

af Fredericia kommune udlejet til beboelse og som spejderlokaler. Mindetavlen opsat i facade med originale jernkramper og ligesom selve bygningen i rimelig bevaringstilstand.

Taulov: Oprindelige bygning (beliggende på Rytterskolevej) udvidet og ombygget (år ?); benyttet af skolevæsenet til 1954; derefter kommunekontor, nu oplag og kontorer. Tavlen overført 1956 i god tilstand til ny centralskole.

Efterfølgende 6 skoler tilhørte oprindelig Skanderborg rytterdistrikt:

Overby: Oprindelig bygning benyttet som skole indtil 1901, derefter overgået til privat eje. Fik omkring 1840 pålagt stråtag, som dog kort efter igen erstattedes med tegl (nu eternit); bygningen forlænget og forsynet med delvis ny tagkonstruktion; i midterparti findes originalt murværk. Nu udlejningsbolig. Mindetavlen omkring 1909 overflyttet til skole i Kattrup i god tilstand. Ved denne bygnings eventuelle overgang til andet formål bør tavlens fremtidige placering tages under overvejelse.

Grumstrup. Oprindelige bygning benyttet indtil 1909, da ny skole opførtes, og mindetavlen overførtes til denne. Den oprindelige bygning derefter overgået til privat eje. Gentagne gange ændret ved nedrivninger og tilbygninger; i den sydlige del findes dog endnu originale mur- og tømmermaterialer. Ved 1909-skolens nedlæggelse og salg 1964 flyttedes tavlen tilbage til oprindelige bygningsgavl i jævnt god tilstand, men uden klausul angående fortsat bevarelse.

Yding. Oprindelige bygning benyttet som skole indtil 1869, derefter i privat eje i tilslutning til smedeforretning. Trods ændrede gavle, vinduespartier og verandatilbygning m. m. fremtræder bygningen med sine oprindelige udvendige mål endnu med et genkendeligt rytterskolepræg. Originale materialer genfindes i alle udvendige mure, og indtil omkring 1920 fandtes endnu oprindelig gammel midterskorsten med rest af ovn. Mindetavlen 1869 overflyttet til ny skole. Under en ændring af gavlvinduer i denne 1943 »forsvandt« tavlen og genfandtes

Yding.

først 1954 (mellem 2 lag loftsbrædder) ved denne skoles nedrivning. Derpå efter behørig istandsættelse opsat i nuværende Yding skoles aula.

Sdr.Vissing. Oprindelige bygning (opført 1727 som en af de sidste i Skanderborg distriktet) benyttet som skole indtil 1893 og derefter nedbrudt. Mindetavlen flyttet til ny skoles facade og derfra 1965 til ny centralskole (ved hovedindgang) i god bevaringstilstand.

Tønning: Oprindelige bygning udvidet mod syd 1859; senere ændret og yderligere restaureret 1949, 1958—59—60. Fremtræder nu i særdeles god tilstand, men uden særligt rytterskolepræg. I midterparti findes originale bygningsmaterialer. Benyttet som skole og lærerbolig indtil 1958, derefter i privat eje. Mindetavlen indtil 1958 placeret i skolestue, men ved nedlæggelsen 1958 overført i god bevaringstilstand til Tønning—Træden ny centralskole (udvendig mur mod gården).

Aastrup (Føvling). Oprindelige bygning, beliggende i Aastrup, benyttet som skole indtil 1847, derefter nedbrudt og ny skole opført i Føvling. Denne nedlagt 1869 og ny opført på Aastrup mk. (men fortsat benævnt Føvling

Tønning.

skole). Også denne nedrevet og ny opført i nærheden omkring 1920. Ved samtlige flytninger er mindetavlen medfulgt og findes nu opsat i bedste bevaringstilstand i sidstnævnte bygning (mellemgang). Da denne er eller kan forventes nedlagt som skole, bør tavlens fremtidige placering tages under overvejelse.

Følgende 3 skoler fra det oprindelige Koldinghus rytterdistrikt er nu beliggende i *Ribe* amt:

St. Andst. Benyttet som skole til 1872, derefter nedbrudt. Sandstensmindetavlen nu ved ny centralskoles hovedindgang.

Gjesten. Benyttet som skole til 1912, nu stærkt ombygget som del af landbrugsejendom. Tavlen i god tilstand over biblioteksindgang på Gesten centralskole.

Veerst. Benyttet som skole til 1907. Nu udvidet og ombygget til forretning og beboelse. Tavlen 1907 flyttet til ny skoles gavl — her i flere år tilgroet, men 1970 afdækket i god tilstand.

Alle 3 skoler beliggende i *Vejen* kommune.

VEJLE BYS ÆLDSTE, KENDTE KØBSTADPRIVILEGIER

Af *Henrik Becker-Christensen.*

Vejle bys ældste kendte købstadprivilegier udstedtes i Nyborg d. 16. august 1327 i kong Valdemar 3.s (Eriksøn) navn. Man har flere skriftlige vidnesbyrd om byens eksistens før 1327 — dog flest fra anden halvdel af det 13. årh. I 1247 blev byen nedbrændt af hertug Abel, 1256 afholdt ærkebiskop Jakob Erlandsen et stort kirkemøde i byen (Vejle konstitutionen), 1279 blev der igen holdt kirkemøde af ærkebiskop Thrugot, og i 1317 afholdt Erik Menved herredag i Vejle. Byens navn dukker således op i denne periode i flere forskellige sammenhæng, og det må formodes, at Vejle i forhold til andre byer i Jylland på dette tidspunkt må have været af en vis størrelse, siden den blev benyttet til vigtige kirkemøder i 1256 og 1279 og til herredag i 1317.

Det kan da i denne forbindelse måske forekomme mærkeligt, at byen første gang omtales som værende privilegeret i 1326, og at byens ældste, kendte købstadprivilegier stammer fra 1327. Der rejser sig i denne forbindelse flere spørgsmål: Hvordan skal man tolke bestemmelserne i privilegiebrevet fra 1327, er de enkelte punkter originale, eller har de deres forbillede andet steds fra, og har byen før dette år kendt til skriftlige privilegier? Før der kan tages stilling til disse spørgsmål, er det formålstjenligt at sætte privilegierne fra 1327 ind i en større sammenhæng for at se,

på hvilken baggrund de blev til — nemlig købstadprivilegiernes udvikling i Danmark i det 13. århundrede.

Privilegieudviklingen i Danmark.

Omkring år 1300 kan der i Danmark, indbefattet Sønderjylland og de skånske provinser, med sikkerhed påvises mindst 45—50 byer — sammenlignet med Norge og Sverige et overordentligt stort tal¹). Disse byers specielle forhold nødvendiggjorde allerede tidligt et særligt system af retsregler; grundlaget for disse regler var dels den almindelige landsret, dels en række helt nye bestemmelser afpasset efter købstædernes særlige behov. I forholdet til byerne lå den lovgivende myndighed fra begyndelsen hos kongen eller hos den person, som havde fået overdraget højhedsretten af ham.

De ældste byretter — her først og fremmest Slesvigs fra omkring 1200 — synes at have været retsbøger, der næppe har haft nogen egentlig officiel karakter. Senere i det 13. århundrede blev nedskrivningen derimod som regel foranstaltet af byens myndigheder og derefter stadfæstet af den, som havde højhedsretten over byen.

Virkelige selvstændige byretter tilvejebragtes kun i enkelte, som regel mere betydende byer — her kan nævnes Slesvig, Åbenrå, Haderslev, Ribe, Roskilde, København samt Lund (Helsingborg). Disse købstæder kom til at fungere som en slags »moderbyer«, idet deres byretter enten direkte blev overført til landets øvrige byer eller blev suppleret og omformet med bestemmelser af lokal betydning.

I løbet af det 13. århundrede opnåede byerne på grund af deres vækst og tiltagende økonomiske betydning en mere selvstændig stilling og kom til at stå

friere over for kongen. Herved fik de en større lokal forvaltnings- og selvbestemmelsesret, der gav sig udtryk i de forordninger, som udstedtes af borgmestre og råd, og de vedtægter, som disse forelagde borgerne til vedtagelse. Denne lokale autonomi indskrænkede sig i reglen mest til udstedelse af nærings- og politivedtægter — bortset fra denne mere interne selvbestemmelsesret lå lovgivningsmyndigheden for byerne hele tiden hos kongen. Næsten alle stadsretterne fra 13.—14. århundrede er ikke andet end optegnelser af de i byen gældende retsvedtægter, der har fået kongelig eller hertugelig bekræftelse — byretterne vedtoges af borgerne, men stadfæstedes af kongen. At det forholder sig således, viser sig bl. a. ved Riberetten, hvis originale eksemplar endnu er i behold (i rigsarkivet); her kan vi se, at den kongelige stadfæstelse er skrevet med en anden hånd end selve teksten.

På denne tid havde købstadlovene form af privilegier (friheder), som bekræftede eller forandrede den i byen gældende ret, og de blev af modtageren betragtet som en gunstbevisning, man som regel betalte kongen for. Disse privilegier, der gav byerne visse forretigheder med hensyn til næringsvæsen, begunstiget stilling for købstadmarkerne, egen styrelse og retspleje, blev tildelt hver enkelt by for sig; men i slutningen af middelalderen kender man også til fællesprivilegier, som tildeltes en landsdels købstæder under et. Enten kunne en enkelt købstad modtage privilegiet på alles vegne, eller hver by få sit eget eksemplar. Byprivilegierne måtte fornyes efter hvert tronskifte ligesom alle andre privilegier, men fornyelsen fandt dog ofte sted langt hen i den nye konges regeringstid. Den traditionelle indledningsformular, der kendes fra mange privilegiebreve (f. eks. også Vejles i 1327), at de »gaves for

troskab og tjeneste, som byen havde vist og skulle vise kongen i fremtiden«, tyder på, at forholdet mellem kongen og byen til en vis grad har været opfattet som en slags kontraktforhold²).

Købstæderne begyndte på et sent tidspunkt at få betydning i det politiske liv — endnu i det 13. og i begyndelsen af det 14. århundrede betegnedes borgerne i fællesskab med bønderne som »menige almue«, først i løbet af det 14. og 15. årh. begyndte borgerstanden så småt at vinde frem i indflydelse og anseelse³). Fra Erik af Pommerns forordning i 1422 begyndte en ny tid med flittig lovgivning fra kongemagtens side på købstadvæsnets område. Det drejede sig her om fælles love, som gjaldt for hele riget eller en enkelt egn, og som lagde vægt på næringsvæsnets regulering og monopolisering; dette kom til at betyde en skarp adskillelse mellem land og by. På denne måde fastlagdes i disse år de grundsætninger, som i de følgende århundreder skulle være rådende indtil næringsloven af 1857. Samtidig med denne rigslovgivning fortsatte man udstedelsen af privilegier for de enkelte købstæder, men i de sidste århundreder før enevældens indførelse (1660) veg de mange særskilte bestemmelser for de enkelte byer mere og mer pladsen for en almindelig købstadlovgivning⁴). Således fremkom der under de skiftende konger forskellige rigslove, som omhandlede byernes næringsvæsen, retsvæsen, styrelse og lignende forhold. Samtidig blev den københavnske byret fra 1443 normgivende og fandt i løbet af de næste par århundreder indpas i størstedelen af landet, hvorved der på dette område skabtes en vis ensretning.

Godt nok stadfæstedes de gamle købstadprivilegier stadig, men det var, som disses betydning havde skiftet karakter. Tidligere havde privilegierne alene som køb-

stadlove udgjort kongens lovgivning over for byerne, nu var de trådt i baggrunden og for længst blevet overhalet af det stadig stigende antal forordninger, som i denne tid kendetegner forholdet mellem byerne og kongemagten. Privilegierne kunne dog stadig have en vis juridisk og politisk værdi, hvilket bl. a. viste sig i retssager om jordspørgsmål mellem købstæderne og deres naboer eller i sager mellem den enkelte købstad og kongen. Som et eksempel på sidstnævnte forhold kan anføres kongens trussel om at nedlægge Vejle som købstad i 1654. I dette år kaldte Frederik 3. nemlig byens borgmestre og rådmænd til sig i Viborg og lod dem vide, at han agtede at lade Vejles sejlads »forflytte« til Frederiksodde (det nuværende Fredericia). Dette ville have betydet byens ruin, og derfor indgav Vejles borgere et andragende til rigsrådet, hvor det bl. a. hed, at byens privilegier ikke blev overholdte, uagtet kongen selv havde fornyet dem ved sin tronbestigelse. Byen slap da også med skrækken og beholdt sine rettigheder⁵).

Udstedelsen af købstadprivilegier havde været medvirkende til at udskille byernes borgere i økonomisk og juridisk henseende fra det omkringliggende land og hermed gjort dem til en selvstændig 3. stand efter kirke og adel. I privilegierne var byernes rettigheder nøje blevet fastlagt, og som garant for disses overholdelse stod kongemagten.

Omend byprivilegierne i dag for længst har mistet enhver praktisk betydning, findes der dog tydelige spor i vores nugældende lovgivning af den udvikling, som de således satte i gang — nemlig byens adskillelse fra det omkringliggende land. Selv om forskellen på købstad- og landkommuner ophævedes d. 1. april 1970 ved kommunalreformens ikrafttræden, skelner vi nu

nemlig inden for jordlovgivningen mellem by- og landzoner, hvilket i udviklingsmæssig henseende oprettholder det gamle skel.

Vejles privilegiers overleveringshistorie.

Vejle by er første gang omtalt som værende privilegeret i 1326, de ældste, kendte privilegier stammer fra 1327, 1355 og 1442. Før vi kan gå i gang med en nøjere undersøgelse af privilegierne fra 1327, er det her naturligt først indledningsvis at gøre rede for disses overleveringshistorie.

I »Scriptores Rerum Danicarum medi ævi« (danernes middelalderhistorikere) bind I s. 301⁶) findes en kort notits om Vejle by som værende privilegeret i 1326. Denne meddelelse bygger på kilder, som må være indsamlet af lægen og historikeren Cornelius Hamsfort (1546—1627), der i sin historieskrivning lagde vægt på fra gamle dokumenter at fremskaffe nye oplysninger. Vi kender intet til denne oplysnings oprindelse og videre skæbne, før den blev registreret i Hamsforts »Chronologia Secunda« (den anden kronologi/historieberetning), og ved altså ikke, hvilken form for kilde det drejer sig om. »Chronologia Secunda« brændte i 1728, men var forinden blevet afskrevet af Stephanus Johannis Stephanius (1599—1650) i hans »Chronologiæ Danicæ Systema« (samling af danske historieberetninger), der er en samling afskrifter af kilder — for en stor del middelalderlige kilder fra universitetsbiblioteket. Denne kildesamling fik betydning for overleveringen, fordi visse tekster derigennem alene er bevarede — bl. a. oplysningen om Vejle i 1326. Endelig er »Chronologiæ Danicæ Systema« udgivet af Jacob Langebek (1710—1775) i 1772 i »Scriptores Rerum Danicarum medii ævi«.

Angående Vejles købstadprivilegier fra 1327, 1355 og 1442 så findes der i C. V. Petersen: »Vejle bys historie« 1927 (s. 6) en meget detaljeret omtale af problemerne omkring disses overlevering; her vil vi indskrænke os til kort at ridse de vigtigste punkter op for at oplyse læseren om, hvorledes det i dag kan være, at vi kender ordlyden af disse privilegier, når man tager i betragtning, at de originale tekster for længst er gået til grunde.

Privilegiebrevet fra 1327 er sammen med privilegierne fra 1355 og 1442 blevet opbevaret i byens arkiv — de er for længst gået tabt. Samme skæbne er ligeledes overgået en af kong Christian 3. gengivet vidisse (afskrift) fra 1553, men denne findes i en vidisse fra 1605, hvoraf den højre trediedel endnu er bevaret. Endelig findes der også en afskrift fra 1635.

I Christian 3.s vidisse fra 1553 oplyses det om privilegiebrevet fra 1327, at seglet havde hængt i gult, blått og livfarvet (rødt) silke, men var forfaldet af alder, og at brevet var sigilatorisk forbundet med privilegierne fra 1355 og 1442. Med hensyn til vidissen fra 1605 oplyses det her, at det originale privilegiebrev havde været fremlagt, og endelig 27. marts 1635 foreligger der en afskrift af hver af de førnævnte 3 privilegiebreve. I disse åbne breve fra 1635 hedder det: »... at vi (Christian 4.), da Vejle bys privilegier, som ere givne dem af fremfarne konger i Danmark, i næst forledne kejserlige fejde dels ere skårne fordærvede, dels forkomne i andre måder, have ladet den lejlighed forfare ved hr. Albert Skel til Fussinge, ridder, Danmarks Riges Råd, og Ernst Norman til Selsøe, Befalingsmænd på Riberhus og Koldinghus, og af et gammelt skåret pergamentsvidisse (fra 1605?) erfaret, at Vejle by og borgere forud have haft efterskrevne privilegier hvilke privilegier vi med dette vort brev fuldbyrde og

stadfæste«⁷). Desuden findes en bog — »privilegiebogen« — fra Christian 4.s tid, hvori borgmester Cle­men Sørensen lod indføre afskrifter af byens ældste brevs­kaber — her bl. a. de 3 privilegiegreve fra 1327, 1355 og 1442. Denne bog findes endnu i dag bevaret i Viborg Landsarkiv.

Den politiske situation o. 1327.

I tiden omkring år 1300 var kongemagtens stilling i Danmark betydeligt svækket — den militære og øko­nomiske udvikling havde været kronen imod. Inden for hæren var den tungt rustede rytter blevet den alt­dominerende våbenart, dette havde medført, at kon­gens afhængighed af herremændene var blevet større. Ved store krigsforetagender forslog det hjemlige mili­tæroopbud dog ikke, her var det nødvendigt for kon­gen at ty til lejede ridderhære, hvilket var forbundet med store udgifter. Kongen skulle ikke kun betale den lejede ridder en høj sold for hans tjeneste, men også forpligte sig til i påkommende tilfælde at erstatte dennes stridshest og udløse ridderen af et eventuelt fangenskab. Samtidig med de meget store udgifter, som en aktiv militærpolitik medførte for kronen, var dennes økonomiske grundlag svundet ind. I tiden fra o. 1250 til midten af det 14. århundrede skiftede mange bøn­dergårde status, idet de fra selvejendom gik over til fæste. I praksis fik det den betydning, at tidligere skattepligtigt gods nu gled ind under de privilegerede klasser (kirke, adel), hvormed bøndernes økonomiske og militære forpligtelser over for kronen ophørte. At denne sociale bevægelse måtte få alvorlige konse­kvenser for kongemagtens finansielle baggrund ses helt klart, når man tager i betragtning, at én fjerdedel eller mere af landets jord i denne tid ændredes fra selv-

ejendom til fæste — måske henved 30.000 gårde⁸)! Resultatet af denne militære og økonomiske udvikling var i det lange løb katastrofal for kongemagten. Under Erik 6. (Menved, 1286—1319) medførte dette i forening med den kostbare krigspolitik i Nordtyskland da også, at kronen måtte gribe til forskellige finanspolitiske midler til dækning af statens stigende underskud. Systematisk møntforringelse og udskrivning af overordentlige skatter (f. eks. 1316—19) var gamle, kendte midler, men hertil kom i stigende omfang pantsættelser af kronens indtægter og ejendomme. Således blev hele Fyn i 1317 pantsat i 3 år til de holstenske grever Johan 3. og Gerhard 3. og indtægterne fra Skåneområdet sat i pant til kongens marsk Ludvig Albrektsen. Disse foranstaltninger skulle hurtigt vise sig kun at virke undergravende på den i forvejen vaklende økonomi. I november 1319 døde Erik 6. — i slutningen af januar det følgende år blev dennes broder, hertug Kristoffer, valgt til konge. Før kongehyldningen på Viborg landsting havde Kristoffer dog måttet acceptere den nye forfatning i form af en håndfæstning på 37 paragraffer. I denne sikredes først og fremmest kirkens, adelens, borgernes og bøndernes særlige interesser, men i politisk henseende er den et udtryk for den kontrol, man stræbte efter at få med kongens fremtidige magtudøvelse. Det program, man ønskede gennemført, var en afvikling af gælden, forhindring af nye ekstraskatter og krigspolitikens ophør. I den kreds af stormænd, som havde stået bag Kristoffer 2.s valg til konge, bør Erik 6.s tidligere marsk, Ludvig Albrektsen, nævnes, idet han, der var en af rigets største kreditorer og panthavere, skulle komme til at spille en afgørende rolle i de kommende års begivenheder.

Kristoffer 2.s segl. Christophorus, dei gracia danorum sclauorum que rex (Christoffer, danernes og slavernes konge af Guds nåde). (a) Kongen med krone, scepter og rigsæble siddende mellem to indadvendte leoparder, ved hans fødder ligger en tredje leopard. (b) Kontrasignil. Tønnehjelm med sammenslyngede bånd og to horn, hvert besat med 2 vifter af påfjer.

(Fot. fra H. Petersen: Danske kongelige sigiller etc. (1917).)

Det blev snart klart, at Kristoffer 2. ved fortsat indblanding i de nordtyske forhold og udskrivning af nye ekstraskatter ville gå i sin broders fodspor og således bryde håndfæstningen. Dette førte kun til en forværing af landets økonomiske situation; som følge heraf og af personlige grunde kom det til et brud med de kredse, som havde stået bag hans valg i 1320, og dette førte til en formelig krigstilstand mellem kongen og Ludvig Albrektsen.

I foråret 1326 henvendte Laurids Jonsen og Ludvig Albrektsen sig til grev Gerhard af Holsten (»den kulde greve«) for at søge hans støtte til et væbnet oprør mod Kristoffer. Dette opnåedes, og i løbet af få mæne-

der var Kristoffer 2. fordrevet. I hans sted blev nu grev Gerhards 11-årige søstersøn Valdemar Eriksen valgt til konge og hyldet på Viborg landsting 7. juni 1326. Samme dag beseglede den nye konge og hans formynder grev Gerhard en håndfæstning, som i indhold udgjorde en skærpelse af bestemmelserne i håndfæstningen fra 1320. Alt dette var dog kun en ren formsag — Valdemar 3. var kun konge af navn ikke af gavn. De virkelige magthavere var grev Gerhard, Ludvig Albrektsen og kredsen omkring disse; de havde kun indsat den umyndige Valdemar 3. som konge, for at han i deres hænder kunne fungere som et viljeløst redskab. Laurids Jonsen og Ludvig Albrektsen var nu atter henholdsvis blevet drost og marsk, og bag dem stod grev Gerhard som formynder for den nye konge og egentlig hersker i riget. Et kontant udslag heraf er den deling af »rovet« mellem de ledende stormænd, som nu fulgte. Grev Gerhard fik som tak for sin hjælp Slesvig i forlening, Grev Johan blev tildelt Femern, Lolland og Falster, Ludvig Albrektsen fik anerkendt sine rettigheder i Skåne og Blekinge og fik tildelt en stor del af Midtjylland som len; på lignende måde fik en lang række personer tildelt jord enten som tak for deres støtte til de nye magthavere, eller fordi de kunne fremvise nye eller gamle fordringer på tilgodehavender hos kronen.

Kongemagten i Danmark havde nået et absolut nulpunkt — man kan med rette i disse år i stedet for kongedømme tale om en stormandsrepublik! Konsekvensen af tidligere års forfejlede politik med kostbare, nytteløse krige, møntforringelse og frem for alt ødelæggende pantsættelser var et afgørende knæk for kongemagten som institution — først ved Valdemar 4.s (Atterdag, 1340—75) tronbestigelse i 1340 begyndte dens stjerne atter langsomt at stige.

Valdemar 3.s segl. Waldemarus, dei gracia danorum sclauorum que rex (Valdemar, danernes og slavernes konge af Guds nåde). (a) Kongens kronede billede, siddende med sceptret i højre, rigsbælet i den løftede venstre hånd. (b) Kontrasignil. Tøndehjelm med sammenslyngede snore og to vesselhorn, hvert besat med to vifter af påfjer.

(Fot. fra H. Petersen: Danske kongelige sigiller etc. (1917).)

Dette var i al korthed den politiske situation, som den tegnede sig i tiden op til 1327 ved udstedelsen af Vejles købstadprivilegier. Det ville gå ud over rammerne af nærværende fremstilling at se på de følgende års politiske begivenheder i Danmark, men forholdene omkring landets politiske stilling i disse år og her særlig håndfæstningerne fra 1320 og 1326 vil senere atter blive omtalt, når vi prøver at sætte Vejles købstadprivilegier ind i en tidsmæssig sammenhæng.

Med hensyn til barnekongen Valdemar 3., så forblev han hele sit liv kun en brik i det politiske spil. Grev Gerhard, som i 1326 havde indsat ham som konge i Danmark og forlenet sig selv med Sønderjylland, afsatte i 1330 igen sin søstersøn til fordel for den hjem-

vendte Kristoffer 2., fordi den politiske situation havde ændret sig.

Den unge Valdemar fik sit hertugdømme (Sønderjylland) tilbage, dog med undtagelse af Gottorp og Sydslesvig, som Gerhard selv beholdt i pant; men greven afstod først 1336 fra sit formynderskab over Valdemar. Som hertug blev Valdemar den tabende part i forhandlingerne mellem Valdemar 4. (Atterdag) og de holstenske grever. Ved Valdemar Atterdags tronbestigelse i 1340 overtog hertug Valdemar nemlig de holstenske grevers panter i Nørrejylland for til gengæld at pantsætte sit eget hertugdømme Sønderjylland til greverne. På grund af en dårlig økonomi nåede han før sin død i 1364 kun at indløse den nordlige halvdel af Sønderjylland og havde så endda været nødt til at pantsætte en del deraf til holstenske adelsmænd^{8a}).

Privilegieomtalen af Vejle i 1326.

Vejles første kendte privilegiebrev stammer som omtalt fra 1327, men betyder det, at byen ikke har haft skriftlige privilegier før dette tidspunkt — og hvordan skal man i denne forbindelse forstå omtalen af byen fra 1326 som værende privilegeret? Spørgsmålet om Vejle i almindelighed har kendt til skriftlige privilegier før 1327, vil der blive taget stilling til i det følgende, idet vi på grund af kildernes absolutte tavshed vil søge at besvare spørgsmålet ud fra en sammenligning med andre købstæder i forbindelse med privilegieudbredelsens udvikling. Her, hvor der dog findes et kildemateriale, hvor spinkelt det end er, skal der i første omgang tages stilling til privilegieomtalen af Vejle i 1326 i forbindelse med det udstedte privilegiebrev fra 1327.

Der melder sig straks 2 problemer, som kræver en løsning. For det første hvor pålidelig er kilden fra 1326, og for det andet, hvordan skal dens oplysninger tolkes — er der tale om 2 privilegiebreve: et fra 1326 og et fra 1327?

Der findes groft sagt to måder, hvormed man bl. a. kan kontrollere en sådan kildes troværdighed. Først og fremmest kildens »ydre form«, der tænkes her på nedskrivningstidspunktet i forhold til begivenheden, forfatteren — hans mulige informationsgrundlag og tendens, og endelig selve overleveringen — om kilden foreligger i original eller afskrift (og dermed muligheden for fejlfalskrivning og fejlfortolkning). Man kan dernæst se på kildens »indre form« — dens oplysninger. En kilde kommer ofte med forskellige oplysninger, hvis rigtighed kan kontrolleres ud fra andre kendte kilder, dette vil i almindelighed sige en hel del om kildens pålidelighed og anvendelsesmuligheder.

I det foreliggende tilfælde er det umuligt at kontrollere kildens »ydre form«, idet vi ikke kender til dens oprindelse og videre skæbne, før Cornelius Hamsfort (1546—1627) fik kendskab til den. Vi er altså her udelukkende henvist til ud fra kildens egne oplysninger at vurdere dens troværdighed og konsekvensen af dens udsagn.

Det vil her være på sin plads for bedre at sætte læseren ind i problemstillingen at komme med en oversættelse af kilden fra latin til dansk⁹):

»... Valdemar hyldet til konge bekræfter i Nyborg 15. august (1326) vejlenserne friheder og privilegier, da de bønfaller herom, medens han drager gennem riget og Fyn, og giver også rundhåndet andre ting, da han derefter gennemrejser det sydlige Jylland på hær-

tog. Dernæst bekræfter han i Horsens 26. december de samme vejlsere de privilegier, han har indrømmet dem.«

Ifølge kilden bekræfter Valdemar (3.) »i Nyborg 15. august vejlsenerne friheder og privilegier, da de bønfaller herom . . .« Det anførte tidspunkt falder sammen med, at Valdemar 3. netop d. 15. august afholdt hof i Nyborg, hvor flere vigtige bestemmelser blev taget — bl. a. blev grev Gerhard 3. af Holsten denne dag forlenet med hertugdømmet Jylland som arveligt fanelen! Samme dag stadfæstede Valdemar 3. Åhus, Ribes og Skives privilegier¹⁰). Dette er af interesse for vor undersøgelse, da det nemlig kan tyde på, at forskellige byer har sendt repræsentanter til Nyborg for ved denne lejlighed at få stadfæstet deres gamle privilegier af den nye konge; det forekommer derfor ikke usandsynligt, som kilden oplyser, at Vejle også har været repræsenteret.

Kildens oplysning om, at Valdemar 3. »... dernæst bekræfter . . . i Horsens 26. december de samme vejlsere de privilegier, han har indrømmet dem« kan forekomme vanskeligere at sætte ind i en handlingssammenhæng, idet dette er den eneste kilde, som nævner, at Valdemar var i Horsens 26. december. Dog virker det netop sandsynligt, at kongen på dette tidspunkt skulle befinde sig i Horsens på gennemrejse, når man tager i betragtning, at han 20. december 1326 befandt sig i Ribe, 8. januar (eller 16. juli) 1327 i Odense og endelig i februar samme år i Nyborg, hvor der afholdtes hof¹¹).

Kildens oplysninger, herunder først og fremmest tidsangivelser, strider altså ikke mod det billede, som man ud fra andre kilder får af Valdemar 3.s færden på denne tid — snarere tværtimod. Men hvordan skal man da forstå kildens oplysninger, når de ikke uden videre

kan affærdiges? Strider kildens oplysninger mod udstedelsen af privilegiebrevet 16. august 1327? Er der tale om 2 byprivilegier, som udstedtes kort tid efter hinanden, eller kan man se en forbindelse mellem begivenhederne i 1326 og privilegiebrevet fra 1327? Vi vil søge at tage stilling til disse spørgsmål og se, om det er muligt at få de forskellige brikker til at falde på plads.

For at tage det andet spørgsmål først: Man kan ikke forestille sig, at der har været tale om udstedelse af 2 »færdige«
sæt privilegier — et fra 1326 og et fra 1327. Når en by endelig havde fået stadfæstet sine privilegier i juridisk bindende form, blev de ikke fornyet de første par år — de var beregnet til at vare pågældende konges regeringstid ud, der kunne kun eventuelt være tale om visse tilføjelser, ændringer og specielle bestemmelser. Derfor må vi absolut regne med — kildens knappe oplysninger taget i betragtning — at der ikke har foreligget et juridisk gyldigt privilegiebrev i 1326 — det kom først i 1327. Hvis vi går til kilden fra 1326, finder vi også, at dennes oplysninger ikke strider mod privilegiebrevet fra 1327. Her siges det rent konkret, at Valdemar 3. på vejlensernes bøn bekræfter deres privilegier 15. august 1326 i Nyborg, herefter gentager han denne bekræftelse i Horsens 26. december samme år. Der kan ikke være tale om, at Vejle har fået udstedt noget privilegiebrev 15. august 1326 — i så tilfælde skulle det ikke være nødvendigt med en bekræftelse herpå i Horsens 26. december samme år, det må altså højest dreje sig om et mundtligt tilsagn i Nyborg. Det samme må gøre sig gældende i Horsens 26. december 1326 — medens den endelige bindende udstedelse af privilegierne i skriftlig form først har fundet sted i Nyborg 16. august 1327. Kilden fra 1326 må altså ses som optakten til privilegiebrevet fra 1327.

Privilegiebrevet fra 1327.

Det vil på dette sted være naturligt at vende sig til selve privilegiebrevet fra Nyborg 16. august 1327 og først fremlægge det, som det i sin helhed lyder i dansk oversættelse¹²), dernæst, hvor det er nødvendigt, komme med en nøjere forklaring og videreudbygning af de enkelte punkter, brevet omtaler. Først når dette er gjort, vil det være muligt at sætte privilegiebrevet fra 1327 ind i en større tidsmæssig sammenhæng og undersøge hvilke faktorer, der kan have spillet ind ved udformningen af brevets enkelte bestemmelser.

»Valdemar, af Guds nåde de danskes og venders konge, til alle, der ser dette brev, hilsen evindeligt med Gud.

Med dette brev vil vi, at det skal stå fast for alle, at vi ønsker og med dette brev skænker vore kære borgere i Vejle til velfortjent løn for de trofaste tjenesteydelser, som de har ydet vore forgængere Danmarks konger, og som de vil yde os, alle friheder, nåder og rettigheder, som de fra gammel tid har modtaget af vore nævnte forgængere, idet vi bekræfter dem fast ved dette brev. (1) Vi vil på alle måder, at alle og enhver — undtagen hr. sognepræsten sammesteds — som har eller køber grunde sammesteds hos dem i byen eller huse, årligt skal afholde og udrede alle udgifter, som skyldes os fra samme by sammen med fornævnte borgere. (2) Fremdeles er det på enhver måde vor vilje og befaling, at enhver, der anlægger en eller anden sag imod dem enten for drab af en slægtning eller på hvilken-somhelst anden måde, skal føre proces mod dem på deres ting efter loven, eller modtage den skyldige bøde af dem eller retmæssig erstatning, således som landets og ovennævnte byes love kræver det. (3) Vi vil også, at nævnte borgere skal være fritagne og undtagne for

enhver betaling af told overalt inden for vort kongerige, undtagen i Skåne under vort marked i Skanør. (4) Fremdeles vil vi overhovedet, at alle, der træffes i deres by Vejle, og som er pligtige at betale noget til dem, men ikke vil betale, kan tilbageholdes af dem, indtil de kan tvinge dem til at betale de skyldige penge eller til at give lov. (5) Fremdeles forbyder vi strengt, at nogen i nævnte by på nogen måde fordrister sig til at foretage det køb, som kaldes forkøb, til skade for samme borgere, såfremt han ikke vil straffes på sine penge. (6) Også den særlige nåde viser vi nævnte borgere i Vejle, at de for fremtiden må have fire sandemænd og to nævninger, hvilke nævnte bys rådmænd, som nu er eller for fremtiden vil være sammesteds, lader indsætte, og disse skal, efter at de i kraft af vort brev og vor foged er indsat på tinge, pådømme alle sager, som hører under dem, inden for byens område kaldet byfred, som strækker sig mellem begge de nærliggende højdedrag lige indtil selve bakkerne og fra byens østlige del lige til Haddesøer, — sager som er opstået der eller i fremtiden vil opstå, — indtil de fældes efter loven, under den forudsætning, at nye nævninger efter lands sædvane indsættes hvert år, og således at hver sandemand er pligtig at betale seks mark penge og hver nævning tre mark penge, når de bliver fældet efter loven og ikke derudover. (7) Fremdeles har vi besluttet, at enhver bonde eller fremmed, der forser sig inden for nævnte byfred ved at såre eller slå nogen, når han overbevises efter loven, skal betale os 40 mark penge ud over den skyldige bøde på 40 mark til klageren, der forfølger sagen, og lige så mange mark til omtalte by. (8) Vi forbyder desuden, at nogen af borgerne sammesteds tager sig nogen anden værge i de sager, der skal behandles på nævnte byes ting, end en,

som årlig udreder de os skyldige afgifter og tjenester sammen med de nævnte borgere, såfremt de ikke vil straffes på deres penge. Vi forbyder strengt ved vor nåde, at nogen af vore fogeder, deres stedfortrædere eller nogen anden, af hvad stilling eller stand han end er, fordrister sig til og vover på nogen måde at besvære og hindre vore nævnte borgere eller nogen af deres husstand, som vi har taget under vor særlige fred og beskyttelse tillige med alle deres godser og deres husstand, på trods af disse friheder, som vi har skænket og indrømmet dem, såfremt han mener, at vor harme og kongelige hævn bør undgås. Til vidnesbyrd om dette er vort segl hængt under dette brev. Givet i Nyborg i det herrens år 1327 dagen efter Marie Himmelfartsdag med vor højtelskede marsk hr. Ludvig Albrektsen som vidne.«

Selve privilegiebrevets indledningsformular er der ikke noget særligt at bemærke til — det er den traditionelle måde at indlede et sådant brev på og kendes fra de fleste øvrige privilegiebreve.

Vi vil i det følgende omtale brevets enkelte bestemmelser lidt nærmere for bedre at nå frem til en forståelse af dettes karakter og rækkevidde og herigennem på visse punkter forsøge at tegne et billede af det middelalderlige købstadssamfund, som det så ud i begyndelsen af det 14. århundrede — helt konkret i Vejle 1327!

1. Første punkt omtaler borgernes skatteforpligtigelser — alle der har eller køber grunde i byen, skal deltage i byens afgifter. Ud over de mere almindelige skatter og forskellige former for militære byrder måtte købstædernes beboere betale forskellige særavgifter til kongen. Af de mere væsentlige af disse afgifter skal her først og fremmest nævnes »arnegæld«. Afgiften, der

menes at være den samme som kaldes midsommergæld, er i et gavebrev til Lunds domkirke 1085 for første gang omtalt som værende en årlig pengeydelse, der skulle svares af byggegrundene (husene) — altså en regulær grundafgift¹³). Hertil kommer forskellige afgifter, som både kunne hvile på enkelte personer og håndværksfag som helhed. »Tyveskud« — også kaldet »jule- og påskepenge« — var en årlig afgift, som borgerne i visse byer (især på øerne og i Skåne) måtte udrede til gengæld for, at kongen lod sine embedsmænd holde tyve i forvaring. Endelig kan nævnes »arvekøb«; betaling heraf var en betingelse for, at en persons formue efter hans død kunne falde i arv til hans slægt — i modsat fald kunne formuen inddrages af kongen¹⁴). Denne sidste afgift var dog blevet afskaffet året før i 1326, her lød det nemlig i Valdemar 3.s håndfæstning § 43: »Fremdeles skal der ikke for fremtiden betales arvekøb, således som det gennem fogederne kræves af nogle«¹⁵).

Vi bemærker i Vejles privilegier fra 1327, at det udtrykkelig fremhæves, at sognepræsten fritages for betaling af de på byen hvilende afgifter. Siden Jyske Lov (1241) havde det gjaldt som en almindelig regel, at sognepræster, der havde en enkelt gård (præstegården), var fritaget for skatter — dette var oprindeligt betinget af, at præsten overholdt opfyldelsen af cølibatspligten. Bestemmelsen om skattefrihed gentages i håndfæstningerne fra 1320 og 1326 (§ 6) og er således naturligt indgået i privilegierne fra 1327.

2. Ifølge privilegiebrevets punkt 2 skal enhver, der anlægger sag mod en vejleborger, enten føre sagen på byens ting eller/og modtage den pligtige bøde (erstatning) efter landets og byens love. Bytinget, der var det vigtigste organ for borgerne, forudsættes selv i de

Vejle bys ældste segl. Nyere undersøgelser har vist, at det stammer fra tiden o. 1325—75 — ja måske endda fra selve året 1327. Man kan altså muligvis se en sammenhæng mellem udstedelsen af købstadprivilegierne i 1327 og udfærdigelsen af byens segl (fot. i »Vejle bys historie«).

ældste byretter som en bestående og velkendt institution — det er dog umuligt med sikkerhed at sige noget om dettes alder. Bytingets opståen betød, at byen udskiltes fra det omliggende herred og fik en selvstændig jurisdiktion. Det er tænkeligt, at byfogden som kongens repræsentant fra begyndelsen har ført forsædet på bytinget, dog nævner byretterne fra det 13. og 14. århundrede som oftest kun borgerne som dømmende — det var da også indtil omkring år 1400 som regel kun dem, der optrådte som udstedere af bytingsvidner.

Bytinget beskæftigede sig væsentligst med egentlige kriminalsager, men har sandsynligvis også spillet en rolle som det sted, hvor borgerne kunne forhandle om

almindelige fællesanliggender¹⁶). I privilegiebrevet hedder det, at man skal dømme efter landets og byens love; byens love var naturligvis afstemt efter landets love (hermed menes Nørrejylland, hvor Jyske Lov gjaldt), men kunne desforuden indeholde selvstændige specielle bestemmelser af mere lokal interesse. Betingingen i privilegiebrevet af det lokale tings — bytingets — betydning som den første nødvendige retsinstant i sager, hvor vejleborgere er impliceret, stemmer forøvrigt overens med ånden i håndfæstningen fra 1326, her lyder det nemlig i § 23: Fremdeles må ingen stævnes umiddelbart til kongens retterting, men først til sit herredsting ...«¹⁷).

3. I punkt 3 forlyder det, at vejleborgerne fritages for enhver betaling af told overalt i riget undtagen på Skånemarkedet. Dette må betragtes som en vigtig paragraf, der giver byens købmænd betydelige handelsmæssige fordele; bestemmelsen falder ganske sammen med § 16 i Valdemar 3.s håndfæstning fra 1326, her lyder det: »Fremdeles kan borgere og købmænd frit drive deres købmandskab uden byrder eller nye toldafgifter ...«¹⁸). I håndfæstningen er der tale om en almen fritagelse for byrder og nye toldafgifter for hele rigets købmandskab, vejleborgerne har dog året efter ved udstedelsen af deres byprivilegier fundet det betryggende at få denne særlige bestemmelse indsat i privilegiebrevet med speciel adresse til Vejle. At Skånemarkedet er undtaget fra denne bestemmelse kan ikke undre; det var — og havde i mange år været — en af kronens største indtægtskilder. På dette tidspunkt havde Ludvig Albrektsen (Valdemar 3.s marsk — nævnes i slutningen af Vejles privilegiebrev) fået alle kronens indtægter af Skåne i pant og figurerede som en af landets største kreditorer¹⁹).

Senere vil vi i et vist omfang sammenligne Koldings privilegier med Vejles — Kolding fik nemlig ligesom Vejle i 1327 udstedt et privilegiebrev af Valdemar 3. I denne forbindelse er det af interesse, at der i dette privilegiebrev bl. a. også er en bestemmelse om, at koldingborgerne skal nyde toldfrihed overalt i riget undtagen på Skånemarkedet, men med den tilføjelse »... indtil vi med vore råder har overlagt, hvad der bør gøres med dem og borgerne fra de øvrige torvekøbinge vedrørende deres friheder med hensyn til nævnte told«^{19b}). Dette forbehold findes ikke i Vejles privilegier, her synes bestemmelsen om toldfrihed at stå urokkelig fast. Denne forskel mellem Vejles og Koldings privilegier understreger, at Vejle hermed har fået en virkelig vigtig indrømmelse.

4. Punkt 4's omtale af, at skyldnere kan tilbageholdes af deres kreditorer, giver sig selv og kræver ingen yderligere forklaring. Det blev betragtet som et kraftigt middel, og byerne var meget ivrige efter ved kongelige privilegier at få denne ret over bønderne. Vi kan konstatere, at Vejles jurisdiktionsret, som allerede er omtalt i punkt 2, her yderligere slås fast.

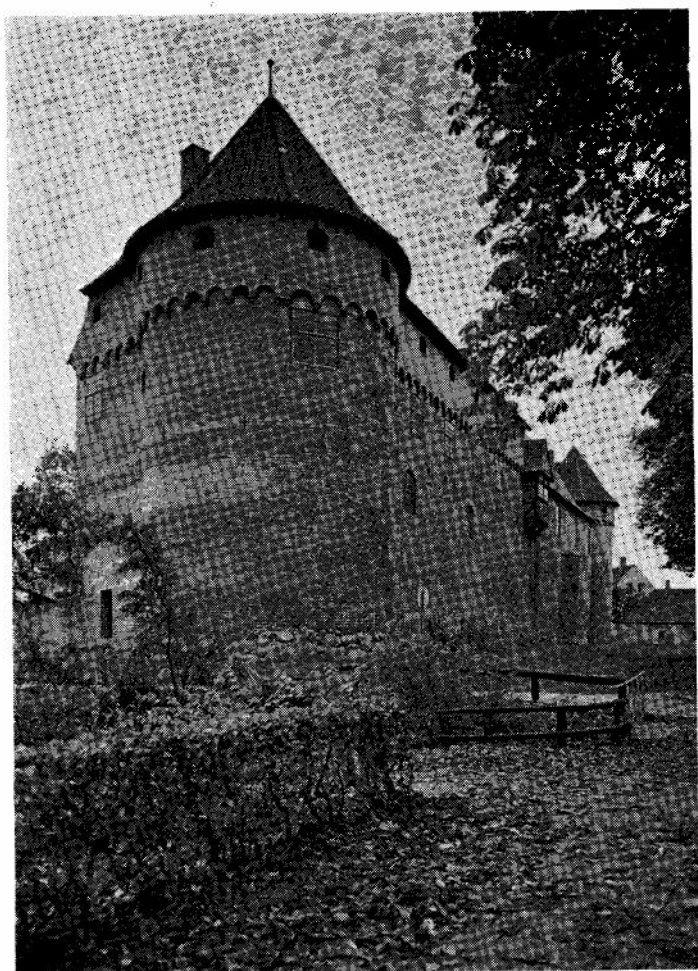
5. Ifølge punkt 5 forbydes »forkøb« — det vil sige opkøb af varer, inden de førtes ind i byen, eller i hvert fald inden de kom på torvet. Vi ser på denne tid adskillige forbud mod forkøb i de enkelte byers privilegiebreve, der er altså tale om enkeltbestemmelser for hver by — men siden Erik af Pommerns købstadsforordning i 1422 indtil næringsloven af 1857 gjaldt der ved lov et alment forbud mod forkøb (også kaldet forprang). Det blev anset for en strafværdig handling at søge at opkøbe varer, som var undervejs til torvet. Man mente, at der herved ville være fare for, at bonden blev underbudt, medens købstadsborgerne på grund af et

for ringe udbud kunne risikere at komme til at betale en for høj pris. Problemet var ikke kun aktuelt i det 14. århundrede, forbudet blev nemlig ofte overtrådt, og vi ser i hele perioden op til 1857 en stadig strøm af klager fra købstæderne angående de skadelige virkninger heraf²⁰).

6. Punkt 6 er i privilegiebrevet den mest omfattende paragraf, det er tydeligt, man har bestræbt sig på at udfærdige bestemmelserne så præcist som muligt, for at der ikke skal kunne opstå misforståelser. Det er meget omfattende problemer, der her kommer ind på. Vi vil i al korthed kun tage nogle enkelte punkter frem til belysning af denne paragrafs indhold.

Det vil være en fordel først nærmere at definere begreberne »sandemænd« og »nævninger«. Ifølge Jyske Lov (1241) skulle der i hvert herred være 8 sandemænd, som udnævntes for livstid af kongen, og til hvem afgørelsen af en række grovere sager var henlagt, for så vidt de i sagen afgav en udtalelse, som tinget lagde til grund for dommen²¹). I Jyske Lov hedder det: »Sandemænd skal sværge om manddrab, om afhug, om voldtægt mod kvinder, om hærværk, om markeskel, om sår, om kirkegods, hvis det drejer sig om mere end en mark sølv, og om frihedsberøvelse«²²).

Ligesom for sandemændenes vedkommende skulle der i hvert herred også være 8 nævninge. Det var nævningernes opgave på egen hånd at undersøge sagen og på grundlag heraf afgive edeligt udsagn om den — »Nævninger skal sværge om håndran, om boran, om jordran, som nogle kalder markran, om vådesgerning og om tyveri«²³). Dette udsagn havde samme betydning for sagens udfald som de tidligere anvendte formelle beviser, og det opfattedes også som bevis. I realiteten virkede det dog nærmest som en dom²⁴).

Vejles ældste kendte købstadprivilegier udstedtes i 1327 på Nyborg slot af Valdemar 3. Ifølge Huitfeldt skulle slottet allerede være blevet anlagt i 1175 af Valdemar den Stores søstersøn, hertug Knud Prislavsøn. Det romanske slot blev lagt i et sumpet og vandfyldt terræn i bunden af Nyborg Fjord, på en lerbanke, der helt var omgivet af vand. Selve borgen bestod af en 2,5 m svær ringmur i en skæv firkant med runde hjørnetårne — midt i ringmurens østre side lå den samtidige »Kærne«, borgens egentlige forsvarstårn. Slottet fik sin store betydning i middelalderen ved, at det som regel var her, de berømte danehoffer afholdtes (fra o. 1250 til 1413). Disse fandt sted i slottets riddersal, og det var vel også i denne, at Vejles privilegier udstedtes i 1327.

(Fot. fra »Danske slotte og herregårde«.)

Ifølge privilegiebrevet må borgerne i Vejle for fremtiden have 4 sandemænd og 2 nævninger, som udnævnes af rådmændene. Disse sandemænd og nævninger skal »... efter at de i kraft af vort brev og af vor foged er indsat på tinge, pådømme alle sager, som hører under dem, inden for byens område kaldet byfred ...« Sætningen »... i kraft af vort brev ...« står med henblik på sandemændene, der ifølge Jyske Lov skulle tillyses ved kongebrev. Disses jurisdiktionsret gjaldt i dette tilfælde »... inden for byens område kaldet byfred ...« Byfred er en betegnelse for den særlige fred, som skulle herske inden for byens område. Brud på den medførte *forhøjede straffe for drab og voldshandlinger* (hvad der fremgår af punkt 7 i privilegiebrevet). Denne særlige fred var oprindeligt kun knyttet til markedsperioderne, men blev i det 13. århundrede udstrakt til at have gyldighed hele året rundt. I Vejle, fremgår det, gjaldt byfreden i området »... mellem begge de nærliggende højdedrag lige indtil bakkerne ...« strækkende sig mod øst lige til Haddesøer — sidstnævnte sted er det nuværende Albueknæ.

Sandemændene og nævninger skulle tage sig af »... sager, som er opstået der eller i fremtiden vil opstå ...«, det drejer sig her, som tidligere nævnt, om sager af grovere karakter, »indtil de fældes efter loven«, det vil sige, indtil deres afgørelser bliver underkendt eller omstødt. Ifølge Jyske Lov kunne sandemænds »tov« (kendelse) underkendes af et overnævn bestående af biskoppen i forbindelse med mindst 8 bygdemænd (mænd udtaget af bygden — det vil sige af herredet²⁵). »Hver sandemand er pligtig at betale 6 mark penge og hver nævning 3 mark penge, når de bliver fældet efter loven ...« Når sandemænd eller nævninger fældedes,

forbrød de deres boslod, d. v. s. deres løsøre, men i visse købstæder slap de fældede sandemænd eller nævninger med i stedet for boslodden at udrede et mindre fast beløb i penge²⁶).

Det her omtalte punkt 6 er det mest fyldige og detaljerede af privilegiebrevets samtlige paragraffer — vi må derfor skønne, at man fra borgernes side netop har lagt stor vægt på spørgsmålet om retsplejen og dennes pålidelighed. Dette gælder ikke specielt for Vejle — vi genfinder i mange byprivilegier bestemmelser af lignende karakter, som fortæller, hvor megen vægt man fra byernes side i almindelighed har lagt på en fastlæggelse af retsplejen og hermed forholdet til kongemagten. Senest var disse bestæbelser kommet til udtryk i de to håndfæstninger fra 1320 og 1326.

7. Ifølge punkt 7 skal bønder eller fremmede, der inden for byfreden slår nogen, foruden de 40 mark til sagsøgeren betale det samme beløb til kongen og til byen. Denne bestemmelse må ses i forbindelse med punkt 6, hvor det blev fastsat, hvem der skulle dømmes i sådanne sager inden for byfreden. Bødestraffen er skærpet, og man lægger mærke til, at bødebetalingen ikke kun kommer sagsøgeren til gode, men også byen og kongen! Dette må betragtes som almindelig praksis i sådanne alvorlige sager — f. eks. ser vi i håndfæstningen fra 1326 § 25 en bestemmelse om, at når »... en foged eller en anden udplyndrer skibbrudne ... skal han bøde klageren 40 mark og kongen lige så meget.²⁷).

8. Endelig hedder det i punkt 8, at kun de, der deltager i betalingen af byens afgifter, må tages til værge i sager, som behandles på tinget — denne bestemmelse giver sig selv.

Privilegiebrevet afsluttes med udstedelsen af en ga-

ranti fra kongemagtens side, ifølge hvilken han (Valdemar 3.) tager byen under sin beskyttelse og garanterer privilegiernes overholdelse; hvis nogen — det være sig kongens egne fogeder eller andre — fordrister sig til på trods heraf at forulempe byen og dens borgere, må vedkommende regne med »... vor harme og kongelige hævn«. Dette er en meget almindelig form for afslutning, og den findes da også i de fleste privilegiebreve, men betydningen af denne mere generelle bestemmelse må på dette tidspunkt være meget aktuel, idet den fuldstændig svarer til ånden fra de to håndfæstninger i 1320 og 1326.

Vi har nu gennemgået privilegiebrevets enkelte punkter — det vil her være på sin plads kort at opsummere, hvilke bestemmelser det drejede sig om.

Der er tale om 2 slags bestemmelser, bestemmelser af økonomisk og juridisk (retslig) art. Alle bofaste borgere i byen skal fortsat betale deres skatter til kongen, til gengæld bliver borgerne fritaget for told undtagen på Skånemarkedet, skyldnere kan tilbageholdes af deres kreditorer og forkøb forbydes. Med hensyn til de retslige bestemmelser slås byens jurisdiktionsret fast, idet enhver, der anlægger sag, skal føre sagen på byens ting, byen (rådmændene) får selv lov til at udnævne 4 sandemænd og 2 nævninger, straffen for at bryde byfreden fastsættes til 40 mark til sagsøgeren og lige så meget til kongen og til byen, og endelig bestemmes det, at kun de, der deltager i betalingen af byens afgifter, (altså bofaste borgere) må tages til værge i sager, der behandles på tinget.

Man har altså fra borgernes side ønsket en fastlægelse og stadfæstelse af de økonomiske og retslige forhold mellem kongemagten og byen og anset de i privi-

legiebrevet nedskrevne bestemmelser for de vigtigste. Vi må nemlig ikke tro, at byens økonomiske og retslige bestemmelser hermed var udtømt — langt fra. I privilegiebrevet findes, som ovenfor nævnt, en række vigtige bestemmelser, der fastlægger byens forhold til kongemagten; men ved siden heraf fandtes der i Vejle (som i alle andre byer) en lang række forordninger og vedtægter, der stort set berørte alle økonomiske og juridiske spørgsmål, som havde betydning for byens borgere. Om disse bestemmelser har været nedskrevet som f. eks. Slesvig stadsret (ca. 1200—1250), Flensborg stadsret (1284), Tønder stadsret (1243) og Haderslev stadsret (1292), eller om der har været tale om en mundtlig sædvaneret, ved vi ikke. Vi må kun forestille os, at der har været en sådan, som gav regler for specielle problemer af lokal art — bestemmelser, som var for ubetydelige til at figurere i privilegiebrevet.

Måske skal indledningen i privilegiebrevet »... at vi ønsker og med dette brev skænker vore kære borgere i Vejle ... alle friheder, nåder og rettigheder, som de fra gammel tid har modtaget af vore nævnte forgængere ...« blandt andet også opfattes som en anerkendelse af disse lokale vedtægter og forordninger, eller ihvertfald en anerkendelse af, at sådanne findes — dog tillader kildematerialet os ikke her at sige noget med sikkerhed.

I forbindelse med privilegiebrevet fra 1327 kan det nævnes, at Vejles ældste bysegl ifølge nyere undersøgelser skulle stamme fra tiden omkring 1325—75 — ja måske endda fra selve året 1327. Man kan altså muligvis se en sammenhæng mellem udstedelsen af købstadsprivilegierne i 1327 og udfærdigelsen af byens segl ^{27b}).

*Privilegiebrevet fra 1327 — et udslag af
tidens strømninger*

Vi vil i det følgende dels prøve at sætte privilegiebrevet fra 1327 ind i en tidsmæssig sammenhæng og herunder undersøge hvilke faktorer, der kan have været medbestemmende for udformningen af privilegiernes indhold, dels endelig prøve at tage stilling til, om privilegiet fra 1327 var Vejle bys ældste skriftlige privilegier, eller om det kan tænkes, at der har eksisteret nogen tidligere.

For ret at forstå betydningen og rækkevidden af Vejle bys privilegier fra 1327 er det ikke tilstrækkeligt isoleret at undersøge de enkelte bestemmelser i privilegiebrevet, idet vi herved ikke vil få den rette forståelse af brevet indhold og baggrund. Det er nødvendigt at sætte privilegiebrevet ind i en større helhed og se det i forhold til de tidligere års begivenheder og udvikling — med andre ord om Vejle bys privilegier af 1327 udelukkende skal ses som en efterligning og et naturligt led i kæden af videreudbredelsen af privilegier til flere og flere byer i Jylland, eller om privilegiebrevet fra 1327 også er blevet påvirket af de strømninger, som gjorde sig gældende i begyndelsen af det 14. århundrede.

Under kongerne Erik 6. (Menved, 1286—1319) og Kristoffer 2. (1320—26, 1330—32) sætter den begyndende opløsning og det finansielle kaos for alvor ind som et produkt af kongernes krigs- og lenspolitik. Kostbare, lejede rytterhære og overdådig hofholdning (fester) havde undergravet kronens økonomi — for at dække underskuddet måtte kongen ty til møntforringelse, nye store skatter og afgifter og frem for alt pantsættelser, der med selvforstærkende virkning svækkede kronens økonomiske grundlag.

Adelens forsøg på at sætte en stopper for kongens magtmisbrug, vilkårlige styre og deraf følgende nød giver sig udtryk i de 2 håndfæstninger fra 1320 og 1326. I 1320 er der tale om en så godt som enig adelig opposition; i 1326, efter at den almindelige opløsning og forvirring er skredet videre frem, er der tale om en lille gruppe af danske og holstenske adelige — udgørende landets største kreditorer og virkelige magthavere — som gennem håndfæstningen og valget af den umyndige 11-årige Valdemar 3. til konge fortsat ønskede at kontrollere og lede landet. Ligeegyldigt hvilke forskellige motiver, der kan have gjort sig gældende ved udstedelsen af de 2 håndfæstninger, er det i denne forbindelse tendensen i disse, som er af interesse. Begge håndfæstninger søger på afgørende punkter at indskrænke kongens frihed og magt — både i politisk, retslig og økonomisk henseende.

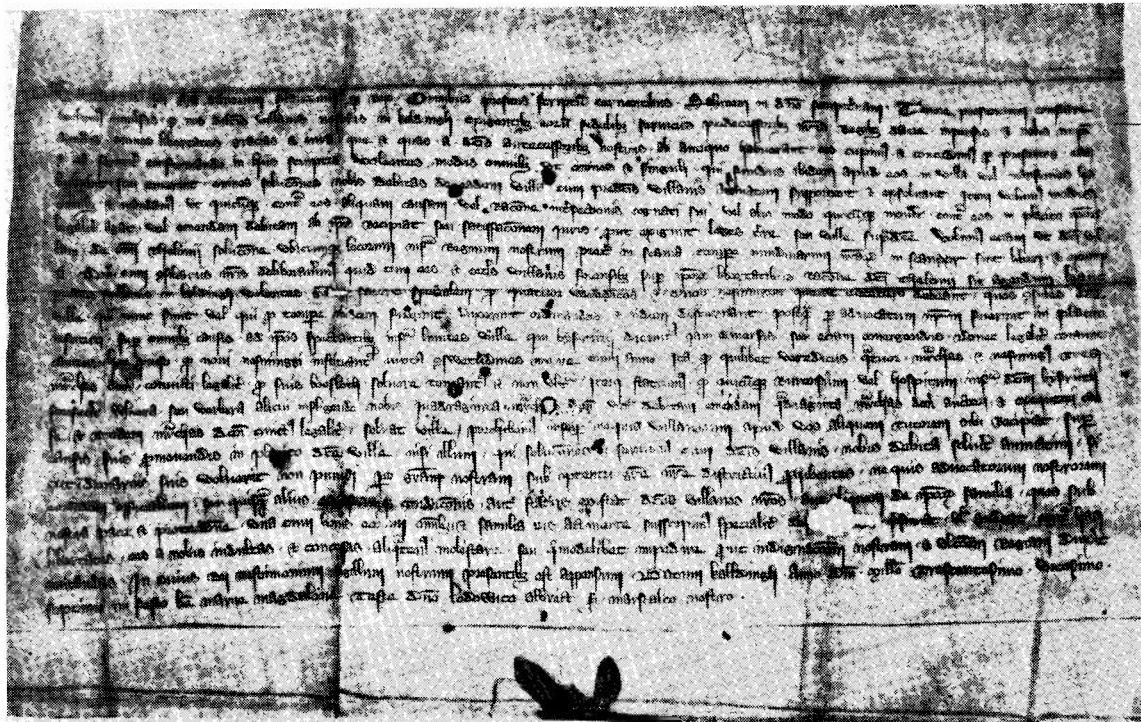
Håndfæstningen fra 1320 stiller afgjort privilegie-stadfæstelsen i første række. Den udgør en vigtig indrømmelse fra statsmagts side, idet der nu forudsættes, at der eksisterer 4 forskellige stænder — kirke, adel, borgere og bønder — som hver for sig besidder visse rettigheder og friheder, der skal respekteres, og som ikke må underkendes fra kongemagts side. Håndfæstningen fra 1326 bygger hovedsagelig på den tidligere fra 1320, men er på flere punkter en udvidelse af dennes bestemmelser. Hermed var en opfattelse, hvis udbredelse havde fået næring med vedtagelsen af rigsloven af 29. juli 1282, slået igennem og blevet en del af forfatningen²⁸!

Vi har flere gange i det foregående påvist forskellige ligheder mellem Vejle bys privilegier i 1327 og håndfæstningen fra 1326. Blandt andet fandt vi overensstemmelse med hensyn til punkt 2 om bytinget, punkt 3 an-

gående toldfrihed og til dels punkt 6 om retningslinjerne for retsplejen — i det hele taget kan det generelt siges, at »ånden« i privilegiebrevet svarer til »ånden« i håndfæstningen fra 1326. Af privilegiebrevets samtlige 8 punkter er der kun ét, som direkte er til fordel for kongemagten, nemlig bestemmelsen om fortsat skattebetaling (punkt 1), de resterende 7 punkter er afgjort til byens fordel, og det er fælles for dem, at der ved flere af bestemmelserne er tale om en væsentlig indskrænkning af kongens magt.

Vi må her i første omgang nøjes med at konkludere, at privilegiebrevet fra 1327 i hvert fald ikke strider mod de strømninger, som gjorde sig gældende i begyndelsen af det 14. årh., og som kommer til udtryk i håndfæstningerne fra 1320 og 1326 — tværtimod(!), vi kan se flere direkte paralleller. Men hermed kan vi ikke slå os til ro, det er nødvendigt først at undersøge, hvilke andre faktorer der kan have spillet ind ved udformningen af privilegierne i 1327 — nemlig hvilke privilegiebreve fra andre byer, der kan have ligget til grund for de enkelte bestemmelser i Vejles privilegium.

Vi opdager med det samme, at bestemmelserne i privilegiebrevet fra 1327 ikke er originale — langt fra. Det er her i første omgang muligt at drage en direkte parallel til Koldings byprivilegier fra d. 22. juli 1327 — de minder i forbløffende grad om Vejles fra 16. august samme år (se bilag 1, side 117)! Den eneste direkte forskel er, at der i Vejles privilegium findes 2 punkter mere end i Koldings — nemlig punkt 4 og 5 om skyldneres tilbageholdelse og forbud mod forkøb, ellers er de to privilegiebrevs indhold og ordlyd næsten identiske. Men her må vi være forsigtige. Det er ikke muligt at konkludere, at fordi Vejles byprivilegier er udstedt 25 dage senere end Koldings, at sidstnævnte by så har

Valdemar 3.s privilegiebrev til Kolding 22. juli 1327. Det må formodes, at Vejles privilegiebrev fra 1327 har set lige sådan ud (affot. af Ole Bechlund fra »Corpus diplomatum regni danici«).

været forbillede for Vejle. F. eks. oplyser den tidligere omtalte kilde fra 1326 os om, at der før 1327 har været forhandlinger mellem kongen og Vejles repræsentanter angående stadfæstelsen af privilegierne, man må altså allerede på dette tidspunkt fra Vejles side have gjort sig klart, hvad disse skulle indeholde — vi må frem for alt også tage i betragtning, at udstedelsen af skriftlige privilegier som oftest kun var nedskrivningen af den i byen gældende sædvaneret. Vi kan altså ikke på dette grundlag slutte noget om, hvilken by der har været forbillede for den anden. Det er derimod kun naturligt, at de to byers privilegiebreve indeholder sammenfaldende bestemmelser, idet der på grund af byernes geografiske nærhed stort set må gøre sig de samme forhold gældende.

Dog er selve ordlyden i de to privilegiebreve flere steder så forbløffende ens, at vi ikke kan udelukke, at der har været en vis kontakt de 2 byer imellem angående dette spørgsmål — og det forekommer heller ikke unaturligt, at Koldings privilegier fra d. 22. juli 1327 med hensyn til *den rent ydre* (verbale) udformning og opsætning kan have været forbillede for Vejles d. 16. august samme år.

Efter at vi har konstateret denne store lighed mellem Vejles og Koldings privilegier fra 1327, er det nærliggende at spørge, om vi i andre byers privilegiebreve fra før dette år kan finde en tilsvarende lighed i indhold og ydre (verbal) udformning — altså om vi kan finde et tidligere privilegiebrev, der kan have været anvendt som direkte forbillede for Vejle og Kolding. Vi må med det samme fastslå, at det kan vi umiddelbart ikke — der findes ingen hidtil kendte privilegiebreve fra byerne i Jylland fra før 1327, som direkte svarer til Vejle og Koldings privilegier. Men dette forhold betyder

ikke, at de enkelte bestemmelser i privilegierne fra 1327 ikke findes andre steder før dette år!

Det første punkt i Vejle bys privilegier om fortsat skattebetaling vil vi hurtigt springe over, da det var en pligt, som var pålagt alle byer. Med hensyn til punkt 2 ser vi, at dette ikke er en original bestemmelse, den findes f. eks. i Ribe så tidligt som 1226, hvor kong Valdemar 2. (Sejr) gav borgerne det privilegium, at ingen må stævnes uden for byen²⁹). Bestemmelsen gentages herefter regelmæssigt i de følgende årtier. Ligeledes ser vi i Randers 22. marts 1311, at kong Erik 6. (Menved) stadfæster byens privilegier og tillader, at alle sager angående drab og vold, der har fundet sted inden for bygrænsen, dømmes på bytinget³⁰). Punkt 3 i Vejles privilegier findes også i Ribe 1236, idet Valdemar 2. fritager borgerne for told og andre afgifter³¹). I Randers 8. marts 1302 fritager Erik 6. bymændene for toldafgifter overalt i riget undtagen på Skånemarkedet³²). Endelig tager Valdemar 3. 15. august 1326 bymændene i Skive under sin beskyttelse og giver dem toldfrihed overalt i riget undtagen på Skånemarkedet og i Malmø om efteråret. Også dette punkt havde altså en lang række fortilfælde. Punkt 4 findes i flere forskellige byretter³³), og punkt 5 finder vi bl. a. tidligere i en overenskomst 28. juni 1282 mellem råd og borgere i Slesvig og borgerne i Flensborg, hvor man bliver enige om at forbyde forkøb³⁴). Ligeledes ser vi, at punkt 6 og 7 også tidligere findes i privilegiet til Randers 22. marts 1311, hvor det hedder, at 40 marksbøder tilfalder byen, samt stadfæstes, at byens gamle ret til at have 8 sandemænd fortsat skal bestå. Endelig er punkt 8 en meget almindelig og naturlig bestemmelse, som man kender flere steder fra.

Vi har i det foregående, for ikke at sprede os for me-

get, belyst hvert enkelt punkt i Vejles privilegier fra 1327 med ganske få eksempler fra andre byers tidligere privilegier; vi kunne have gjort denne analyse meget grundigere, men det forekommer i dette tilfælde unødvendigt. Formålet har været at vise, at ingen af bestemmelserne i Vejles privilegiebrev er »originale« — de har alle deres rødder i fortiden (flere har deres udspring i Jyske Lov). Dette forhold har betydning, når man, som vi tidligere var inde på, vil undersøge, om man kan finde påvirkninger fra de to håndfæstninger af 1320 og 1326 i privilegierne fra 1327. Vor første antagelse om en betydelig indflydelse grundet den store overensstemmelse mellem håndfæstningerne og privilegierne synes at blegne — eller gør den?

Dette er et meget vanskeligt spørgsmål og må bero på et skøn. Det kan i hvert fald fastslås, at selv om de enkelte punkter i privilegiebrevet alle kan føres tilbage til tidligere bestemmelser, udelukker det ikke en påvirkning fra de strømninger, som var oppe i tiden i begyndelsen af det 14. årh. Vi ser i privilegiebrevet en koncentration af bestemmelser, der på afgjort vis begunstiger byen, af samtlige 8 punkter er der kun ét, som direkte er til fordel for kongemagten, nemlig bestemmelsen om fortsat skattebetaling — dette harmonerer med håndfæstningerne fra 1320 og 1326.

Det er ikke muligt at komme til en endelig afgørelse for eller imod — svaret må på grund af den store usikkerhed nærmest blive et kompromis, og vi skal her indskrænke os til at komme med et forslag til en løsning. Det kan tyde på, at privilegiebrevet fra 1327 indeholder bestemmelser, der alle har deres fortilfælde i tidligere privilegier til andre byer, men som nu under indtryk af kampen mod kongemagten har fået fornyet aktualitet. Kongemagten befandt sig på dette tidspunkt

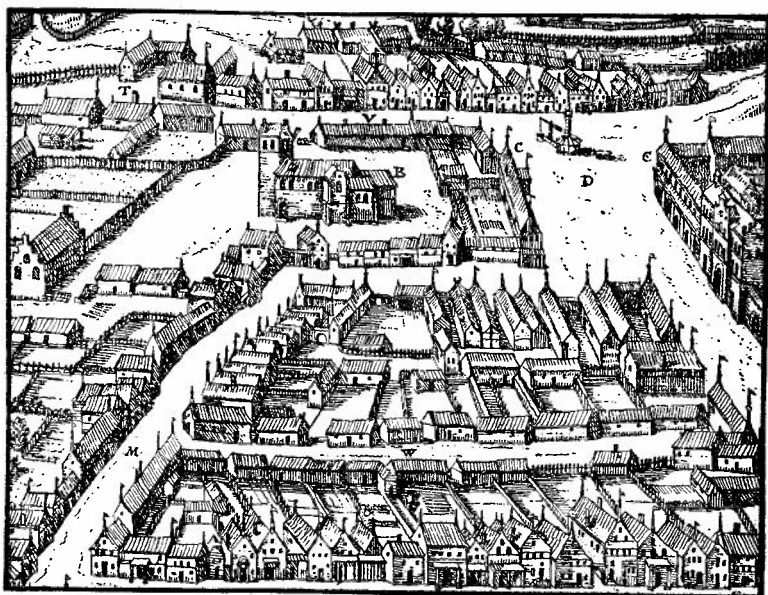
i en meget svag position — det kan have haft indflydelse på sammensætningen af bestemmelserne i privilegiebrevet og dets endelige udformning. Dog — som tidligere nævnt, om det virkelig har forholdt sig således, kan vi på grund af kildemangel ikke endelig afgøre.

Vejles »moderby«.

Vi har i det foregående prøvet at vurdere, hvor vidt Vejles privilegier var et produkt af tidligere tiders bestemmelser, eller om der var tale om en påvirkning fra nyere strømninger. I den generelle oversigt om byprivilegiernes opståen og udbredelse i Danmark blev det nævnt, at bestemte byer med deres byretter fungerede som moderbyer for det øvrige land; man kan her stille sig det spørgsmål: Hvilken købstad var moderby og dermed normgivende for Vejle?

Ifølge forskellige forskere — bl. a. Erik Arup — blev Viborg Byret normgivende for Nørrejylland, »den overførtes helt eller delvist 1302 til Randers, 1317 til Æbeltoft, 1327 til Kolding og Vejle, 1342 til Ålborg og senere i mere eller mindre ændret skikkelse til de fleste nørrejyske byer«³⁵). Hertil kan bemærkes, at det i dette tilfælde forekommer overordentlig vanskeligt at foretage en sådan »linjeføring«, idet vi overhovedet ikke kender Viborg bys ældste privilegiebreve — de ældst bevarede stammer fra d. 11. april 1440 og er udstedt af Christoffer 3. (af Bayern, 1440—48), og kan som følge heraf ikke ligge til grund for nogen undersøgelse.

Hvis vi vender os mod de førømtalte privilegier, som ligger tidligere end Koldings og Vejles, ser vi, at det her kun drejer sig om enkelte bestemmelser. I privilegiet til Randers 8. marts 1302 nævnes kun én ting,

Sct. Nicolai kirke med omgivelser ca. 1580.

Udsnit af det ældste prospekt af Kolding by (ca. 1580), der indgik i Georg Braunius' i Köln udgivne værk »Theatrum urbium«. De 250 år, der da var forløbet siden privilegiernes udstedelse, var en stagnationstid for folketal og bygningskunst i Danmark, og byens udseende har derfor næppe ændret sig ret meget i disse år. Vi har ikke noget prospekt af Vejle fra denne periode, men den har sikkert haft megen lighed med Kolding.

nemlig at Erik 6. fritager bymændene for toldafgifter overalt i riget undtagen på Skånemarkedet — denne bestemmelse findes også i Vejles privilegier, men kendes mange andre steder fra, bl. a. i Ribe 1236³⁶). I Ebeltofts privilegier 25. august 1317 hedder det, at kong Erik 6. (Menved) tager bymændene under sin beskyttelse, giver dem en ugentlig torvedag og tilladelse til at bruge samme ret som Århus og Viborg³⁷). Bestemmelsen om den ugentlige torvedag findes ikke i Vejles

privilegier. Borgerne får tilladelse til at bruge samme ret som Århus og Viborg — disses retsbestemmelser nævnes ikke, og henvisningen til, at det er den samme som i Viborg og Århus, hjælper os ikke meget, da vi heller ikke kender den i disse byer anvendte ret fra denne tid (Århus' ældste kendte privilegier er fra 1441).

Som det vil være fremgået af det foregående, er det et meget spinkelt materiale, der står til vor rådighed, når vi vil foretage en sammenligning mellem Vejle bys privilegier fra 1327 og de tidligere nævnte byers privilegier, som skulle være inspireret af Viborg. Med hensyn til Ålborgs privilegier fra 1342 så virker de med deres 20 meget detaljerede punkter og stilistisk anderledes opbygning forskellige fra Vejle og Koldings privilegier — f. eks. figurerer den i Vejle og Koldings privilegier karakteristiske indledningsformular som et særligt punkt i slutningen af Ålborgs privilegier (punkt 20)³⁸).

Da vi ikke kender Viborgs ældste privilegier fra før 1440, må det være berettiget at foretage en sammenligning mellem Vejle og Koldings privilegier og de byers privilegier, som også menes at være influeret af Viborg. Det synes, det mangelfulde kildemateriale taget i betragtning, ikke som om Vejles og Koldings privilegier har noget til fælles med de førnævnte byer — tværtimod, det er lige som om privilegierne fra 1327 — også på grund af den store indbyrdes lighed — markant udskiller sig fra de øvrige. Hvad kan man udlede heraf?

Det forekommer ikke, som om det er bevist på tilfredsstillende måde, at Viborg med sin byret har været moderby for Kolding og Vejle — det meget spinkle kildemateriale tillader ikke en sådan slutning. Byerne kan lige såvel have fået impulser andre steder fra. At

Viborg som en af Jyllands vigtigste byer i den senere middelalder med sin byret kan have været moderby for Vejle og Kolding virker naturligt, det er bare på grund af manglende kildemateriale ikke tilstrækkeligt bevist — derfor må spørgsmålet om Vejles og Koldings eventuelle »moderby« stå åbent!

Skriftlige privilegier før 1327?

Som et sidste punkt vil det på dette sted sluttelig være på sin plads at vurdere, om Vejle by har haft skriftlige privilegier før 1327.

Evald Tang Kristensen mener i »Vejle bys Historie« (s. 7) ikke, at byen har haft skriftlige privilegier før 1327; dette begrundes ved en henvisning til tidspunktet for stadfæstelsen af flere vigtige byers privilegier. Således ser man, at Slesvigs ældste stadsret stammer fra 1200—50, Ribes fra 1269, Flensborgs fra 1284, Haderslevs fra 1292 og Åbenrås fra 1355. Ifølge Tang Kristensen forekommer det ikke sandsynligt, at Vejle tidligere har haft skriftlige privilegier, når man tager i betragtning, at de mere betydende byer i Jylland først har fået det så relativt sent. Denne antagelse forekommer umiddelbart rigtig, men vi vil her underkaste den en nøjere prøvelse, og først se på, hvad der yderligere kan tale til gunst for Tang Kristensens opfattelse.

7. juni 1326 hyldede det jyske landsting Valdemar 3. til konge af Danmark — det vil være interessant kort at kaste et blik på de privilegiebreve, som ud over Vejles byprivilegier udstedtes i de første regeringsår.

15. august 1326 stadfæstede kongen Åhus', Ribes og Skives privilegier; der må her være tale om en stadfæstelse af tidligere privilegier, idet det i privilegiebrevene kun siges: »... skænker dem alle og enhver

de privilegier, friheder og nåder, som de vides frit at have haft af vore forgængere Danmarks konger ...« At disse byer ved denne lejlighed må have fremlagt deres tidligere privilegier til stadfæstelse kommer særlig tydeligt frem for Ribes vedkommende, idet det her direkte siges: »... tilstår dem alle privilegier, rettigheder og nåder, som de ved åbne breve kan godtgøre frit at have fået af vore forgængere ...«³⁹). Kun for Skives vedkommende er der tale om en tilføjelse, idet borgerne fritages for betaling af told overalt i riget undtagen i Skanør og Malmø om efteråret. 14. december 1326 stadfæster kongen Slesvigs privilegier og fritager borgerne for en række særavgifter, herunder told i hele riget. 8. januar (eller 16. juli) 1327 stadfæstes Bogenses privilegier, og 30. januar 1327 stadfæstes Herresteds privilegier — her henvises direkte til byens tidligere privilegier: »... og med dette brev de love og torverettigheder ... således som det indeholdes udførligere i deres derom affattede privilegier ...«⁴⁰).

Læseren må undskylde denne lidt ensformige opremsning, men vi vil straks se, den kan være af interesse for vor undersøgelse. For samtlige førromtalte byers vedkommende var der kun tale om en stadfæstelse af tidligere tildelte friheder og rettigheder, disse privilegiers enkelte bestemmelser blev i stadfæstelserne ikke nærmere præciserede — de forudsattes bekendte. Vi må altså gå ud fra, at disse byer under en eller anden form før 1326—27 har haft skriftlige privilegier, i flere tilfælde henvises der direkte til sådanne i privilegiestadfæstelserne. Derfor var det ikke nødvendigt, at disse privilegier blev gentaget i enkeltheder — det var nok med en skriftlig stadfæstelse af dem. Det samme forhold gør sig gældende for Vejle senere i perioden, man nøjes i 1355 og 1442 (se bilag 2 og

3, side 118 og 119) med en almindelig stadfæstelse af byens privilegier, idet der med hensyn til disses ordlyd henvises til privilegiet fra 1327.

Med hensyn til Vejles privilegier i 1327 er der her ikke tale om en almindelig stadfæstelse af tidligere privilegier, som vi så for de tidligere nævnte byers vedkommende. Privilegierne fra 1327 udgør et samlet hele, det præciseres i 8 punkter nøje, hvilke friheder og rettigheder byen for fremtiden må nyde. Hvis Vejle havde haft skriftlige privilegier før 1327, kunne det forekomme naturligt, at man ligesom for de øvrige byers vedkommende havde indskrænket sig til en almindelig bekræftelse på disse i stedet for at udstede et helt nyt privilegiebrev, hvor samtlige bestemmelser nøje opregnes. I privilegiebrevet fra 1327 nævnes heller ikke som i flere andre tilfælde, om man fra Vejles side har forelagt tidligere skriftlige privilegier — der henvises kun generelt til »... friheder, nåder og rettigheder, som de (vejleborgerne) fra gammel tid har modtaget ...«

Så vidt så godt. Misteltenen, som ved denne fulgte fremgangsmåde ikke er taget i ed, er Koldings privilegiebrev fra 1327. Dette udgør et samlet hele bestående af 6 paragraffer og er som tidligere omtalt meget lig Vejles privilegiebrev. Med den hidtil fulgte tankegang skulle vi herudfra slutte, at Koldings privilegier fra 1327 er byens ældste skriftlige, men det er de ikke! På trods af, at der i privilegiebrevet fra 1327 ikke direkte henvises til tidligere skriftlige privilegier, så fik Kolding i et endnu bevaret brev dateret d. 28. januar 1321 stadfæstet sine privilegier og friheder af Kristoffer 2. I dette privilegiebrev fra 1321 henvises der endda direkte til endnu ældre skriftlige privilegier⁴¹). Ville det

ikke være nærliggende at antage, at dette lige såvel kunne gøre sig gældende for Vejles vedkommende? Dette forhold synes unægtelig at afløre en vis usikkerhed ved den hidtil fulgte metodes anvendelighed. Til bestyrkelse af denne tanke kan anføres Valdemar 4.s (Atterdag) bekræftelse på Vejles privilegier i 1355. Heri findes nemlig 2 oplysninger af stor interesse (se bilag II). For det første siges det udtrykkelig, at Vejles borgere har forelagt kongen deres tidligere *skriftlige* privilegier til stadfæstelse: »... Vi ... stadfæster alle de friheder og nådesbevisninger for nærværende *brevvisere*, vore bymænd i Vejle ...« Man kan dog ikke herudfra se, om der har været tale om et eller flere privilegiebreve. For det andet siges i Valdemar 4.s privilegiebrev til byen: »... Vi giver, tilstår og med dette brevs ordlyd stadfæster alle de friheder og nådesbevisninger ... som de (Vejles borgere) fra gammel tid vides frit at have haft *af vor elskede fader og vore øvrige forfædre* ...« Valdemar 4.s far var Kristoffer 2. Det store spørgsmål er, om henvisningen til »vor elskede fader« her også går på det/de privilegiebrev(e), som blev forevist Valdemar 4. — altså med andre ord om Valdemar i 1355 bl. a. stadfæster et af hans far, Kristoffer 2., udstedt privilegiebrev til Vejle. Der kan næppe være tvivl om, at Valdemar 3.s privilegiebrev fra 1327 har været fremlagt i 1355; problemet er, om der udover dette skulle være fremlagt et andet privilegiebrev udstedt af Kristoffer 2., hvilket omtalen af »vor elskede fader« måske kunne tyde på. Dog kan der lige såvel ved Valdemar 4.s henvisning til Kristoffer 2. være tale om en ren formsag således at forstå, at det rent formelt kun har været naturligt at nævne kongens far og dernæst dennes forgængere,

uden at der har været tale om noget skriftligt privilegiebrev udstedt af Kristoffer 2.

En ting, der yderligere vanskeliggør diskussionen om Vejles ældste skriftlige privilegier er, at Kristoffer 2. var konge i Danmark 2 gange (!), nemlig 1320—26 og 1329—32 — både før og efter 1327. Hvis man ud fra ovenstående antager, at der i 1355 også skulle have foreligget et skriftligt privilegiebrev udfærdiget af Kristoffer 2., er der altså mulighed for, at dette udstedtes enten før eller efter Valdemar 3.s købstadprivilegier i 1327. Hermed bliver Kristoffers eventuelle privilegiebrev ikke automatisk det ældste.

Før vi går videre, vil det nok her være på sin plads at opsummere, hvad der hidtil er blevet sagt. I det foregående påvistes det, at Vejles privilegier fra 1327 med sine 8 paragraffer markant udskilte sig fra de øvrige byers privilegiebreve i denne periode, idet man i disse nøjedes med at bekræfte de tidligere privilegier uden at nævne de enkelte bestemmelser. Dette lod formode, at Vejles privilegier fra 1327 var byens ældste skriftlige. At denne antagelse på foranstående præmisser ikke var holdbar, viste sig for Koldings vedkommende, idet denne by ligesom Vejle havde fået udstedt et privilegiebrev i 1327 (bestående af 6 paragraffer lig Vejles), selv om der fandtes mindst 2 ældre skriftlige privilegier. Det kan tyde på, at det under Valdemar 3. ikke har været fast praksis at gøre opmærksom på, om byerne havde ældre skriftlige privilegier, når der udstedtes nye privilegiebreve. Hermed falder det tidligere anvendte argument for, at Vejles privilegier fra 1327 skulle være byens ældste.

En ting, som tværtimod kunne tyde på, at Vejle i hvert fald har fået udstedt et privilegiebrev af Kristof-

fer 2., er omtalen af »vor elskede fader« i byens privilegiebekræftelse fra 1355. Dog er forholdene omkring denne kilde så usikre, at det er bedre helt at se bort fra den. I stedet må vi på nuværende tidspunkt konkludere, at der intet er til hinder for, at Vejle kan have haft skriftlige privilegier før 1327. At dette har været tilfældet, vil der i det følgende blive argumenteret for.

Evald Tang Kristensen mente ikke, det var sandsynligt, at en lille by som Vejle havde haft ældre skriftlige privilegier, når man tog i betragtning, at større og vigtigere byer havde fået det så relativt sent — nemlig overvejende i anden halvdel af det 13. årh. Denne antagelse holder ikke stik, det var nemlig ikke kun de større byer, som fik udstedt privilegier i tiden 1250—1327 — også de små!

Dette forhold ses knap så tydeligt for Nørrejylland vedkommende, idet mange af de herværende købstæders ældste privilegier er gået tabt. Således kender vi kun 6 byer med skriftlige privilegier før 1327 — nemlig Ribe, Kolding, Ebeltoft, Randers, Skive og Hjørring⁴²). Men med hensyn til byerne i det øvrige land har vi i dag for manges vedkommende kendskab til en stor mængde af deres ældre/ældste privilegiebreve, som alle jævnt fordeler sig i tiden fra 1251 til 1306. Disse byer er som følger: København, Køge, Roskilde, Slagelse, Slangerup, Nakskov, Sakskøbing, Stege, Nyborg, Svendborg, Fåborg, Bogense, Herrested og Rudkøbing⁴³). Alle disse byer (indbefattet de nævnte byer i Jylland) må med hensyn til størrelse og betydning siges at udgøre et repræsentativt udsnit. På baggrund heraf må man få det indtryk, at det i anden halvdel af det 13. årh. var normal praksis at tildele byerne i Danmark skriftlige privilegier — også de små!

Ud fra dette må det være absolut rimeligt at antage, at også Vejle har kendt til skriftlige privilegier før 1327 — eksemplet med Kolding tyder specielt meget herpå.

Man kan så spørge, hvorfor Vejles eventuelle privilegiebreve før 1327 ikke har sat sig nogle spor senere. Det har de måske, privilegiebrevet fra 1355 er muligvis et udtryk herfor; men vi må huske på, at købstadprivilegierne fra 1327 som de mest omfattende vel til dels har afløst de ældre breve. At det hænger sådan sammen, tyder Kristoffer 3.s privilegiebekræftelse til Kolding i 1442 på, idet der her direkte henvises til Valdemar 3.s privilegier for byen i 1327, uden at de ældre privilegiebreve nævnes, selv om vi ved, at sådanne fandtes⁴⁴).

Hvis Vejle har haft skriftlige privilegier før 1327, som det her er blevet hævdet, må disse være gået til grunde før o. 1600. Ellers ville der sikkert være en afskrift af dem i den af Clemens Sørensen indrettede »privilegiebog« og en gengivelse i 1635 ved genudstedelsen af Vejles ældste privilegier.

EFTERSKRIFT

Vi har nu i det foregående undersøgt forholdene omkring Vejle bys privilegier fra 1327, deres indhold og betydning, placering i tid og eventuelle forgængere — her er kun tilbage at sige, at de i mere end de næste 300 år atter og atter skulle blive bekræftet af de danske konger. Således stadfæstede Valdemar 4. (Atterdag) i august 1355 Vejles privilegier med den tilføjelse, at ingen borgere måtte stævnes uden for deres birk (ting), medmindre det var kongen selv, der stævned dem⁴⁵).

1442 og 1450 bekræftede henholdsvis Kristoffer 3. (af Bayern) og Christian 1. atter byens privilegier. Under kong Hans nøjedes byen ikke kun med at få sine gamle privilegier stadfæstet, men nød også godt af flere gunstbevisninger fra kronens side. Foruden i 1484 at bekræfte byens privilegier fik Vejle nemlig tilladelse til at bruge kronens jord, Løget mark med skov og tiliggende (nu Søndermarken), uden for byen mod at svare en afgift til Sortebrødreklostret i Vejle, for hvilken der skulle holdes messer. 1504 solgte kong Hans Romsgård uden for Vejle til byen, og i 1498 og 1505 udstedte kongen forskellige forordninger til gavn for byens handel og retsvæsen⁴⁶). Det kan vel derfor ikke siges at være med urette, at kong Hans ifølge traditionen tilskrives et særligt gunstigt forhold til byen — et udslag heraf kan ses den dag i dag på Vejles rådhus, hvor der i byrådssalen hænger et portræt af kongen flankeret af 2 afskrifter af de dokumenter, som bekræftede overdragelsen af Løget mark og salget af Romsgård til Vejle.

Det ville her føre for vidt at følge byens senere privilegier — selv om disse stadigvæk stadfæstedes under hver ny konge, kommer de efterhånden til at stå i skyggen af det stigende antal forordninger og direkte indgreb i byernes anliggender, som fra nu af kendetegner forholdet mellem købstæderne og statsmagten. Nok konfirmerede man stadig de gamle privilegier fra 1327 og følte sig endog i 1635 foranlediget til at udstede en afskrift af dem, efter at det originale dokument var gået tabt i 30-årskrigen, men at de på dette tidspunkt mere end 300 år gamle bestemmelser for de flestes vedkommende nu måtte have tabt deres aktualitet og betydning synes klart.

Kong Hans. Brudstykke af altertavle, som i 1517—22 på dronningens initiativ blev udført til gråbrødrekirke i Odense efter Claus Bergs tegninger og på hans værksted. Findes ligeledes i St. Knuds Kirke. Det her viste billede viser kongens knælende skikkelse.
(Fot. i Nationalmuseet.)

RESUME

Efterhånden som de danske byer i middelalderen begyndte at tage form og udskille sig fra det omkringliggende land, blev det snart nødvendigt med en særlig lovgivning, som kunne tage hensyn til deres specielle forhold. Disse love fik form af privilegier, som tildeltes de enkelte byer for sig; oprindeligt har de vel været af mundtlig art, men i det 13. og 14. årh. begynder flere og flere byer at få udstedt skriftlige privilegier. Heri fastlagdes så byernes rettigheder og pligter, og kongemagten stod som garant for disses overholdelse.

Vejle bys ældste, kendte købstadprivilegier stammer fra 1327. Desværre eksisterer det originale privilegiebrev ikke længere, da det gik tabt i 30-årskrigen, men vi kender i dag takket være forskellige afskrifter dets oprindelige ordlyd. Ganske vist omtales byen et andet sted allerede som værende privilegeret i 1326, men da det næppe er troligt, at der skulle være udstedt 2 privilegiebreve med ét års mellemrum af den samme konge, må omtalen fra 1326 ses som optakten til det endelige privilegiebrev fra 1327. Dette indeholder 2 slags bestemmelser, som i alt udgør 8 paragraffer: (1) Alle bofaste borgere undtagen byens præst skal fortsat betale deres skatter til kongen, (2) enhver, der anlægger sag, skal føre sagen på byens ting, (3) borgerne fritages for told overalt i riget undtagen på Skånemarkedet, (4) skyldnere kan tilbageholdes af deres kreditorer, (5) forkøb forbydes, (6) byen får lov til at udnævne 4 sandemænd og 2 nævninger, (7) straffen for at bryde byfreden fastsættes til 40 mark til sagsøgeren og lige så meget til kongen og til byen, og (8) kun de, der deltager i byens afgifter (altså bofaste borgere) må tages til værge i sager, der behandles på tinget.

Disse bestemmelser genfindes under forskellige former i mange tidligere privilegiebreve — mest slående er ligheden med Koldings købstadprivilegier fra 1327 (samme år som Vejles), idet disse med undtagelse af § 4 og § 5 er identiske med Vejles privilegier. Dette sidste forhold kunne friste til at se en forbindelse mellem udstedelsen af Koldings og Vejles privilegier i 1327 — herom ved vi dog for lidt til at kunne sige noget, men det interessante

ved disse privilegier er, om man kan sætte dem i forbindelse med de politiske strømninger i begyndelsen af det 14. årh., som bl. a. kom til udtryk i de 2 håndfæstninger fra 1320 og 1326. Disse sidstnævnte satte nemlig kongemagtens anerkendelse af de 4 stænders privilegier i højsædet og er et udtryk for kampen mod kongemagten. I Vejles privilegier er 7 af de 8 bestemmelser afgjort til byens fordel; det ville herudfra være nærliggende at antage, at ånden i de 2 håndfæstninger havde sat sit præg på Vejles privilegier, så disse lå på linje med de politiske tanker i samtiden. Bestemmelserne i privilegiebrevet har dog som før omtalt alle deres fortilfælde i tidligere udstedte privilegier til andre byer, så det kan ikke afgøres, om det er rent naturligt, at de i Vejles privilegier har fået den placering, som de har, eller om de enkelte bestemmelser til gunst for byen har fået en ny aktualitet under indtryk af kampen mod kongemagten.

Hermed kommer vi ind på, hvilke forbilleder der kan have ligget til grund for Vejles privilegier — dette er blevet forsøgt besvaret negativt sådan at forstå: hvilke eventuelle forbilleder, der ikke kan have ligget til grund for byen. Normalt betragtes nemlig Viborg byret som værende normgivende for Vejle (Erik Arup). Bevismaterialet herfor virker dog meget svagt, idet man ikke kender Viborg bys ældste privilegiebreve — de ældst bevarede stammer fra 1440 (!), og således ikke på forsvarlig vis kan drage nogen direkte »linjeføring« mellem Viborg og Vejle. Da hertil kommer, at man for de øvrige nørrejske byer, hvis privilegier også skulle være inspireret af Viborgs, ikke i form og indhold kan se nogen forbindelse mellem deres og Vejles privilegier, må vi konkludere, at spørgsmålet om Vejles eventuelle »moderby« må stå åbent.

Endelig kan man spørge, om Vejles privilegier fra 1327 nu også er de ældste skriftlige. Dette mener Evald Tang Kristensen ved at henvise til, at vigtige byer som Ribe, Flensborg og Haderslev først har fået udstedt skriftlige privilegier relativt sent — nemlig i anden halvdel af det 13. årh., og at det derfor næppe er sandsynligt, at en lille by som Vejle har kendt til skriftlige privilegier før 1327. At denne antagelse ikke holder stik bliver klart, når man ser på de bevarede ældre byprivilegier i Danmark. Her viser det sig nemlig, at en lang række byer — både store

og små — særlig i tiden 1251—1327 har fået udstedt skriftlige privilegier, som gentagne gange er blevet bekræftet. Herudfra vil det være rimeligt at antage, at også Vejle har haft skriftlige privilegier før 1327. En ting, som specielt tyder herpå, er Koldings privilegier fra 1327, som med sine 6 paragraffer er næsten lig Vejles. I disse nævnes ikke, ligesom i Vejles privilegiebrev, om byen har kendt til tidligere skriftlige privilegier — ikke desto mindre har Kolding haft mindst 2 ældre privilegiebreve. Det er nærliggende at antage, at det samme kan have gjort sig gældende for Vejles vedkommende.

BILAG I

1327. 22. juli. Kolding.

Valdemar, af Guds nåde de danskes og venders konge, til alle, der ser dette brev, hilsen evindeligt med Gud.

Med dette brev vil vi, at det skal stå fast for alle, at vi ønsker og med dette brev skænker vore kære borgere i Kolding til velfortjent løn for de trofaste tjenesteydelser, som de har ydet vore forgængere Danmarks konger, og som de vil yde os, alle friheder, nåder og rettigheder, som de fra gammel tid har modtaget af vore nævnte forgængere, idet vi bekræfter dem fast ved dette brev. (1) Vi vil på enhver måde, at alle og enhver, som har eller køber grunde sammesteds hos dem i byen eller huse, årligt skal afholde og udrede alle udgifter, som skyldes os fra samme by sammen med fornævnte borgere. (2) Fremdeles er det på enhver måde vor vilje og befaling, at enhver, der anlægger en eller anden sag imod dem enten for drab af en slægtning eller på en hvilken som helst anden måde, skal føre proces imod dem på deres ting efter loven eller modtage den skyldige bøde eller retmæssig erstatning af dem, således som landets eller ovennævnte bys love kræver det. (3) Vi vil også, at nævnte borgere skal være fritagne og undtagne for enhver betaling af told overalt inden for vort kongerige undtagen i Skåne under vort marked i Skanør, indtil vi med vore råder har overvejet, hvad der bør gøres med dem og borgerne fra de øvrige torvekøbinge vedrørende deres friheder med hensyn til nævnte told. (4) Også denne særlige nåde vil vi vise fornævnte borgere i Kolding, at de for fremtiden må have fire sandemænd

og to nævninger, som nævnte bys rådmænd, som nu er eller for fremtiden vil være sammesteds, lader indsætte, og disse skal, efter at de af vor foged er indsat på tinge, pådømme alle sager, der hører under dem inden for byens grænser kaldet byfred, og som allerede er opstået eller vil opstå i fremtiden, indtil de bliver lovligt fældet, under den forudsætning, at de nye nævninger efter lands sædvane indsættes hvert år, og således at hver sandemand er pligtig at betale fire mark og hver nævning tre mark penge for deres boslod, når de efter loven bliver fældet, og ikke derudover. (5) Fremdeles har vi besluttet, at enhver bonde eller fremmed, der forser sig inden for nævnte byfred, ved at såre eller slå nogen, når han overbevises efter loven, skal betale os 40 mark penge ud over den skyldige bøde på 40 mark til klageren, der forfølger sagen, og lige så mange mark penge til byen. (6) Vi forbyder desuden, at nogen af borgerne hos eder tager sig en væрге i de sager, som skal behandles på nævnte bys ting, undtagen den mand, som årligt sammen med nævnte borgere udreder de os skyldige afgifter og tjenester, såfremt han ikke vil straffes på sine penge. Vi forbyder strengt ved vor nåde og under vor nådes fortabelse, at nogen af vore fogeder, deres stedfortrædere eller nogen anden, af hvad stilling eller stand han end er, fordrister sig til og vover på nogen måde at besvære eller hindre vore nævnte borgere eller nogen af deres husstand, som vi har taget under vor fred og særlige beskyttelse tillige med alle deres gods og deres husstand, på trods af disse friheder, som vi har skænket og tilstået dem, såfremt han vil undgå vor harme og kongelige hævn.

Til vidnesbyrd om dette er vort segl hængt under dette brev. Givet i Kolding i det herrrens år 1327 på Marie Magdalenes dag med vor marsk hr. Ludvig Albertsen som vidne.

BILAG II

1355. 3. august. Horsens.

Valdemar, af Guds nåde de danskes og venders konge, til alle, der ser dette brev, hilsen evindeligt med Gud.

Alle skal vide, at vi giver, tilstår og med dette brevs ordlyd stadfæster alle de friheder og nådesbevisninger for

nærværende breviserere, vore bymænd i Vejle, som de fra gammel tid vides frit at have haft af vor elskede fader og vore øvrige forfædre, nemlig såvel til vands eller i fiskevande som til lands, og desuden, at de ikke skal stævnes uden for deres birk efter begæring fra nogen som helst, medmindre vi specielt stævner dem. Derfor forbyder vi strengt ved vor nådes fortabelse, at nogen af vore fogeder, sammes officialer eller nogen som helst anden på nogen måde skal vove at fortrædige nævnte bymænd eller nogen af dem i modstrid med ordlyden af dette brev, såfremt de vil bevare vor nåde ubeskåret. Givet i Horsens under vort segl i det herrens år 1355 på dagen for fundet af den hellige Stefan, med Niels Jensen af Keldebæk, vor justitiar, som vidne.

BILAG III

1442. 27. november. Horsens.

Wij Christoffer med Gudz Naade Danmarckis, Suergis, Norgis, Wenndis oc Gottis Koning, palandtgreffue paa Riin och Hertug vdj Beyren Giör witterligt alle Mend, ad wij aff wor Sønnderlige gunst oc naade haffuer annammidt ou Vndfangid och annamer och vndfanger med dette worrt Opne breff wor Elsk. Borgemesterne, Borger oc ganndske Meniinghed, som Bygge och Buo ij wor Kiøbsted Weille oc ald dieris Guodtz, Hion ou thiennerere i wor Kongelige wern, fred Och Beskierning ad forsuare och fordeijthinge thil Rette, Oc vnnde oc stadfeste wij dennom alle de priuilegia, Frijheder och Naade, som wore Forfædre Koninger i Danmarch dennom tilforne vndt och giffuet haffue i alle Maade, oc med artickle, Efftersom Disze breffue vduiszer, saa Dette wortt Oppne Breff thilhengt Er, Thij Forbiude wij alle Ehou de helst Ere oc Serdiellis woris fougder oc Embidzmden, Forne wore Boriger och Meninghed vdj Wethel Eller nogen aff Dennom Emod Denne wor gunst och Naade i Nogen maade ad hindre Eller hindre lade, Møde eller wforrethe vnder wor Kongelig heffnn oc wrede. Datum in Horsens Feria tertia proxima ante festum Beati Andreae Apostoli Nostro sub secreto præsentibus appenso. Anno Domini MCDXL secundo.

His Auditis et Visis Sigillo nostro ad Causas Lucide protestamur. Datum Ottonie quarta feria post Antonij Abbatis Anno Domini MDLIII, Teste Anthonie Bryske Justitiario nostro dilecto.

His Auditis lectis et Visis Sigillo nostro ad Causas lucide protestamur Datum in Arce nostro Draconis 16 die Martij Anno Christi MDCV, Teste Arnolfo Huitfeldio Justitiario nostro delecto.

NOTER

1. M. Mackeprang: Dansk købstadstyrelse I, s. 1 (1900).
2. Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 99—120, 4. oplag 1969.
3. M. Mackeprang: Dansk købstadstyrelse I, s. 4ff.
4. Poul J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 104.
5. *Historisk Tidsskrift* II, s. 218.
6. Kildesamling udgivet af Langebek i 1772.
7. Forordninger og recesser 1558—1660, udg. af V. Secher, IV 1622—38, s. 629—630 (1895—97).
8. Danmarks Riges Historie II, s. 211, Erik Arup: Danmarks historie IIA, s. 59.
- 8a. Sønderjyllands historie II 1241—c. 1600, s. 27—44 (1937—39), Dansk Biografisk Leksikon XXV (1943), s. 40.
9. Den latinske tekst findes i »Scriptores Rerum Danicarum medii ævi« I, s. 301 (1772).
10. Danmarks Riges Breve II° 1323—1327, s. 227—232 (1946).
11. *Ibid.* s. 267 og 273.
12. *Ibid.* s. 337.
13. Poul J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 422.
14. *Ibid.* s. 427.
15. Danmarks Riges Breve II° 1323—1327, s. 198 § 43.
16. Poul J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 429—30, 510.
17. Danmarks Riges Breve II° 1323—1327, s. 196 § 23.
18. *Ibid.* s. 195 § 16.
19. E. Arup: Danmarks historie IIA, s. 78.
- 19b. Vejle Amts Årbog 1950, s. 15.
20. Håndbog for danske lokalhistorikere, s. 232 (Hvidtfeldt).
21. *Ibid.* s. 421.
22. Danmarks gamle love i oversættelse, ved Erik Kroman, s. 160 (København 1945).
23. *Ibid.* s. 173.
24. Poul J. Jørgensen: Dansk Retshistorie, s. 250.
25. Håndbog for danske lokalhistorikere, under bygdemænd, s. 178.
26. Danmarks Riges Breve II°, nr. 224, note 3.
27. *Ibid.* s. 196 § 25.
- 27b. Vejle Amts Årbog 1950, s. 14ff., *Ibid* 1951, s. 220ff.

28. E. Arup: Danmarks historie IIA, s. 60—78. Danmarks Riges Historie II, s. 206—223, 243—266.
29. Danmarks gamle købstadlovgivning, udg. af E. Kroman, II s. 3 (1952).
30. Ibid. s. 233.
31. Ibid. s. 3.
32. Ibid. s. 233.
33. Danmarks Riges Historie II, s. 91.
34. Danmarks gamle købstadlovgivning, udg. af E. Kroman og P. Jørgensen, I, s. 93 (1951).
35. E. Arup: Danmarks historie IIA, s. 137.
36. Danmarks Riges Breve II⁵ 1299—1305, s. 153 (1943).
37. Ibid. II⁷ 1313—1317, s. 322 (1956).
38. Ibid. III¹ 1340—1343, s. 198 — punkt 20 (1958).
39. Ibid. II⁹ s. 230.
40. Ibid. s. 281.
41. Ibid. II⁸ 1318—1322, s. 266.
42. Se: Danmarks gamle købstadlovgivning II.
43. Se: Danmarks gamle købstadlovgivning III. (1955).
44. Se: Danmarks gamle købstadlovgivning II, s. 111f.
45. Se bilag II.
46. Danmarks gamle købstadlovgivning II, s. 149ff.

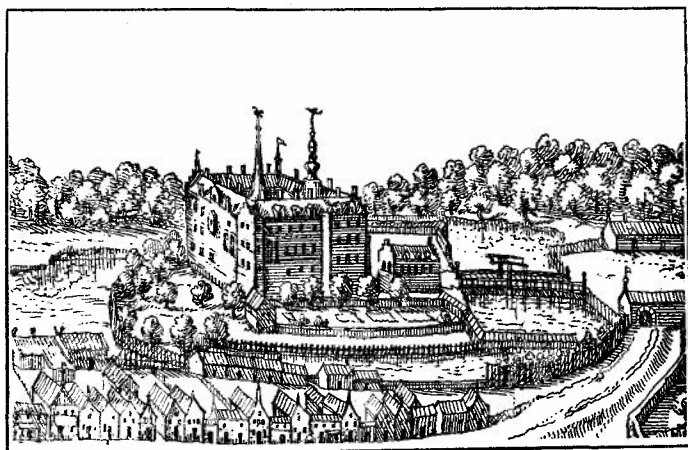
KIRKEVÆRGER, SOGNEMÆND OG ØVRIGHED I KOLDINGHUS LEN 1580-1660

Af Inge Tofthøj Nielsen.

Under denne titel skjuler sig et forsøg på at give et indblik i de forhold, hvorunder kirkernes bygningsadministration fandt sted i den nævnte periode, især med den hensigt at skildre den, som den har taget sig ud set fra det enkelte sogn.

Når dette i det hele taget kan lade sig gøre, skyldes det, at der for en lang række af områdets kirker er bevaret kirkeværgernes regnskaber, som selv om de hovedsageligt er blevet til med henblik på talrevision, dog også kan fortælle noget om kirkeværgernes arbejdsforhold og -metoder, som det forhåbentlig vil fremgå af det følgende. For at forstå disse kilder på den rigtige måde er de sammenholdt med den lovgivning¹), som betinger deres tiblivelse, og hvor det har været muligt, er der draget paralleller til lignende forhold i andre administrationsområder.

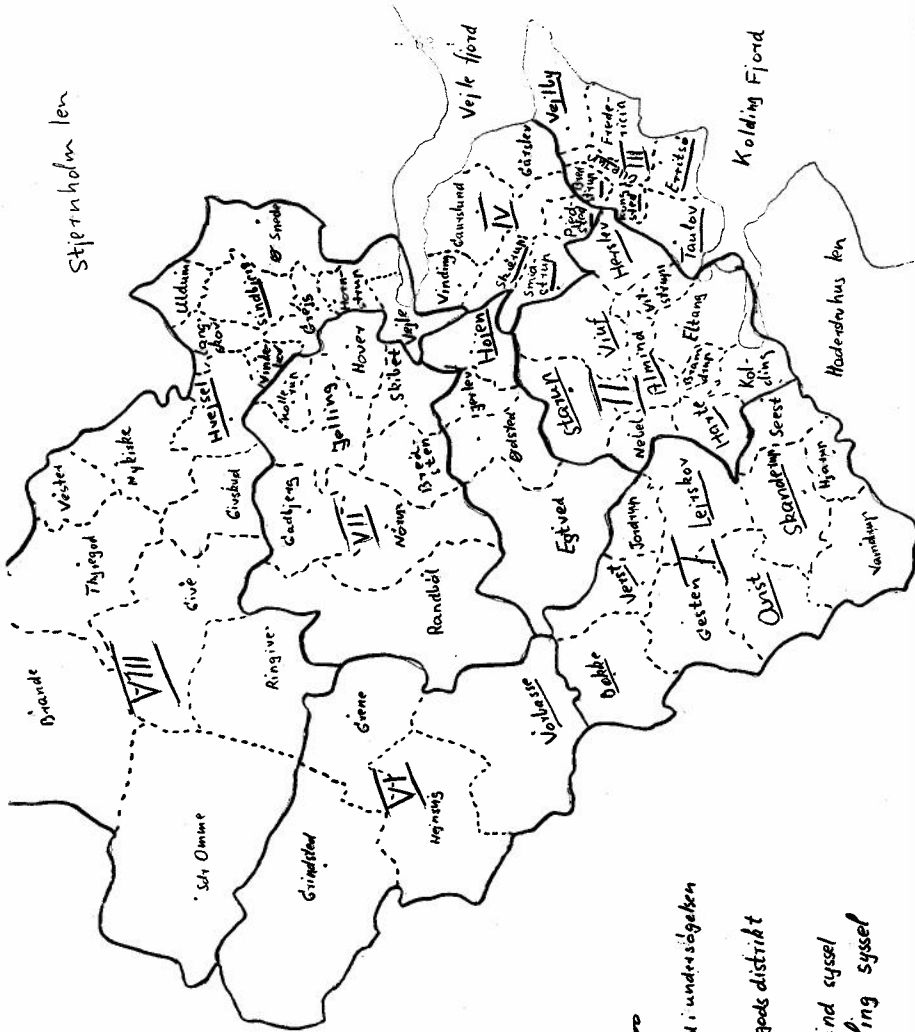
Indledningsvis skal kort omtales de lokale ydre betingelser for kirkeadministrationen (se også kortet side 124). Denne fandtes i det daværende Koldinghus len i to former: i lenets sydlige herreder — kongens krongodsområde — havde lensmanden på Koldinghus den øverste myndighed også over kirkebygningerne; materialet herfra udgøres af i alt 19 regnskaber, med

Koldinghus Slot ca. 1580.

få undtagelser dækkende perioden 1617—60. I de nordlige Nørvang og Tørrild herreder fandtes derimod endnu den middelalderlige institution sysselprovstiet. Sysselprovstens embede, der udelukkende bestod af tilsyn med et områdes kirkebygninger, hvorfor provsten modtog en afgift fra hver kirke, er at opfatte som et slags »ben« til særligt udsete. Fra dette område er to regnskaber — Hvejsel og Sindbjerg kirkers — bevaret for tidsrummet 1580—1680. Er de få i antal, giver de til gengæld på mange måder langt fyldigere oplysninger end krongodsdistriktets.

Om selve regnskaberne skal nævnes, at de alle findes i landsarkivet i Viborg. Kirkernes indtægter består af afgifterne fra kirkernes bortfæstede jorder, korn- og kvægtiender, og lejlighedsvis betalinger, f. eks. for gravsteder i kirken. Udgifterne er dels faste afgifter (kirkeskat, afgifter til provst, præst, skriver o. l.), dels reparations- og vedligeholdelsesudgifter, som i denne forbindelse giver de mest værdifulde oplysninger. Hvert

Stjerneholm len

Ribershus len

Koldinghus len

Koldinghus len

Måle stoks for hold I: 30000

Anst: herredsgrenser
 kirkeregnskabet er med i undersøgelsen

- I Øst herred
- II Brusk
- III Elbo
- IV Hermands
- V Jorlev
- VI Slavs
- VII Torild
- VIII Morsvang

Kirkegods distrikt

Almind syssel

Felling syssel

års regnskab afsluttes med en godkendende formular, kirkeværgernes navn og bopæl, og er underskrevet af lensmanden (sysselprovsten) eller en sjælden gang disses befuldmægtigede²).

SOGNET OG KIRKEN

Kirkeværgerne.

Opmærksomheden skal først rettes mod kirkeværgerne, de på sogneplan ansvarlige for kirkens økonomi og bygningsmæssige tilstand, og det vil da være naturligt indledningsvis at omtale, hvem de personer var, hvis arbejde og arbejdsforhold skal belyses.

I krongodsdistriktet falder to kategorier umiddelbart i øjnene, nemlig dels sognepræsten, dels sognets menige beboerne. Bilaget s. 119 viser en opstilling af områdets sogne med hovedsogn og annekssogn over for hinanden. x markerer, at den pågældende kirkes regnskab er med i undersøgelsen. For overskuelighedens skyld er kirkeværgerne kun angivet, når det drejer sig om sognepræsten; i de øvrige tilfælde er de en eller to af sognemændene, ligesom årstallene angiver, at hvervet overgår til sådanne. I 10 af de 19 regnskaber finder vi præsten som kirkeværge, heraf kun i et enkelt tilfælde i annekssognet. Af hovedsognene har kun Harte menige sognemænd som værger i hele perioden, og det samme gælder desuden for Almind, men herudover tyder meget i retning af en vis tradition for at lade sognepræsten varetage også denne mere verdslige side af sognets kirkelige arbejde, dog kun i det ene sogn, oftest hovedsognet. Ved at lade præsten være selvskrevet til hvervet slap man let uden om det måske vanskelige problem at finde villige folk, indtil modtagelsen af valg blev tvunget i recessen (§ 14). Kun Almind og Vinding er

Titelbladet til Christian IV's Store Reces 1643, udarbejdet helt i barokkens stilart med de antikke forbilleder (de korintiske søjler og de to kvindefigurer) og den klare symmetri. Den strålende sol med de menneskelignende ansigtstræk symboliserer Gud, der sender sin velsignelse over kongens værk. At dette gør krav på at være udarbejdet i fredens og retfærdighedens ånd viser kvindefigurerne: den til venstre er forsynet med en glorie og holder i den ene hånd fredsliljen, i den anden et blad med påskriften; så siger Herren; til højre den klassiske gudinde Justitia (retfærdighed) med sine symboler sværdet og vægten.

Det Kongelige Bibliotek.

absolutte undtagelser fra denne regel, og for Vinding kan det måske forklares ved, at sognepræsten her var skolemesteren i Vejle³), der formentlig har røgtet embedet gennem en kapellan. Den tilsyneladende regel, at de fleste sognepræster var kirkeværger, kan teoretisk have været praktiseret ved de resterende 7 kirker (Hjarup, Seest, Eltang, Smidstrup, Gaurslund, Egtved og Jerlev).

Med en enkelt undtagelse er præsten altid kirkevæрге alene — han har umiddelbart været betragtet som kvalificeret. Undtagelsen møder vi i Anst, hvor mester Niels Mortensen, der tillige er herredsprovst, først deler arbejdet med herredsfogeden, Thomas Jepsen, senere med Koldings borgmester, Gregers Ottesen, alle tre uddannede personer, som i og for sig skulle kunne varetage det alene. Det kan ikke være manglende kvalifikationer, der nødvendiggør en medkirkevæрге for mester Niels, og det er næppe muligt med sikkerhed at efterspore årsagerne til det ret usædvanlige forhold i Anst. Eventuelt kan der være en sammenhæng med fæstet af kirkens korntiende — et spørgsmål, som senere skal søges belyst.

Som allerede antydnet findes der også andre fremtrædende personer end præsterne i kirkeværgernes kreds. F. eks. i Skærup, hvor først Hans Hansen, kongens delefoged, som var ud af en kendt og agtet slægt⁴), og senere far og søn, Peder Henriksen Ravn og Jens Pedersen Ravn, begge herredsskrivere, forvalter kirkens økonomi. Peder Ravn nævnes desuden som nabosognet Vindings kirkevæрге, da kongen i 1635 bevilger denne kirke hjælp af de omliggende. F. eks. står der i Almind kirkes regnskab: »Til Vinding kirkes reparation ... som Peder Ravn i Skærup, Vinding kirkes væрге, haver annammet.« I Pjedsted finder vi i et tidsrum

sognefogeden på posten, i Almind en rådmænd fra Kolding, som åbenbart har boet der i sognet og i hvert fald blev begravet i kirken, nemlig den i 1620 afdøde Søren Bertelsen, som måtte betale 10 daler for sit gravsted. I det hele taget er det ikke ualmindeligt, at tidligere kirkeværger eller medlemmer af deres familie hører til blandt dem, der har råd til at købe sig et »lejersted« i kirken. De her nævnte eksempler tyder således alle i retning af, at sognets mest fremtrædende personer har været foretrukket til kirkeværger.

Fra Almind kommer også et enkelt eksempel på en kvindelig kirkeværge, nemlig Mette Søren Bertelsen, som efterfølger sin mand, først fra 1620 til 1626, siden igen fra 1630 til 1636. Senere er også sønnen, Søren Sørensen, værge fra 1642 til 1651.

Ofte har man i regnskabet kun kirkeværgens navn og bopæl, og der kan da være tale om almindelige bønder, som ikke i forvejen har noget andet erhverv, der kræver særlige kvalifikationer. Ved hjælp af jordebogsuddrag⁵⁾ har det kunnet konstateres, at der som oftest er tale om ejerne eller fæsterne af sognets største gårde, og fæstere synes at stå på lige fod med selvejere. Almindeligvis er disse bønder to om at røgte hvervet, mens de tidligere omtalte værger varetager det alene. Især synes der i periodens sidste del at være en tendens til at have to værger og til hyppig udskiftning af disse, selv om der stadig er eksempler på, at de samme fortsætter i lange perioder. Muligvis kan disse tendenser ses i forbindelse med recesserne i 1629 og 1643, som begge påbyder to kirkeværger. Rent tidsmæssigt kan en sammenhæng udmærket passe.

Som eksemplet fra Vinding viser, kan også en udensogns mand accepteres som kirkeværge, og der kommer senere lovhjælp herfor (som følge af en reelt eksi-

sterende praksis?) nemlig hvis ingen af sognets egne beboere findes kvalificerede (recessen § 14). Dette er dog det eneste eksempel på et sådant forhold. Lovens ord om at lade de »bedste dannemænd« være kirkeværger synes da ofte at have været praktiseret ved at udse sognets mest velhavende og fremtrædende beboere dertil, og mange af disse har da også i kraft af deres øvrige arbejde kunnet opfylde de minimumskrav til forhåndserfaring om, hvordan opgaver af den art, hvervet kunne byde på, skulle administreres, som man vel må have stillet. Selv om denne teori ikke kan efterprøves i detaljer, må den dog siges at have en ret bred dækning i materialet.

Ved de to kirker i sysselprovstiet er kirkeværgerne med undtagelse af en kort periode o. 1600 to af sognets bønder, som skiftes ud ret hyppigt, ofte efter egen begæring. De er kun nævnt ved navn og bopæl, og som adelens fæstebønder har de formentlig ikke indtaget nogen særlig fremtrædende stilling som sådan, men dog antagelig nydt en vis tillid hos de øvrige sognemænd. F. eks. er det Sindbjergs ene kirkeværge gennem tyve år, Peder Eriksen i Lindved, som har fæstet kirkens korntiende på sognemændenes vegne (Sindbjerg 1615)⁶).

Det kan undre, at det ikke som mange andre steder, hvor der bor adelsmænd i sognet, er disse, som eventuelt gennem deres fogeder forvalter kirkens penge og bygning. Noget tyder på, at man også ved disse to kirker har forsøgt denne praksis, idet udnævnelsen af »ærlig og velbyrdig fru Anne Munck til Låge« til Sindbjerg kirkes værge og »ærlig og velbyrdig Palle Fasti til Mindstrup« til Hvejsel sker omtrent samtidig (henholdsvis 1591 og 1592). De to Velbårenheder gør imidlertid ikke meget ud af deres hverv, og er det et ekspe-

riment, falder det ikke heldigt ud. Fru Anne, som afløses allerede 1601, når at komme i betragtelig gæld til kirken, som det tager mange år at afvikle, og kirken må betale de nye værger for at rejse til hende på gården Hessel i Vestjylland efter de årlige afdrag; og Palle Fasti, som bliver til 1614, men i de sidste år lader sin foged aflægge regnskabet, efterlader kirken i en sådan stand, at der straks må bekostes en stor sum til reparationer. Da hans efterfølgere senere skal afvikle deres gæld til kirken, slipper de for to års rente, »fordi de tog kirkeværgedømme efter velbyrdig Palle Fasti og straks måtte forstrække kirken til nødtørftig bygning med 150 daler« (Hvejsel 1625). I andre af herredets sogne har der dog også senere været adelige kirkeværger, således skal den hjælp, som i 1619 ydes fra de andre kirker til Nykirke, overgives til ærlig og velbyrdig mand Erik Juels (til Alsted) befuldmægtigede Christen Lassen (Hvejsel 1619), vel endnu et eksempel på en adelsmand, som overdrager sin foged arbejdet med hvervet. Fra syslet findes desuden tre eksempler på adelsdamer som værger⁷). Om »kvaliteten« af deres arbejde siger kilden intet, men i Vester står det helt galt til under en adelig værge. I 1630 berettes det, at Vester kirke behøver hjælp for at kunne vedligeholdes. Da sagen undersøges nærmere, viser det sig, at kirkens værge gennem 10 år, Erik Bilde til Kærsgård, længe ikke har aflagt regnskab, så man ikke har kontrol med anvendelsen af den i øvrigt fattige kirkes midler⁸). Det ser altså ud til, at det ofte var mest gunstigt for kirkerne at have de mindre velhavende og uddannede, men nok så samvittighedsfulde bønder som værger frem for egnens adelige personer. Om det er sådanne overvejelser, der ligger bag forbigåelsen af sognets adelige personer, kan dog ikke afgøres, men med de mange adelige værger

ved egnens øvrige kirker er dette måske tvivlsomt, og antagelsen kan kun gælde for de enkelte sogne. Under alle omstændigheder har almindelige bønder kunnet anerkendes som kvalificerede til hvervet, også selv om der tilsyneladende fandtes personer med bedre forhåndskvalifikationer.

En egentlig sammenligning af kirkeværge«klientellet» i de to områder er vanskelig på grund af deres forskellige befolkningsmæssige grundlag og den manglende mulighed for at vurdere værgernes stilling med hele sognets befolkning som baggrund. Dog kan det konstateres, at man begge steder har kunnet anerkende almindelige bønder tilsyneladende uden forhåndskvalifikationer, men om det udelukkende har været i mangel af bedre lader sig ikke afgøre med sikkerhed.

Kirkeværgeskifte.

Der gives kun få oplysninger om, hvordan krongodsdistriktets kirkeværger er blevet udset. Kun i meget få tilfælde, f. eks. i Skærup 1631 og 1653, står der, at en kirkeværge er »tilforordnet«, hvilken sprogbrug lader ane, at det er myndighederne, som har haft det afgørende ord, hvilket da også ville være i fuld overensstemmelse med reglerne i en forordning fra 1629⁹). Et tilfælde, nemlig i Harte 1638, viser den ellers så almindelige formel ved kirkeværgeskifte, at den hidtidige værge er blevet »forlovet« (bevilget afsked) og en ny »tilforordnet«. Her synes værgen altså selv at have ønsket sig fritaget, og man kan så gisne om, hvorvidt det samme i al almindelighed er underforstået. Ofte dør værgen dog fra hvervet, så dette ikke er noget problem.

Uden for regnskaberne og ganske vist efter at kirkeopsynet i 1660 er lagt under stiftsskriveren, findes et eksempel, som viser den reviderende myndigheds alt-

afgørende indflydelse på, hvem der var kirkeværger. I 1664 har Skærup kirkes værger, Peder Buch og Peder Ravn, åbenbart sat sig op mod stiftsskriveren Anders Madsen, og denne har opsagt dem fra værgemålet, hvorefter »de igen ham det lovlige opsagde og ej videre dermed at ville have at bestille«, og året efter tager de tingsvidne derpå¹⁰). Her synes øvrigheden ikke at have givet plads for de af sognemændenes ønsker, der stred mod dens opfattelse, og de stramme administrationsforhold i den foregående periode sandsynliggør, at det samme kunne have fundet sted før.

Forholdene omkring kirkeværgeskifte er belyst langt bedre for sysselprovstiet, og selv om sprogbruget også her har karakter af en formular, viser denne dog formentlig samtidig, hvilke elementer der har spillet ind med hensyn til valgmanen, derimod ikke om valgkriterier. Første gang et kirkeværgeskifte omtales, er for både Sindbjerg og Hvejsel kirkes vedkommende, da der i begyndelsen af 1590'erne indsættes adelige værger. Begge steder »blev (de) samtykke til kirkeværger«. Senere omtales, at værger er blevet »forlovet« og ny »tiltaget« (f. eks. Hvejsel 1634) eller en har »begæret afsked« og »i hans sted er udkåret . . ., som og vedtog« (Sindbjerg 1618). Udtrykket »blev samtykke« og »udkåret« synes at indebære i hvert fald en indstillingsret for sognemændene som helhed, og i vendingen »som vedtog« må vel ligge, at den udsete har skullet indvilge, ligesom det står klart, at man har kunnet bede sig fritaget, i hvert fald efter en tid. Som helhed synes valget her at være foregået på ret demokratisk vis, og dette bestyrkes af den upersonlige form, omtalen heraf i regnskaberne er holdt i, hvor revisionsanmærkningerne ellers ofte står i 1. person med regnskabsprovsten som den »talende«.

Periodens senere år synes at have været præget af mere autoritære forhold, idet der ofte tales om »tilforordnede« kirkeværger, jfr. eksemplerne fra krongodsdistriktet. Et enkelt citat, som der findes flere parallel-ler til, synes at afsløre flere sider af de ændrede til-stande: »Eftersom Peder Iversen i Ildved nu siden sid-ste svenskekrig forsvarligen har forvaltet kirkevæрге-mål til Hvejsel kirke, og han derfor imod Recessen og egen begæring ej længer bør at forholdes, thi anbefales Bent Pedersen, hvorpå han hos hr. Simon Han-sen (sognepræsten) på mine vegne (sysselprovsten Jørgen Reitzer) efter Recessen sin ed haver at aflægge, efterdi han nu ej er her til stede« (Hvejsel 1667). For det første tvinges kirkeværgen til at bestride posten en vis årrække, dernæst skal hans efterfølger aflægge ed ved sin tiltræden. Begge dele er tydeligt foranlediget af recessen og stemmer overens med dens forskrifter. Kun ordet »anbefales« lader en åbning stå tilbage for, at sognets beboere kan have foretaget denne indstilling, men året efter er det sognepræsten, der anbefaler en ny værge, og samme procedure har vel været brugt også ved det citerede eksempel.

Vedrørende valg af kirkeværger synes der altså at kunne konstateres ret store forskelle mellem de to om-råder, idet man dog må tage forbehold over for kilder-nes tavshed. Især kan de detaljer, der kommer frem i sysselprovstiet, tænkes at have været gældende overalt, blot ikke nævnt eksplicit. I krongodsdistriktet leder de få udsagn om spørgsmålet til den konklusion, at myn-dighederne har haft det afgørende ord i hele perioden, mens der i sysselprovstiet ifølge selve regnskabernes ordlyd kan have været lagt en vis indflydelse hos sog-nets beboere. Da recessens strengere regler vandt ind-pas, overtog sognepræsten derimod indstillingsretten,

en praksis, der da også var lettere at gennemføre, hvor revisionen foregik i den enkelte kirke, således som det senere nærmere skal omtales.

Kirkeværgedømmets økonomiske betingelser.

Sandsynligvis har der også ved udvælgelsen af kirkeværgerne været taget hensyn til disses økonomiske forhold. Nødvendigheden heraf kommer klart frem i eksemplet fra Hvejsel. Det er svært at bestemme vægten af dette økonomiske kriterium over for de administrative evner, da begge dele ofte var umiddelbart forenelige, men det faktum, at det ret ofte blev aktuelt, at værgerne måtte låne kirken penge, hvis dennes indkomst ikke kunne dække selv de mest nødvendige udgifter, taler vel for et vist økonomisk hensyn. I årene lige efter en stor reparation kunne en kirkes gæld til sin værge således udmærket beløbe sig til flere hundrede daler, f. eks. andrager Skærup kirkes gæld i 1642 327 daler efter flere års omfattende istandsættelser. Til sammenligning kan nævnes, at kirkens årlige indtægt var mellem 40 og 50 daler.

Et kirkeværgedømme kunne således være en ret hård økonomisk belastning, og først fra 1630'erne fik kirkeværgerne renter af deres udlæg — 5 % årligt, mens de ved de kirker, som havde overskud, måtte betale renter af beholdningen i hele perioden. Herigennem kom man dog også nemt til et lån, og udnyttelsen af denne chance forekommer så meget mere forståelig, som man ikke fik nogen løn for det ofte omfattende arbejde, hvervet medførte, og derfor måtte gøre bedst mulig brug af de fordele, som eventuelt kunne byde sig. Skønt det var påbudt, at kirkernes overskud skulle sættes på rente på betryggende måde, synes pengene

nemlig altid at have stået hos kirkeværgerne, som ofte måtte afdrage gælden over mange år, især i sysselprovstiet, hvorfra der allerede er nævnt ét eksempel. I 1636 har to tidligere kirkeværger skyldt Hvejsel kirke penge så længe, at der kræves garanti for summen, og i 1637, da kirken er kommet i gæld, befaler sysselprovsten kirkeværgerne at indkræve dette udestående. Man har altså i dette tilfælde ikke taget så alvorligt på dette egentligt ulovlige gældsforhold, så længe kirken ikke havde brug for pengene. I Sindbjerg trues kirkeværgerne i 1624 med selv at skulle udrede en andens gæld, hvis de ikke sørger for at opkræve den »med lov og ret«, og der falder dom mod skyldneren i sagen 1626 ved Nørvang herreds ting (Sindbjerg 1624).

I krongodsdistriktet er sådanne eksempler sjældnere. I de tilfælde, hvor kirkerne har et overskud, afregnes det normalt straks med de afgående værger eller afdøde værgers efterkommere. En enkelt gang har man dog haft alvorlige vanskeligheder, fordi en værge havde udnyttet kirkens overskud uden at kunne svare for konsekvenserne. Eksemplet stammer fra Pjedsted 1650, da den mangeårige kirkeværge, provst Bernt Falenkamp, fratrådte stillingen (eller kan han være blevet afsat på grund af manglende dækning for kirkens tilgodehavende?). På det tidspunkt skyldte han i hvert fald kirken ca. 100 daler, og der var i 1649 faldet dom ved herredstinget om gældens betaling. Der var imidlertid ikke meget at hente i hans bo. Ud over den del, det lykkedes at fremskaffe i kontanter, måtte kirken lade sig nøje med to gamle heste, som straks døde.

Som nævnt var hvervet ulønnet, men i recessens § 58 findes dog en bestemmelse om et vist vederlag til kirkeværgerne, hvis der et år havde været særlig meget arbejde, og kirkens økonomi ellers kunne bære en så-

Johs Jørgen i Lønningshus og Sundtill
Dens 2te 32 Sønnen slagne 8000
Kjøbte Jørgen og Jørgen 4000
Sønnen, altydige tillige Lønnings
at Dannelsen Lønnings i Sønnen
Sønnen Lønnings Lønnings Jørgen
og Sønnen Lønnings tillige Sønnen
Lønnings — // Sønnen — // Sønnen
Sønnen Lønnings Lønnings Sønnen
Sønnen Lønnings Sønnen Sønnen
Lønnings Lønnings Sønnen Sønnen
4000 Sønnen at Sønnen Sønnen
Sønnen Sønnen Sønnen Sønnen
Lønnings Lønnings Sønnen Sønnen
Lønnings — // Sønnen — // Sønnen
Sønnen Sønnen Sønnen Sønnen

Uddrag af Skærup kirkes regnskab for året 1631—32, med en del af kirkeværgeren Peder Ravns udførlige beretning om en omfattende reparation af kirkens spir. 3 tømmer- og snedkersvende har i 32 søgnedage kløvet, hugget og høvlstrøget 4000 »spån«; des

Hermed sendes Indtægter af Kirken, som er
af den 7de i M. Johan i f. d. d. d.
gaaet for om den 1ste af
Maj 1711 — 1712 — 1713

for den 1ste af Maj 1711 — 1712

for den 1ste af Maj 1712 — 1713

for den 1ste af Maj 1713 — 1714

Hermed sendes Indtægter af Kirken, som er
af den 7de i M. Johan i f. d. d. d.
gaaet for om den 1ste af
Maj 1711 — 1712 — 1713

for den 1ste af Maj 1711 — 1712

den er der bl.a. betalt for at få disse »spån« båret op i tårnet,
og Johan Kastarssøn skiffertækker er hentet til kirken for at se,
hvor meget der krævedes til reparation af spirets tag.

dan udgift. I krongodsdistriktet har man dog aldrig fundet lejlighed til at anvende denne paragraf, men i såvel Sindbjerg som Hvejsel er den taget i brug adskillige gange, første gang i Hvejsel i 1647, hvor vederlaget udbetales »efter kirkeværgernes eget begær efter Recessen«. Det har dog kun været i undtagelsestilfælde, og et vederlag i Hvejsel 1652 omtales da også som »bevilget kirkeværgerne på øvrighedens gode behag efter Recessen«. Derimod må hvervet have medført en del udgifter, især for krongodsdistriktets kirkeværger, som hvert år uden betaling måtte rejse til Kolding for at aflægge regnskab. Recessens § 58 forbyder direkte godtgørelse af sådanne udgifter.

Ud over renterne til kirkeværgerne, som synes at have været et lokalt fænomen (herom senere), synes en enkelt økonomisk fordel dog mange steder at have været knyttet direkte sammen med kirkeværgedømmet, nemlig fæstet af kirkens korntiende. I 10 af de 19 regnskaber fra krongodsdistriktet nævnes det direkte, at korntienden er fæstet til kirkeværgerne (se bilaget, markeret med x i kolonnerne 3 og 6), og her som ved de fleste andre kirker falder bortfæstningen af tienden og skift af kirkeværger samtidig (på bilaget angivet ved (x)), så en forbindelse synes overvejende sandsynlig. Også i Vorbasse nævnes kirkeværgerne som tiendefæstere¹¹), og det samme er tilfældet i det side 181 nævnte eksempel fra Jerlev; i det tidligere nævnte eksempel fra Vester sogn siges det, at Erik Bilde har overtaget »kirkeværgedømmet med korntienden«, og årsagen til, at Koldings borgmester en tid står som den ene kirkeværg i Anst, kan være, at han har fæstet halvdelen af sognets kirketiende, mens den anden kirkeværg, mester Niels, forvalter den anden halvdel. I Almind må Søren Sørensen overtage en ledig kirke-

værgestilling, fordi han har tienden i fæste (Almind 1641), hvilket kan tolkes derhen, at der ikke har været nogen villige, og i hvert fald har tiendefæstet kunnet bruges som tvingende argument for, at en skulle påtage sig arbejdet. Det kan i denne forbindelse nævnes, at der i Vandfuld herred er konstateret den samme tendens til det omtalte sammenfald. En regel om at fæste korntienden til den højstbydende synes der aldrig at have været taget hensyn til i de ovennævnte eksempler¹²).

Kun i få tilfælde modsiges direkte denne tendens. Dette gælder således for Harte, hvor ærlig og velbyrdig jomfru Dorete Abildgård (fra naboherredet Skodborg) i 1626 får livsbrev på kirkens part af korntienden¹³) efter reelt at have overtaget fæstet i 1622 (Harte 1622), men karakteristisk nok er Harte også et af de sogne, hvor man hyppigst skifter kirkeværgere. I Højen tilhører fæstet fra 1631 Jens Bertelsen i Vejle (hvem denne i øvrigt er, har det ikke været muligt at opspore), og i enkelte sogne »menige sognemænd«, f. eks. Viuf og Starup, hvor det dog senere overgår til kirkeværgerne. I Hvejsel er det til 1663 egnens adelsmænd, derefter sognemændene repræsenteret af to bønder, som sidder inde med fæstet, i Sindbjerg fra 1615 ligeledes sognemændene »på Peder Eriksens livstid«. Denne dør øjensynligt i 1649, hvor fæstet overgår til Jørgen Juel til Agersbøl i Øster Snede sogn, som tillige er ejer af gården »Låge« i Sindbjerg sogn. Men som nævnt gælder det også for disse to sogne, at kirkeværgerne ofte udskiftes.

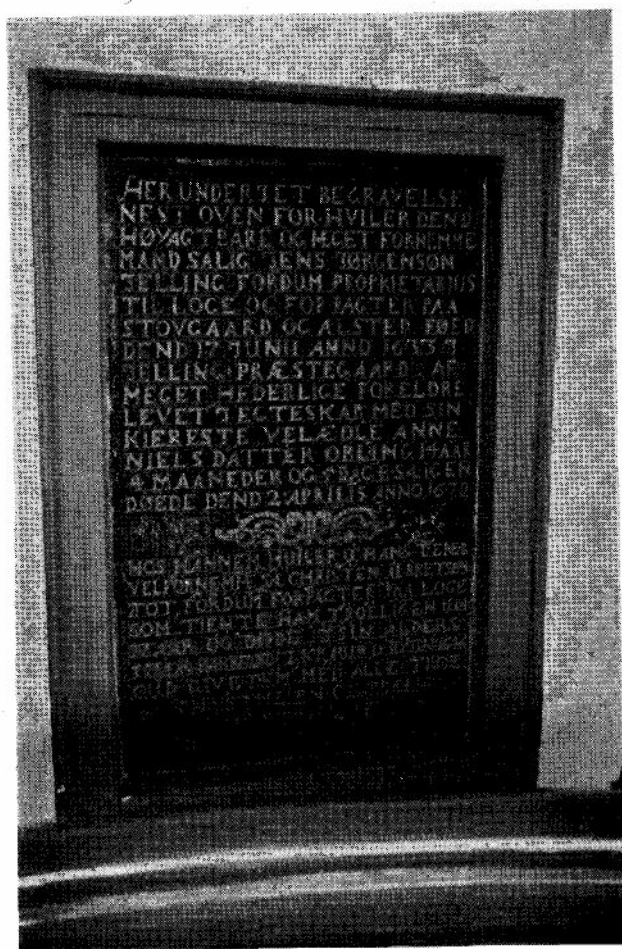
Tiendefæstet synes altså at have fungeret dels som lokkemad, dels som betaling for kirkeværgerne. Hvor disse fæster tienden, sidder de som oftest på livstid, og omvendt er der tendens til hyppig udskiftning, hvor

fæstet er på andre hænder. Herudover har hvervet i hvert fald officielt ikke givet nogen indtægter. Tilstrækkeligt regnskabskyndige kirkeværger har dog måske af og til forstået at få lidt tilovers til sig selv, men sådanne formodninger kan dog ikke sandsynliggøres ud fra regnskaberne og må blive på det hypotetiske plan.

Kirkeværgernes arbejde.

Ved undersøgelsen af ikke blot hvad kirkeværgernes opgaver var, men også hvordan de klarede disse, er man i høj grad afhængig af den omhu, hvormed regnskaberne er udformet i detaljerne. Som tidligere nævnt er de to regnskaber fra sysselprovstiet gennemgående de mest detaljerede på dette område, men også i kron-godsdistriktets mere overfladiske regnskaber findes oplysende enkeltheder ind imellem, især så længe de direkte er skrevet af kirkeværgerne. Det synes i dette tidsrum at have været afhængig af den enkelte kirkeværges omhu, hvor meget han ville gå i enkeltheder, og der findes eksempler på yderst detaljerede regnskaber (Skanderup), hvor så godt som alle nuancer af reparationernes forløb er med, og det helt modsatte (Viuf), hvor der kun nødtørftigt er gjort rede herfor. Ved revisionen har der ikke været krævet mere, og denne kortfattede er et gennemgående træk ved de senere af periodens regnskaber, hvor een skriver fører posterne ind i alle kirkebøgerne. På baggrund heraf må det være berettiget at benytte de mest oplysende eksempler som karakteristiske, da det under alle omstændigheder har været den samme art af arbejde, der skulle udføres.

Kirkeværgernes opgaver kan groft opdeles i to kategorier: de rutinemæssige, årligt tilbagevendende, som

Med mellemrum kunne kirkeværgerne indføre en ekstra indtægt i kirkernes regnskaber, når én af sognets velhavere havde erhvervet sig et »lejersted« i kirken. Mindesten i kirkerne med fyldige oplysninger om afdøde vidner endnu om disse begravelser.

Eksemplet er hentet fra Sindbjerg kirke.

Foto: Leo Novrup.

umiddelbart forventedes udført og ikke har stillet de store krav, eftersom arten og omfanget har ligget ret klart, herunder især opkrævning af faste indtægter og udredning af afgifter; og de mere varierende, først og fremmest omfattende vedligeholdelsesarbejder, som krævede planlægning og større investeringer og derfor heller ikke kunne foregå uden myndighedernes indsigt og billigelse. Dette kompetenceforhold skal senere behandles, og i denne forbindelse skal interessen kun rettes mod arbejdets praktiske udførelse.

Der foreligger kun få oplysninger om det rutinemæssige arbejde, som i regnskaberne med enkelte undtagelser er opført som »ukommenterede« faste indtægter og udgifter. Det kan således ikke med sikkerhed afgøres, om korntiende har været afleveret til kirkeværgerne i penge eller naturalier, og spørgsmålet har da også kun ringe betydning i hvert fald i krongodsherrederne, hvor kirkeværge og tiendefæster som omtalt ofte var een person. Heller ikke kan der siges noget om en eventuel afleveringsfrist, men når undtages krigsårene synes der aldrig at have været besvær med at inddrive afgifterne, således som det har været tilfældet mange steder, i hvert fald findes der ingen klager over noget sådant eller tegn herpå i regnskaberne. Recessen 1643 (§ 11) tillader fæsteren at levere korn, hvis han ikke vil betale den fastsatte pris. Dette skal ske »i rette tid«. Om dette tidspunkt var fastsat af kirkeværgerne eller faldt på en almindelig anerkendt dag, fremgår ikke.

Derimod omtales ofte, at kvægtienden skulle være betalt til Sct. Hans dag, jfr. at den i recessen (§ 36) benævnes midsommer-tiende, hvorefter det tilkom kirkeværgerne at sælge den del af afgifterne, der var betalt i dyr. At denne frist har været uigenkaldelig,

viser et eksempel fra Herslev (1626), hvor kirkeværgen hr. Jens skriver i regnskabet: »Kvægtienden blev hos sognemændene bestående og af fjenderne tagen som de (o: sognemændene) antvorte«, hvilket skulle tjene som undskyldning for ikke at indregne afgiften i årets indtægt, men ved revisionen er der bemærket: »Kan ikke godtgøres, efterdi fjenderne ikke det år i landet indkom, men sættes til indtægt«. Kirkeværgen kommer altså her til at bøde for sin efterladenhed. Det kunne være interessant at vide, om eksemplet afslører en almindelig praksis eller blot står for sig selv, hvilket jo absolut ville være det bedste for regnskabernes kildeværdi i henseende til de faktiske forhold. Årsagen til manglen på lignende tilfælde kan være, at man udmærket var klar over det nytteløse i at søge at unddrage sig betaling. Et hensyn til sådanne muligheder er det dog vanskeligt og da heller ikke bevisligt nødvendigt at tage ved kildefortolkningen.

Også for jordskylden gælder det, at selve opkrævningsformen ikke lader sig efterspore for den del af afgifterne, der var fastsat i korn. Det ser imidlertid ud til, at ikke alle kirkeværger har været lige samvittighedsfulde med — eller har haft mulighed for — at kontrollere, om alle betalte deres jordskyld, hvilket bl. a. ses af de ret store stigninger i indtægten af denne efter den omfattende kontrol 1648.

Betalingen af de faste afgifter til nyderne af disse har vel været en ren rutinesag. Afgifter som kirkeskat og skriverpenge, som begge skulle afleveres til revisionsmyndigheden, har været erlagt i forbindelse med revisionen. Hvis der var udskrevet hjælp til andre kirker eller institutioner, kunne denne enten betales samtidig, som det var tilfældet med pengene til »den nye kirkes opbyggelse i København« i 1641, eller der kom

et bud rundt efter dem, som da der i 1638 blev »given en præsts bud af Skåne, som var brændt fra efter kongelig majestæts brev 3 mark« (Herslev 1638). Herredsprovsten har jo nok fået sin afgift, når han årligt visiterede kirken, og også udgifterne til vin og brød, præsten, degnen og de fattige har man kunnet afvikle i de enkelte sogne. For enkelte kirker, f. eks. Pjedsted og Brædstrup, er dog aldrig omtalt udgiften til vin og brød. Dette skyldes formentlig, at den, som det nævnes adskillige andre steder og sikkert oftest har været tilfældet, afholdtes af afgiften af et bestemt stykke kirkejord, så man ikke har fundet det nødvendigt at nævne de to udlignende poster i regnskabet. Denne omtrent faste indtægt til vin og brød kunne give anledning til myndighedernes frygt for mere end rigelig dækning af udgifterne, men det modsatte kunne også være tilfældet: I Hvejsel lader præsten i 1630 på en meget håndfast måde forstå, at han ikke får dækket sine omkostninger. Han nægter at bruge jorden, »som ligger dertil af arilds tid«, og at betale vin og brød, hvorfor kirkevægerne selv må sørge for at skaffe det. Næste år har han rådført sig herom med øvrigheden og bevilges ekstra 2½ daler årligt på grund af befolknings-tilvækst og stigende priser.

En af de forpligtelser, der fulgte med kirkevægebestillingen, var sammen med præsten at sørge for understøttelse til sognets fattige, kontrol med disses tiggeri og opretholdelse af et fattighus og en fattigblok ved dette. I krongdistriktets regnskaber giver dette sig kun udslag i den faste årlige afgift til de fattige, men for Hvejsel og Sindbjerg får man et klarere indtryk af, hvordan sognets fattigvæsen har været administreret. Her nævnes ofte de personer, som får »bevilget« understøttelse, og deres trang fremhæves. Således be-

taler Hvejsel kirke i årene o. 1590 til »en fattig brandlidt enke«, og i en årrække efter 1634 »blev bevilget og samtykket en gammel og fattig blind karl, som var født af ærlige godtfolk 1½ daler til vadmel til klæder«. Udover disse enkeltbevillinger blev der også afsat en sum til sognets fattige som helhed. Disse penge blev uddelt af kirkeværger og sognepræst (Sindbjerg 1610), eller det oplyses, at de skal »uddeles af præsten til jul« (Hvejsel 1629). Præsten synes i det hele taget at have haft stærk indflydelse på fattigvæsenet. I Hvejsel 1583 kan han ligefrem »befale at give fattigfolk 2 skæpper rug«. At også sognemændene har haft et ord at skulle have sagt, tyder et eksempel fra Sindbjerg på, hvor der i 1609 »efter menige sognemænds forbøn er en arm og fattig Guds fange Maren Jensen i Ørum bevilget 3 skilling«.

Lovbefalet var det også, at man skulle have speciel tilladelse til at tigge og skulle bære et tegn derpå. Disse tegn må kirken i hvert fald lejlighedsvis betale, således har Hvejsel kirke i 1590 en udgift til »fattigfolks tegn«, og i Højen må man i 1648 »efter befaling« betale »3 tegn af messing til de fattige«. Sidstnævnte er det eneste eksempel fra krongodsdistriktet på en »ekstraudgift« til de fattige, ellers har man ud over det årlige ret beskudne bidrag fra kirken vel måttet fæste lid til folks godgørenhed. Dertil fandtes jo dels fattigblokken, dels har der måske været indsamling i kirken hver søndag. En udgiftspost i Sindbjerg 1646 tyder derpå, idet der er bekostet »en fattigpung at gå med i kirken«.

En fast post på budgettet var også udgiften til 2 vokslys og arbejds løn for at støbe dem. I 1586 var Hvejsel kirkeværge selv »i Vejle om voks«, og det har under alle omstændigheder påhvilet kirkeværgerne at skaffe lys, selv om de ikke ligefrem behøvede at tage til byen af

den grund. I Harte købte man lysene i Kolding, 1 1618 juleaften og 1619 d. 16. december, mens disse i Herslev anskaffes til påskehøjtiden (Herslev 1631 + 32). Det har muligvis været individuelt, hvilket tidspunkt man fandt mest passende hertil; der foreligger ingen oplysninger, som kan antyde nogen regel. Derimod synes det at have været en fast skik til pinse at pynte kirken med birkemaj, og at få gjort rent i kirken og vasket messeklæderne til alle de tre »høje tider«. Enkelte gange (Hvejsel 1654 + 1663) nævnes dette som degnens opgave. Om dette er en undtagelse eller en tilfældig omtale af praksis, fremgår ikke, men i Skanderborg len findes flere lignende eksempler. Hvis dette ansvar har påhvilet degnen, har man muligvis herved en forklaring på, at disse udgifter først optræder så sent i regnskaberne: degnen kan have skullet afholde dem af sin almindelige løn.

Endelig kan nævnes de næsten årligt tilbagevendende udgifter til klokkereb og til »oplægning af kirkediget«. Dette arbejde udførtes af plidskarle (arbejds mænd) og kunne blive ret omfattende (op til en uge), hvis det blev forsømt i en årrække, men under normale forhold klarede det på en enkelt dag.

Det felt, hvor den mere selvstændige arbejdsindsats har været krævet af kirkeværgerne, findes dog først og fremmest i forbindelse med de ofte omfattende reparationer til vedligeholdelse af kirkebygningerne, kirkegården og kirkernes inventar. Før iværksættelsen af i hvert fald større arbejder har man normalt skullet indhente lensmandens tilladelse hertil og eventuelt fremlægge dokumentation for arbejdets nødvendighed i form af en erklæring efter et syn af kirken. Når der således var opnået bevilling, kunne den egentlige planlægning begynde og denne synes, i hvert fald i periodens

første mange år, hovedsageligt at have været overladt til kirkeværgerne selv, mens den upersonlige form, de sidste ca. 20 års regnskaber er affattet i, kun tillader mere usikre slutninger herom.

Ved planlægningen af reparationer synes der ikke, som det kunne forventes, at have været taget særligt hensyn til kirkens økonomi som sådan, eventuelt ved en forudgående opsparring, men alene til bygningernes tilstand, som ofte synes at have krævet akut indgriben. I enkelte tilfælde har kirkeværgerne begyndt indkøb af materialer et års tid i forvejen, men oftest synes såvel disse indkøb som bestilling af håndværkerne at have fundet sted umiddelbart før arbejdets begyndelse, eller det kan tænkes, at kirkeværgerne i forbindelse med revisionen kan have foretaget aftaler i hvert fald med de håndværkere og handelsfolk, som boede i Kolding.

Indkøbet af materialer synes alene at have påhvilet kirkeværgerne, som det også foreskrives i recessens § 71. Kun sjældent medbringes de af håndværkerne, og disse må antages højst at have givet råd om, hvor og hvor meget der skulle købes ind. Der synes ikke at have været nogle retningslinjer for anskaffelsen af materialer, så man har formentlig købt ind, hvor det faldt lettest for. Det har her været en fordel for kirkeværgerne at holde sig underrettet om udbuddet på egnen, og ofte findes udgifter til bude, der har været ude at forhøre, om noget var til salg: således går en karl i 1632 den lange vej fra Almind til Østerby (Vamdrup sogn) for »at høre om kalk«, og i 1652 tager et bud forgæves til Estrup (Malt sogn i naboherredet Malt) fra Vorbasse efter mursten. Man kunne altså ikke være sikker på, at der altid var varer at få. Kun i et enkelt tilfælde omtales, at håndværkerne har været

medvirkende ved indkøbene, nemlig i Harte 1617, da Carsten skiffertækker var med kirkeværgen Jep Løngård hos blyforhandleren for at udtage bly.

Sideløbende med disse indkøb har der skullet sørges for at engagere håndværkere til at udføre arbejdet. Disse skaffes fra den nærmeste omegn, og oftest er der før arbejdets igangsættelse foretaget den såkaldte »fortingning«, dvs. aftale om løn- og arbejdsvilkår, herunder selve arbejds lønnen, om kosten var inkluderet, om håndværkeren eller kirkeværgen skaffede arbejdsfolk og lignende praktiske ting. I de fleste tilfælde synes fortingningen at være foretaget alene af kirkeværgen, men ellers under medvirken af en eller anden form for myndighed, og undertiden er en sådan aftale slet ikke nævnt. Problemerne i forbindelse hermed skal senere uddybes.

Når disse forberedelser var afsluttet, kunne arbejdet tage sin begyndelse, oftest skete dette i løbet af sommeren. Der sendtes det fornødne antal vogne efter håndværkeren og hans folk og »redskab«, hvilket altid synes at have påhvilet kirken, og i den følgende tid må der have fundet en livlig aktivitet sted i, på eller omkring kirken, afhængig af arbejdets art. Ved murerarbejder og hvidtning har der været folk i gang med at røre kalk og mørtel, der måtte opstilles et stillads, og hvis arbejdet strakte sig over mere end en uge, måtte det pilles ned om søndagen for at gøre plads for gudstjenesten. Havde man derimod blytækkeren på besøg, har der været travlhed med at smelte bly i en ovn indrettet på stedet; muligvis var denne fast tilbehør ved enhver kirke, i hver fald klages der i 1640 i Hvejsel over mangel på en sådan. Desuden må man forestille sig en livlig trafik af vogne, der bragte materialer (op til 30 læs mursten eller tømmer), og undertiden et imponerende

opbud af sognets karle, især når klokken skulle tages ned og »opvindes« igen. Til et sådant arbejde krævedes der ikke mindre end 16 karle i Harte 1636. Herudover forekommer der meget ofte udgifter til snedker og tømrer i forbindelse med istandsættelse af kirkestolene, kirkeporten o. l. og til glarmesteren.

Dette arbejde skulle kirkeværgerne overvåge og påse, at det blev gjort forsvarligt, i et enkelt tilfælde har værgen endda selv deltaget deri, nemlig Terkel Ludvigsen i Hvejsel (1581 ff.), som ikke undslår sig for at give en hjælpende hånd. Meget ofte må kirkeværgerne stille deres vogne til rådighed for transport af håndværkere og materialer, og det synes altid at have været deres husholdning, som skulle have ulejligheden med at huse langvejsfra kommende håndværkere og sørge for deres forplejning. Mens arbejdet stod på, var der ansat folk til at gå med mad og øl fra kirkeværgens gård til kirken, kun sjældent har håndværkerne holdt sig selv med kost. Kirkeværgerne fik naturligvis dækket de konkrete udgifter i forbindelse hermed, men for deres ulejlighed fik de som omtalt intet.

Når arbejdet var afsluttet, sørgede man atter for vogne til at køre håndværkerne hjem, og der blev foretaget den nødvendige oprydning i og omkring kirken.

Imidlertid var det ikke tilstrækkeligt blot at sørge for selve kirkebygningernes vedligeholdelse; der måtte også tænkes på at holde inventaret i præsentabel stand, herunder især kalk og disk og messeklæderne. Adskillige gange berettes der om, at en kirkes kalk og disk har været hos guldsmeden og fået en nyforgyldning, enten bragt og hentet af et bud eller af kirkeværgen selv (f. eks. Hvejsel 1589), og en meget hyppig nyan-skaffelse er en messesærk. Sjældnere får kirkerne en ny messehagel, men til gengæld synes disse at have

været meget fornemt udført, oftest i rødt eller blomstret fløjl med guldborter.

Foruden de hidtil nævnte opgaver, som enhver kirkeværgemåtte forudse at blive udsat for, forekommer eksempler af mere speciel art, fremkaldt af en for den enkelte kirke særlig situation. Der er allerede omtalt Sindbjergs kirkeværgers rejser for at opkræve kirkens gæld. Det modsatte forhold kunne også tvinge kirkeværgerne til at foretage sådanne rejser, som f. eks. da Kongsted kirke i 1651 har fået bevilget hjælp af stiftets kirker. Først må værgen i 1651 ride til Ribe med en kopi af kongebrevet, dernæst må han året efter rundt for at hente pengene i Ribe, Varde og Bramminge (hvor Peder Lange, sysselprovst i Varde syssel, boede).

I forbindelse med svenskekrigene foregik der omfattende tyverier af kirkeinventar, og nogle kirkeværger har virkelig gjort en indsats for at skaffe dette til veje igen. Vejlbys kirke har i 1631 en udgift til »en mand, som forkundskabet og opsøgte kirkens kalk og disk som blev borttagen af fjenderne og blev fundet i Middelfart«; i Skanderup brød Kolding rytteri i 1628 ind i kirken og røvede inventar, hvorfor kirkeværgen, hr. Jacob Buck, fik ritmesteren i Kolding til at kalde rytterne sammen; synderne måtte gå til bekendelse, og kirken fik det røvede tilbage. Var »krigsfolket« til skade for Skanderup kirke, hjalp de til gengæld hr. Niels Olufsen i Lejrskov (1628): »Betalt krigsfolk for de flyde mig fat den tyv, som stjal kirkens kalk og disk. Samme tyv sad i mit hus 12 dage, før han blev hentet til Kolding«, hvorfor det har været nødvendigt at holde en karl til at vogte ham om natten. Desuden er sendt et bud til Varde til køberen af tyvekosterne »for at høre, om jeg kunne få det igen«. Disse eksempler taler kun for sig selv, men viser, at man som kirkeværgemåtte kunne komme ud for lidt af hvert.

Efter forhåbentlig veludført og samvittighedsfuldt arbejde måtte kirkevægerne hvert år aflægge regnskab til kirkens forsvar eller repræsentanter herfor. I kron-godsdistriktet foregik dette på Koldinghus, og nødven-diggjorde en rejse hertil, mens regnskabsaflæggelsen i sysselprovstiet fandt sted i den enkelte kirke, således at kirkevægerne her formodentlig ikke havde særligt besvær og udgift i den forbindelse. Samtidig med den egentlige revision, som vil blive taget op i senere sam-menhæng, kan man tænke sig, at lejligheden også er blevet benyttet til at drøfte fremtidige planer for kir-kens bygning og inventar, givet igangsættelsestilladel-ser, og de kirkevæger, der var i Kolding, har måske kunnet træffe aftaler med købmænd og håndværkere om materialer og arbejde. Disse sidste betragtninger har dog ingen dokumentation i regnskaberne, men er kun forestillinger om, hvad der kunne synes at være praktisk for en nogenlunde rationel arbejds-gang.

Kirkevægernes kompetence.

Mens det foregående afsnit havde til formål at give et indtryk af kirkevægernes faktiske arbejdsbyrde, skal det i det følgende forsøges at belyse, hvor stor indflydelse disse selv havde på tilrettelæggelsen og omfanget af deres arbejde. Dette gøres bedst gennem at undersøge deres kompetence og selvstændighed ved kirkens vedligeholdelse i forhold til såvel sognets be-boere som til de myndigheder, der skulle godkende regnskabet, idet det især er i forbindelse med disse ud-gifter, regnskaberne kan give oplysninger til løsning af dette spørgsmål.

Lovgivningen levnede ikke kirkevægerne stort spille-rum, da alle vedligeholdelsesudgifter krævedes bevilget af myndighederne (i lovmaterialet normalt benævnt

lygman
de faste
Bispen for en den...
Summarum officier for serotne Bogi
Lige Liden
Lignede og Lagt Bogistum Inod
Stierup...
7. 17. 1651

Til venstre et eksempel på den revisionsformular, som afsluttede hvert års regnskab, med opregning af kirkens gæld eller tilgodehavende, og underskrevet af lensmanden, som i 1651 var Ebl

Godebær, Kirckis Recken Schab, Med.
 Jælyd v. h. ff. for Philipps Land i
 1651, her d. 1. d. 1652.

Indtægt
 Korn tiende.

my p. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Kvægtiende.

i Lumb. 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Jordskyld.

1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

yldenstjerne. Til højre indtægtssiden af regnskabet for det følgende år, 1651—52, med korntiende, kvægtiende og jordskyld. fra Skærup kirkes regnskabsbog.

»forsvaret«), og spørgsmålet bliver da, i hvor høj grad forsvaret reelt gjorde brug af denne ret eller kun betragtede den som en formalitet. Først med recessen fastlægges detaillerede regler for opsynet med udgifterne, men at dømme efter regnskaberne var de dog også før anvendt praksis, omend måske på en mere tilfældig måde.

Recessen opregner tre veje, ad hvilke kirkens forsvar skal føre kontrol: dels bevilling af arbejdet efter syn af kirkebygningen, dels overværelse af den derpå følgende fortingning af arbejdet, og endelig kravet om skriftlige kvitteringer (»beviser«) fra købmænd og håndværkere. Alt efter arbejdets omfang skal syn og fortingning overværes eller foretages af forskellige instanser fra sognemænd og sognepræst til provsten og kirkens forsvar (recessen §§ 64, 65 og 72).

Krongodsdistriktet:

Såvel før som efter recessen findes i regnskaberne eksempler på alle de tre nævnte muligheder. Hvad der undrer, er den tilsyneladende mangel på konsekvens i anvendelsen heraf, hvor man kunne forvente, at der i hvert fald inden for et samlet administrationsområde som krongodsdistriktet ville udvikle sig en fast praksis, også før lovens regler lagde bestemte grænser for den enkelte myndigheds virkeområde.

Kun for et af dette områdes sogne, nemlig Skanderup, findes imidlertid oplysninger, som peger i retning af et egentligt system. Før omtrent alle reparationer er foretaget syn af kirken af præst eller provst og de bedste sognemænd i overværelse af ridefogden (fra Koldinghus), og samtidig omtales lensmandens bevilling. Begge dele, der gør sig gældende i hele perioden,

svarer nøje til recessens forskrifter og kunne således danne et gyldigt mønster for området i almindelighed.

Synsvidner og bevilling: Imidlertid synes forholdene i Skanderup ikke umiddelbart at kunne overføres på de øvrige sogne. Synsvidner, som i Skanderup forekommer næsten selvfølgeligt, nævnes andre steder kun i så få og spredte tilfælde, i alt kun 13 gange for alle kirkerne i hele perioden, at der ikke kan sluttes noget på baggrund heraf. Hvem der har foretaget synet, nævnes aldrig, og kun en enkelt gang, nemlig i Vejlbj 1637, har man betalt herredsskriveren for udfærdigelsen heraf.

Når der blev taget synsvidne, må det have været med den hensigt at kunne forelægge kirkens forsvar, qua bevillende myndighed, et uigendriveligt bevis for nødvendigheden af den ønskede investering. Omtalen af lensmandens (slotsherrens, øvrighedens) bevilling eller befaling hertil er imidlertid langt hyppigere end omtalen af synsvidner og dækker et så vidt spektrum i henseende til arten og omfanget af arbejdet, at det forekommer sandsynligt, at der må ligge en bevilling bag også de talrige paralleleksempler, hvor denne ikke er nævnt, således at kun mindre udgifter har kunnet afholdes uden.

For at der kunne blive tale om en bevilling, må der imidlertid have eksisteret en ansøgning. Hvor denne ikke nævnes i form af synsvidne, kan dette have været en stiltiende forudsætning, men man kan også tænke sig, at kirkeværgerne som de egentlige initiativtagere — måske efter samråd med såvel sognepræst som sognemænd — ved revisionen har forelagt myndighederne deres ønsker for det kommende år. Sådanne anmodninger må antages at være blevet fremsat mundtligt; kun en enkelt gang nævnes i et regnskab kirkens

fremtidige behov. Kirkeværgen har her nedskrevet en hel række punkter med ønsker om reparationer og inventaranskaffelser, som da også opfyldes i de næste år (Almind 1630). Dette enkelttilfælde kan være en parallel til de mundtlige anmodninger, som må formodes at have forårsaget bevillingerne, og ansvaret for sagens videreførelse lægges på myndighederne, idet »bygfældigheden« synes at være indberettet før, uden at noget er blevet gjort: »Tårnet vil nedfalde, som murermesteren haver berettet, uden at det bliver hjulpen«.

De bevilgende myndigheders stillingtagen til en ansøgning ud fra selvsyn synes således ikke at have forekommet. De har måttet fæste lid til andres indberetninger. Herredsprovsten kan på sin årlige visitats ifølge sin lovmæssige pligt have givet en udtalelse om kirkebygningernes eventuelle mangler til støtte for en ansøgning om istandsættelse, men positive udsagn herom forekommer kun i Skanderup kirkes regnskab. Muligheden står således åben for, at kirkeværgernes reelle indflydelse kan have været nok så stor bag det mere formelle krav om bevilling.

Når der således er søgt sandsynliggjort et ret betydeligt omfang af lokalt initiativ, må retfærdigvis nævnes de tilfælde, hvor noget arbejde er foretaget på »lensmandens befaling«, altså ifølge ordlyden efter lensadministrationens ønske, men åbenbart ikke på kirkeværgernes direkte anmodning. Her kan herredsprovsten eventuelt atter komme ind i billedet, eller der kan måske hentydes til arbejdets nærmere tilrettelæggelse, især med hensyn til at træffe aftale med håndværkerne, parallelt med de eksempler, hvor lensmanden direkte siges at have foretaget fortingningen. Hvor meget man skal lægge i ordet »befaling« over for »bevilling« er dog tvivlsomt. I sammenhæng kan de to ord altid er-

statte hinanden, og en samstilling som »efter øvrighedens befaling og samtykke (Viuf 1654) synes yderligere at bestyrke den antagelse, at der bag de forskellige formuleringer ligger det samme: et lokalt ønske om at måtte afholde denne eller hin udgift.

Fortingning og håndværkere: Før selve igangsættelsen af arbejdet er der meget ofte fortinget herom med den pågældende håndværker. Denne fortingning kan være foretaget af lensmanden, provst eller præst eller i overværelse af en af disse og eventuelt to eller flere sognemænd; i en del tilfælde, mens kirkeværgerne selv skriver regnskabet, omtales fortingningen i personlig form: »aftinget jeg med NN«, som lader forstå, at kirkeværgen selv har indgået aftalen, men som oftest nævnes ikke, af hvem arbejdet er fortinget. Også i disse tilfælde forekommer det imidlertid mest naturligt at have været kirkeværgen selv, dels fordi omtalen af lensmandens fortingning fremstår som en fremhævelse (»på lensmandens egen fortingning«), dels fordi den hyppige understregning af, at arbejdet foregår »efter allernøjeste fortingning« vel ikke ville have været nødvendig, hvis lensmanden eller hans repræsentant selv havde indgået aftalen.

Et spørgsmål, som imidlertid også rejser sig i denne forbindelse, angår hvem der valgte de håndværkere, der skulle arbejde på kirkerne. Lovgivningen siger intet herom, og i regnskaberne besvares det kun direkte med et eksempel, som tilmed ikke falder ind under perioden¹⁴). Her synes sysselprovsten at have haft afgørelsen, og det samme har vel været gældende for lensmanden i de tilfælde, hvor han har foretaget fortingningen. I samme retning kunne det tyde, når det ofte er de samme håndværkere, som går igen fra kirke til kirke, men dette kan dog lige så godt have den

praktiske årsag, at der inden for hvert fag kun fandtes begrænset antal håndværkere. Det synes vanskeligt ud fra det foreliggende at drage nogen konklusion. Det eneste sikre udsagn omtaler en »fastansat« håndværker for et helt område, in casu et syssel, men der findes ingen antydning af, at det samme kan have været almindeligt gældende. Det kan tænkes, at der i den obligatoriske bevilling er indgået krav om anvendelsen af bestemte håndværkere, men den sandsynlighed foreligger også, at kirkeværgerne, hvor de har foretaget fortingningen, også selv har udset håndværkerne.

Med enkelte undtagelser omtales fortingningen altid i forbindelse med virkeligt omfattende og dyrt arbejde, men der synes ikke at have været enighed om den nedre grænse for, hvad der kunne defineres som sådant. Den synes at have svinget omkring arbejde på ca. 10 dages varighed (udgifterne ligger nogenlunde ligefremt proportionalt hermed), dog med talrige eksempler på fortingning af mindre arbejder og manglende fortingning ved arbejder over længere tidsrum. Især på dette område undrer gentagne tilsyneladende inkonsekvenser ved den samme kirke, som f. eks. i Harte, hvor præsten i 1636 har fortinget med blytækkeren om 3 dages arbejde, mens der i 1638 og 1641 ikke nævnes fortingning ved henholdsvis 15 og 18 dages blytækkearbejde¹⁵).

Beviser: Kun ved det sidste led i rækken af kontrolmuligheder, nemlig købmænds og håndværkeres beviser, synes der at kunne spores en klar tendens eller udvikling. Disse beviser kan være underskrevet af præsten eller af håndværkeren selv i overværelse af præsten (i overensstemmelse med recessens § 72), og omtalen af dem forekommer næsten kun efter recessens ikrafttræden, hvor de første gang bliver lovbefalet.

Selv om enkelte eksempler viser, at beviserne også har været kendt før, synes recessen dog at have foranlediget større brug af dem i forbindelse med regnskabsaflæggelsen.

Konklusion: På grund af kildernes mange modstridende oplysninger såvel for den enkelte kirke som for kirkerne indbyrdes er det yderst vanskeligt at drage nogen konklusion om kirkeværgernes kompetence. En sådan må først og fremmest afhænge af en vurdering af, i hvor høj grad man skal anse de mest fyldige kilders oplysninger (herunder især Skanderup kirkes regnskab) for alment gyldige eller undtagelser. Dette problem er det faktisk umuligt at tage fyldestgørende højde for, idet berettigelsen af mange påstande herom kun kan sandsynliggøres, men ikke bevises. I gennemgangen af kompetencespørgsmålet er søgt argumenteret ud fra en vurdering af, hvad der samtidig kan sandsynliggøres af kilderne og i den enkelte situation vil forekomme rimeligt. Forklaringen på, at Skanderup sogn synes at stå helt for sig selv kan være, at kirkeværgen, som gennem hele perioden er hr. Jacob Buch, har ønsket med sit regnskab at udtrykke gennemført lovlydighed. Også ved andre kirker kan en pludselig forandring i regnskabernes grundighed skyldes et kirkeværgeskift, uden at sammenhængen dog er beviselig.

På de fremlagte præmisser må konklusionen da blive, at mindre reparationer og vedligeholdelsesarbejder op til en nærmere fastsat grænse synes at kunne foranlediges af kirkeværgerne selv uden anden godkendelse end den, de måtte forvente ved regnskabsaflæggelsen. Det forekommer da også rimeligt, at selvstændig løsning af sådanne mere dagligdags opgaver har været en slags forhåndskrav til kirkeværgerne. Ved mere om-

fattende reparationer synes de derimod at have været afhængige af en »igangsætningstilladelse« fra lensmanden, men der har dog i høj grad været mulighed for, at det egentlige initiativ til reparationer og nyanskaffelser udgik fra kirkeværgerne eller sognet som helhed, ligesom den egentlige planlægning af arbejdet også væsentligst har påhvilet kirkeværgerne. Den reviderende myndigheds hovedkrav har været en forudgående opnåelse af bevilling og ved regnskabsaflæggelsen forelæggelse af kvitteringer fra diverse købmænd og håndværkere — en naturlig følge af den rene talrevisions vægt på, at selve tallene i regnskabet stemte.

Forholdene synes således heller ikke efter recessen at have været så stramme, som de foreskrives her, især synes myndighedernes medvirken ved alle trin af reparationer at have været forsømt. I stedet har man fra kirkeværgerne krævet et veldokumenteret og talmæssigt rigtigt regnskab, der afspejlede ansvarsfuld omgang med kirkernes midler.

Sysselprovstiet:

Når sysselprovstiet kun undtagelsesvis er omtalt i det foregående, skyldes det, at forholdene her synes at have været så meget anderledes, at en særskilt behandling heraf er påkrævet. For begge kirker gælder, at myndighedernes indgriben ikke omtales direkte før 1630'erne, hvorimod en 1. personform som oftest lader formode, at kirkeværgerne har klaret alle spørgsmål med hensyn til materialer og håndværkere. Atter må der dog tages forbehold med hensyn til, hvad der kan være foregået mundtligt, når sysselprovsten årligt kom rundt og hørte kirkernes regnskab. I Hvejsel sogn har han en enkelt gang (1606) klaget over »ubillige« ud-

gifter til blytækkeren, men herefter har hans interesse for kirken ikke givet sig skriftligt udtryk før i 1631, da han anfører 6 punkter, hvor forbedringer er påkrævet. Noget lignende er tilfældet i Sindbjerg året efter, og begge steder bliver ordrerne straks taget til følge. Rimeligvis har sysselprovsten dog også før den tid ved sit årlige besøg aftalt i hvert fald hovedlinjer for de ting, der skulle forbedres og indkøbes i det kommende år.

I regnskabernes første ca. 30 år nævnes tillige ofte sognemændenes tilstedeværelse ved revisionen, og de synes især at have haft indflydelse på fattighjælpens størrelse, og i Hvejsel 1610 kan de berette om ubetalt jordskyld. Om de herudover har haft indflydelse på de økonomiske dispositioner, lader sig ikke afgøre, men den direkte mulighed for klager fra dem kan dog tænkes at have været en tilskyndelse for kirkeværgerne til at lade reparationer og lignende foregå på forsvarlig måde.

Fortingning omtales ikke før 1630'erne (med undtagelse af et enkelt eksempel fra Hvejsel 1606) trods lejlighedsvis meget store reparationer. Det forekommer dog ret usandsynligt, at den ikke skulle have været foretaget (den var jo kendt), mens der i tiden herefter omtales såvel fortingning, evt. under medvirken af sognemænd, som håndværkernes bevis ved alle større udgifter. I 1647, da der kommer en ny sysselprovst, og recessen tillige er trådt i kraft, findes i begge regnskabsbøger en enslydende revisionsbemærkning om, at kirkeværgerne skal fremvise bevis for deres regnskab med dag og dato, at kirkebygning og flikkeri skal synes og bevilges af kirkens forsvar, hvis det skal godtgøres efter recessen, og at nye lys skal vejes i præstens nærværelse, før de sættes i stagerne. Bemærkninger i

de følgende års regnskaber tyder på, at disse retningslinjer har været fulgt.

I dette område synes man altså op til 1630'erne at have givet kirkeværgerne ret stor handlefrihed, dog med betydningen af sognemændenes tilstedeværelse ved revisionen som en ukendt faktor, skønt sysselprovsten sandsynligvis hvert år har givet sit samtykke til påtænkte udgifter. Herefter antyder den hyppige omtale af fortingning, at der er blevet ønsket en nærmere begrundelse for udgifternes størrelse, og recessen muligvis sammen med den nye sysselprovst har foranlediget strenge krav med hensyn til tilladelser til og kontrol med udgifter til kirkerne, hvilket nok hænger sammen med, at netop denne sysselprovst, Niels Olufsen, kun selv var til stede et enkelt år og i stedet forvaltede embedet gennem en befuldmægtiget, hvorfor han har fundet det påkrævet med nogle klare retningslinjer i overensstemmelse med loven.

Sammenligning:

En egentlig sammenligning mellem de to områder på dette felt er vanskelig på grund af de forskellige omstændigheder, hvorunder tilsynet foregik. Mens sysselprovsten eller hans repræsentant havde mulighed for årligt ved selvsyn at tage stilling til kirkens mangler — hvorfor der ikke kan siges noget om, hvor stor selvstændighed der i modsat fald ville være blevet i de enkelte sogne — var lensmanden oftest afhængig af andres beretning, og i denne forbindelse kan kirkeværgernes indflydelse have hævdet sig. Derimod synes der i begge områder at have været givet kirkeværgerne ret frie hænder ved den egentlige tilrettelæggelse af arbejdet.

Omfanget af det lokale initiativ må også i høj grad have været afhængigt af kirkeværgernes interesse for arbejdet, en faktor som desværre kun med stor forsigtighed og usikkerhed kan vurderes. En gennemgang af Kancelliets Brevbøger viser adskillige tilfælde, hvor der har været klaget over kirkeværgers forsømmelighed, og allerede nævnte eksempler (side 130) kan kun bekræfte berettigelsen heraf. I samme retning tyder påfaldende mange reparationer umiddelbart efter, at nye kirkeværgere er tiltrådt. Tiendefæstet som »lokke-mad« kan da også tyde på manglende villighed til at påtage sig hvervet, såvel af økonomiske grunde som på grund af manglende interesse.

Kirkebygningernes tilstand.

Svigtede den lokale omsorg for kirkebygningerne, var det jo myndighedernes pligt at træde til, og på baggrund både heraf og af, at der i øvrigt i almindelighed skulle indhentes bevilling til påtænkt arbejde, vil det da være relevant at se på, hvilke kriterier der lagdes til grund for opnåelse af en sådan tilladelse, altså et forsøg på at vurdere kirkernes bygningsmæssige tilstand med henblik herpå.

Skal man tro regnskabernes ordlyd helt bogstaveligt, har de afholdte udgifter ofte været yderst påkrævede især i krongodsområdet. Udtryk som »højligens fornøden« og »meget brøstfældig« er særdeles hyppige i forbindelse med reparationer. Ofte er der også indgående beskrivelser af »bygfældigheden«; mange gange er taget så utæt, at folk ikke kan stå tørt i kirken, når det regner, og revner i murene, så de falder sammen eller er lige ved det, forekommer heller ikke sjældent. I 1640 er trappen til Hvejsel kirke så dårlig, »at degnen

ikke uden livsfare kan komme op at ringe klokken«. Det er især kirketårnene og tagene, som tilsyneladende ikke har været særligt solide, og reparationerne er ofte gentaget med så korte mellemrum, at man kommer til at tvivle på håndværkernes kvalifikationer. Desuden har en række hårde storme (især i 1624, 1635 og 1650) sat deres spor på kirkerne sammen med soldaternes hærgen i de ikke mindre end 3 krige mellem 1626 og 60.

Øjensynlig blev reparationstilladelser ikke givet før i sidste øjeblik, i Harte har man endda haft flere års synsvidner på tagets forfald, før reparationen bevilges i 1655. Der synes ikke her at være gjort forskel på rig og fattig kirke, selv kirker med overskud får lov at forfalde inden reparation som eksemplet fra Almind (s. 156) viser, skønt kirken havde et overskud på ca. 160 daler. Heller ikke forekommer der tegn på nogen som helst form for luksusindkøb ved disse kirker. Man holder sig til det helt gængse inventar som kalk, disk, messesærk og messehagel, når disse ting har været påkrævet. Tværtimod gøres også ved disse kirker i forbindelse med fortingning meget ofte forsikringer om, at denne er foretaget »på det allernøjeste«, og at beløbet er det »allerringeste muligt«.

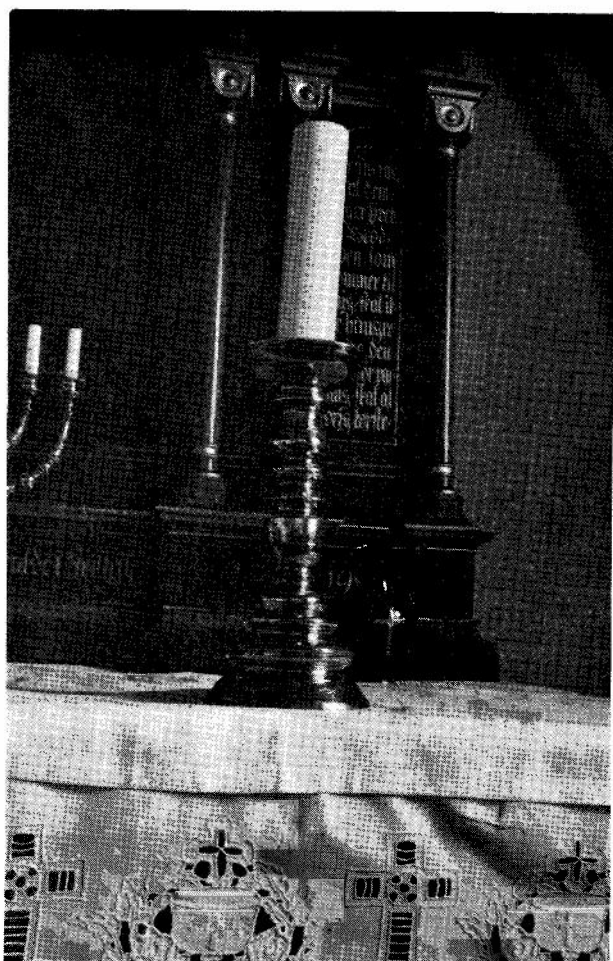
Med undtagelse af det nævnte eksempel fra Hvejsel synes det kun at være krongodsdistriktets kirker, som har været genstand for noget, der minder om forfald, og det er da nærliggende at spørge, om man her har et eksempel på det mangelfulde opsyn, som meget af tidens lovgivning har til hensigt at bekæmpe. Lensmanden eller hans repræsentanter synes som nævnt ikke at have været særligt flittige til at tage rundt til kirkerne, men har dog åbenbart krævet virkeligt vægtige grunde til at lade disse afholde større udgifter. En gyldig vurdering måtte dog også baseres på et nøjere

kendskab til, hvad man i tiden anså for rimelige grunde til reparationer, hvilket ville falde uden for denne opgaves kildemæssige rammer.

Hjælp og gaver fra sognets beboere.

Ønskede sognemændene foretaget noget arbejde eller indkøbt inventar, som kirken enten ikke havde direkte behov for eller råd til, stod det dem naturligtvis frit for selv at finansiere dette, en selvfølge, som indsættes i recessen (§ 68), og i det hele taget har sognets beboere vel altid været velkomne dels til at yde kirken hjælp og dels til at skænke den gaver. Regnskaberne viser eksempler på alle de nævnte muligheder.

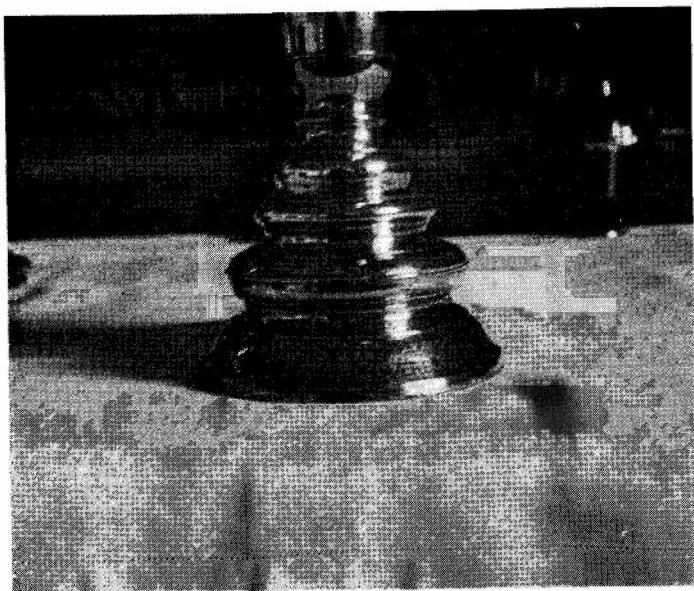
Mest almindeligt er det, at sognemændene udfører kørselstjeneste for kirken, især med materialer, og der bevilges dem da gerne en tønne øl herfor. Sådant kørsel synes især at have været almindelig i periodens første del og forekommer hyppigt i Hvejsel og Sindbjerg. Desuden findes også en del eksempler på, at sognets »karle« er trådt til, når en reparation krævede, at klokken blev »nedtagen«, og når den atter skulle »opvindes« (f. eks. Harte 1636). I Starup blev der i 1622 bekostet en ligbåre efter »menige sognefolks begæring«, og udgifter hertil har åbenbart ikke været helt nødvendig, for tømmer og søm skænkes kirken, og man sporer måske en let ærgrelse hos kirkeværgen, hr. Chresten Harboe, over udgiften til »en snedker, som stod en ganske uge« for 1 m. dagligt. Kirkens fattigdom er årsag til, at præsten og sognemændene i Pjedsted i 1619 selv betaler forskellig udsmykning, »som udi andre kirker er« — det eneste eksempel på, at det for sognet er en prestige-sag at kunne fremvise en mindst lige så smuk kirke som naboerne.

En af Sindbjerg kirkes alterstager, som i 1659 blev skænket kirken af Jørgen Juel til Låge og hans kone fru Ellen, som indskriften på stagens fod fortæller: Anno 1659 hæver Ærlig oc welb. Mand Jørgen Juel til Agerspiel oc Loge gieved dise Lysestager til Guds Ære oc til hans Sognekierke Sindbjerg efter at Polacherne hafver bortrofvit di forrige.

På grund af krigen blev der ikke ført normalt regnskab i 1659, hvorfor denne gave ikke er omtalt i regnskabsbogen. Det er derimod tidligere foræringer fra samme gavmilde givere. Således nævnes i 1652's regnskab »et stort messingbækken, som velbyrdig Jørgen Juel og fru Ellen har foræret til Funten« og 1655 »1 ny og forgyldt sølvkalk og disk, som velbyrdig Jørgen Juel har foræret til fornævnte hans sognekirke«.

Foto: Leo Novrup.

Udover sådanne eksempler på, at sognemændene er trådt hjælpende til i konkrete situationer, har de også lejlighedsvis skænket kirken såvel penge som gaver i form af inventar. I Herslev skænker Søren Buls arvinger i 1646 kirken 50 daler som et slags fond, hvoraf kirken årligt skal nyde renten, og i 1632 eftergiver afdøde kirkeværgen Jens Mikkelsens arvinger i Viuf 50 daler af kirkens gæld til deres slægtning. Inventargaver forekommer mest i Sindbjerg, hvor velbyrdig Jørgen Juel til Låge har været meget gavmild i slutningen af perioden. Mindre heldig faldt Bertel Niensens velvilje ud, da han i 1638 ville skænke Kongsted kirke stof til et nyt alterklæde. Stoffet var »ikke tjenligt« og blev solgt for 1½ daler.

Disse eksempler er dog undtagelser, og i almindelig-

hed synes der i sognene ikke at have været den store iver, hverken for at hjælpe betrængte kirker eller for gennem gaver at sætte sig et minde som et fromt sognsbarn.

REVISIONEN

På grund af flere væsentlige forskelle vil det også på dette område være nødvendigt at behandle krongodsdistriktets og sysselprovstiets regnskaber hver for sig.

Krongodsdistriktet.

De mere detaljerede bestemmelser for regnskabsrevision og kirkeopsyn stammer for dette områdes vedkommende fra 1580, da kongen ved mageskifte eller køb havde samlet alt adelsgods i Anst, Brusk, Elbo, Holmans og Jerlev herreder i Ribe stift for at gøre området til kongeligt jagtdistrikt. I den instruks, som i den anledning udsendtes til lensmanden på Koldinghus, overdrages denne retten til at råde for kirkernes indkomst i det pågældende område. Han skal i for-
 ening med skriveren på slottet føre kirkernes regnskab og påse, at al kirkens indkomst samt stedsmålet (= indfæste) af tiender og kirkejorder kommer kirkerne til gode, og at kronen får den fordel, som falder deraf. Dette er jo stort set den myndighed, som også andetsteds er tillagt øvrigheden over for kirkerne. Instruksen er den eneste konkrete udformning af regler for lenets kirkeopsyn, der findes. Kirkeregnskaberne er derefter den kildegruppe, som giver bedst mulighed for at undersøge, hvordan kirkeopsynet har været praktiseret og om det var forsvarligt.

Forholdene i perioden til regnskabernes begyndelse kan kun rekonstrueres ved tilbageslutninger. Netop i

1617 kommer der en ny lensmand, Otto Brahe Pedersen til Kragholm¹⁶), på Koldinghus, og »autorisationen« på flere af de intakte regnskabsbøgers første side tyder på, at det er ham, der har ønsket disse regnskaber, således f. eks.: »Vejlby kirkes regnskab fra anno 1617, det år ærlig og velbyrdig mand Otto Brahe Pedersen blev lensmand på Koldinghus«. En ny og ihærdig lens-administration har åbenbart sat sig for at bringe den ensartethed i kirkerne regnskabsføring, som måske har manglet før, og alle kirkerne har fået befaling til at anskaffe en ny »kirkebog«, en af det første års udgiftsposter. At der dog også før den tid har eksisteret regnskaber, bevidner hentydninger hertil på de bevarede bøggers første sider: Man ved nøjagtigt, hvor meget kirkens gæld eller tilgodehavende er; i Pjedsted henvises ved omtalen af en reparation til »optegnelsens indhold i fjor«, og at der har været revision som i den følgende tid, antyder en bemærkning om, at regnskabet går fra »sidste regnskab blev hørt på Koldinghus« (Harte 1617).

Nedskrivning af regnskaberne.

I de første omtrent 20 år har det åbenbart været den enkelte kirkeværges opgave at sørge for, at regnskabet blev indført i kirkebogen. Alle regnskaberne er i disse år skrevet med forskellige hænder, men for den enkelte bog ofte den samme mange år igennem. I flere tilfælde kan det direkte bevises, at skriften tilhører kirkeværgen, f. eks. ved at sammenligne herredsprovsterne Bernt Falenkamps og Niels Nielsen Bygvads underskrifter i 1630'ernes regnskaber med skriften i regnskaberne for de kirker, hvor de var værger (Pjedsted og Ullerup). Man finder da, at håndskriften er den samme. I to til-

fælde, nemlig Starup 1624 og Skærup 1623, har kirkeværgerne, henholdsvis hr. Chresten Harbo, og delefoged Hans Hansen, underskrevet regnskabet, og i disse år falder kirkeværgeskifte og ændringer i håndskriften så ofte sammen, at man må antage, at kirkeværgen selv har skrevet i bogen, hvilket yderligere underbygges af det faktum, at langt de fleste regnskaber er skrevet i personlig form. Undtaget herfra er kun enkelte af de sogne, hvor kirkeværgerne er almindelige bønder, som kan tænkes ikke at have været skriftkyndige, men at dømme efter den ofte kluntede håndskrift har skriverarbejdet dog været overladt en lokal person.

Helt fra begyndelsen synes der at have været givet klare retningslinjer for opstilling og udformning af regnskaberne. Der er trods det mindre uoverensstemmelser f. eks. med hensyn til de af de faste udgifter, som skulle være ens for alle kirkerne, men disse er rettet ved revisionen, og oftest har kirkeværgerne fulgt denne rettelse op næste år. Et eksempel herpå er udgifterne til kirkelys, som i begyndelsen varierer noget, men fra 1624—25 er fuldstændig ens, idet de ved revisionen er rettet for de kirker, hvor kirkeværgen havde brugt for meget hertil. Kun for et par enkelte af de rigeste kirker tolereres herefter højere lysudgifter.

Nogle af kirkeværgerne har givet sig tid til at medtage detaljer også ud over det strengt nødvendige; hr. Chresten i Starup har endog benyttet lejligheden til at give et bevis på sin fromhed: et reparationsarbejde løber over flere år, og regnskabet herfor må udsættes til efter retfærdiggørelsen »om Gud vil os levned yde« (Starup 1620), og »med Guds vilje næste år« (1621). Da det alligevel ikke lykkes at afslutte arbejdet, stilles håbet atter til højere magter: »indtil Gud vil, vi fanger det færdig« (1622).

Der synes dog at have været visse dele af regnskabet, som det har været forbeholdt revisionsskriveren at føre ind. Dette gælder f. eks. altid årets kapiteltakst i forbindelse med korntiende og udgift til vin og brød, diverse sammentællinger og som følge heraf de samlede indtægter og udgifter, desuden kirkens gæld eller tilgodehavende. Hvor kirkeværgen selv har skrevet dette, er det oftest streget over og indført af revisionsskriveren, også selv om tallene i øvrigt var rigtige. Samme skriver har prentet selve den revisionsformel, som afslutter hvert års regnskab.

Fra 1630'erne blev de fleste regnskaber indført af samme skriver, hvorved der berøves dem de egentlig uvæsentlige detaljer, som af og til forekom før og ret hurtigt forsvinder også den før ret udbredte brug af 1. person. Fra den tid må man formode, at kirkeværgerne i stedet har haft en slags »kladde« med til revisionen, som der så kunne skrives af efter. Enkelte betydningsløse forskelle i ordlyden synes at bekræfte dette: f. eks. fortsætter de faste afgifter i Bække kirkes regnskab i nogle år at være nævnt ved deres latinske betegnelser (præposito i stedet for provsten osv.).

I recessen (§ 10) bestemtes, hvad der vel nogle steder kan have været praksis før, at præsten skulle skrive den regnskabs»kladde«, som medbragtes til revisionen sammen med regnskabsbogen, som skriveren skulle indføre regnskabet i. Fra 1649 har kirkerne da også en årlig udgift på 1 mark til »præsten for regnskab at skrive«. Et enkelt eksemplar heraf er bevaret, fra Herslev (1661), hvor et løst, tidligere sammenfoldet blad er indsat i bogen (ved konservationen). Teksten er omtrent enslydende med det regnskab, som er indført, og bærer sognepæsten hr. Jens Jensens underskrift.

Recessen opregner tillige en række meget detaljerede regler for, hvordan regnskaberne skulle indføres. Nogle af disse svarer til den i området almindelige praksis, og hvor dette ikke er tilfældet, synes man ikke at have taget synderlig notits heraf, f. eks. findes ikke den inventarliste, som var påbudt først i hvert års regnskab, før efter 1660, og da efter det egentlige regnskab. På dette punkt synes der at have været en brist i kron-godsdistriktets ellers så regelrette kirkeadministration. I hvert fald synes det i andre egne altid at have været normalt med en inventarliste.

K o n t r o l m u l i g h e d e r .

For at kunne være sikker på, at de faste poster i regnskabet blev beregnet rigtigt, må lensadministrationen have haft en liste for de enkelte kirker, hvor disse kunne kontrolleres. Ifølge recessen (§ 19) skulle hver kirke have sin »kirkestol«, en fortegnelse over indkomst, ejendom og rettighed samt kirkens inventar, underskrevet af provsten (og disse forudsattes at eksistere også i 1620 i det tidligere omtalte missive). I enkelte tilfælde hentydes da også i regnskaberne til, hvad der kan have været en sådan kirkestol, og eksistensen af denne synes yderligere at kunne sandsynliggøres på forskellige måder. Således må der have foreligget en fortegnelse over kirkens inventar, især da dette ikke blev opregnet i tilknytning til hvert års regnskab. Kun en enkelt gang hentydes imidlertid i et regnskab til eksistensen af en sådan inventarfortegnelse, nemlig i Erritsø 1624, hvor det ved revisionen er tilføjet ud for udgiften til en ny lås i kirkeporten, at denne skal »indføres i kirkens inventari«. Formuleringen synes at lade forstå, at tilstedeværelsen af et »inventari« var ret na-

turlig, skønt et enkelt eksempel er et spinkelt grundlag at bygge en almindelig antagelse på. Denne berettiges dog til en vis grad på baggrund af den på andre områder beviselige meget ens administration for alle kirker.

Lovbefalet var som nævnt også en fortegnelse over hver kirkes jordejendom, afgifterne heraf og til hvem jorderne var fæstet. Ofte er i regnskaberne anført et samlet beløb til jordskyld, og man tør vel formode, at der har eksisteret en form for dokumentation for dette beløbs rigtighed, især da der i enkelte år kan være anført de enkelte poster af jordskylden, altså hvilke jordstykker, hvem der er brugere og selve landgilden. Kun i Skærup angiver man direkte indtægten som »jordskyld efter jordebogen«.

Har sådanne jordebøger således efter al sandsynlighed eksisteret, synes de ikke altid at have været udnyttet efter deres hensigt. I 1648 er alle de enkelte jordskyldsindtægter optegnet i regnskaberne, øjensynlig i forbindelse med en omfattende kontrol heraf, hvorved der er konstateret mange tilfælde af ulovligheder. Ikke blot får mange kirker pludselig stedsmål af jord, der har været brugt uden fæste, men selve landgilden stiger også mange steder betragteligt, så der må have ligget en del kirkejord, som slet ikke har været bortfæstet overhovedet. Der har åbenbart ikke været ført kontrol med, om kirkejord blev nybortfæstet efter en fæsters død; jorden har enten været brugt af arvingerne mod den sædvanlige årlige afgift, eller afgiften er helt bortfaldet. Har det sidste været tilfældet, må det dog være sket før 1617, da jordskyldsindtægterne er ens i perioden herfra til 1648. Ude i sognene har man åbenbart været enige om at overlade det til myndighederne selv at opdage sådanne unøjagtigheder,

også selv om de egentlig var til skade for kirkerne. Tidligere er der kun undtagelsesvis for en enkelt kirke blevet foretaget en kontrol af jordskylden, således i Erritsø 1634, men om denne undersøgelse er foranlediget af, at en enke bruger noget jord ufæstet efter mandens død, fremgår ikke.

Recessens § 33 påbyder, at de enkelte jordskyldposter skal føres til regnskab hvert år, men dette er altså kun undtagelsesvis imødekommet ud over det nævnte år 1648.

Revisionsmyndigheden synes også at have haft en fortegnelse over den enkelte kirkes faste afgifter. I de første års regnskaber er der ved revisionen sat et mærke ved disse udgifter, så man må forestille sig, at de har været kontrolleret. Det må dog understreges, at formodningen om tilstedeværelsen af disse fortegnelser bygger på et yderst spinkelt grundlag i selve regnskaberne. Derimod har den en vis støtte i lovgivningen og synes højst sandsynlig ud fra forestillinger om hensigtsmæssigheder heri.

Derimod bevidner regnskaberne ofte de tidligere omtalte »beviser« fra købmænd og håndværkere. Ikke blot henvises til disse kvitteringer, enkelte er endog bevaret som indlæg i regnskabsbøgerne. Ved Pjedsted kirkes regnskab for 1655—56 er indlagt blytækkeren Niels Jensens bevis for 8 dages arbejde på kirkens tag. Året efter har samme håndværker arbejdet i Herslev og udfærdiget en redegørelse herfor, som han selv har underskrevet »udi hæderlig og vellærde mands hr. Jens Jensens udi Herslevs nærværelse«. For dette år findes desuden blyforhandlerens bevis for indkøb af materialer til arbejdet. Disse, som næsten ordret er indført i regnskabsbogen, er sandsynligvis standardeksempler på sådanne »beviser«.

Revisionsproceduren.

De hidtil behandlede problemer har hovedsagelig drejet sig om selve grundlaget for den egentlige regnskabsrevision, og som afslutning herpå skal da søges klarlagt forskellige spørgsmål i forbindelse med denne.

Regnskabsåret løb fra 1. maj (Philippi Jacobi dag) til 30. april, som det også hvert år er anført i regnskabsbøgerne, og at det virkelig blev fulgt, beviser flere eksempler på udgifter ført på næste års regnskab, inden det forrige års var hørt. Således findes i Ullerup kirkes regnskab fra 1649 en udgift fra den 21. maj, skønt 1648's revision først har fundet sted den 26. maj. Dette regnskabsår blev brugt hele perioden på trods af recessens § 21, som foreskrev 1. april som skæringsdato.

Høringen af regnskaberne foregik på Koldinghus. Denne stedsangivelse findes i hvert års regnskab efter 1624; der hentydes i de første års regnskaber til, at dette også var tilfældet før 1617, og intet tyder på, at det samme ikke har gjort sig gældende i den følgende tid.

Kirkevængerne må derfor være blevet tilsagt at møde i Kolding på en bestemt dato. Ifølge datoerne har de under Otte Brahe (til 1623) mødt herredsvis, mens der senere ikke synes at have været noget system herfor. Enkelte år er revisionen foregået på samme dag for alle kirkerne, til andre tider mere spredt inden for en periode, men dog oftest i sommermånederne.

Hvert års regnskab er underskrevet af lensmanden, kun i ganske få tilfælde mangler hans signatur og endnu sjældnere, nemlig kun i 1654, er underskrivningen overladt til en befuldmægtiget. Også datoen mangler i enkelte tilfælde, hvor der imidlertid er afsat plads til den. Begge mangler kan naturligvis skyldes forglem-

melser, men giver anledning til overvejelser i retning af, at høringsen, nedskrivningen og underskrivningen af regnskaberne ikke nødvendigvis har foregået samtidig, og som følge heraf, om lensmanden altid har hørt de regnskaber, han skrev under på. Forskellige eksempler på mangler, rettelser og uregelmæssigheder i forbindelse med revisionspåtegningerne kan måske sige noget om disse spørgsmål.

I hvert fald to sikre eksempler findes på, at høringsen af regnskabet og underskrivningen af dette ikke er foregået samtidig: Regnskaberne for krigsårene 1643—45 samt for årene 1645—46 og 1646—47 er ifølge datoerne revideret i maj henholdsvis 1646 og 1647, men omtrent alle underskrevet af »Margrethe Lunge, salig Mogens Billes«. Mogens Bille, der blev lensmand i 1643, døde imidlertid først den 25. april 1648 og skulle altså under normale omstændigheder have underskrevet flere end de 5 regnskaber, han nåede, men af ukendte årsager er de i første omgang blot blevet hørt og indført i regnskabsbogen, påført den dato, hvor regnskabet er hørt. Det samme synes at have været tilfældet i 1642 og 1643, hvor der efter revisionspåtegningen i Pjedsted, Bredstrup og Kongsted kirkers regnskabsbøger står: »Eftersom denne kirkebog ikke haver været til stede, der min gunstig husbond, velbyrdig Ernst Norman, de andre kirkebøger haver underskrevet, så er dette regnskab dog af den gode mand forhørt og således godtgjort, som forskrevet står«. De tre regnskaber er underskrevet i 1648 af en ellers ukendt Nils Madsen, befuldmægtiget hertil af den tidligere lensmands arvinger. Eksemplerne viser, at høringsen af regnskaberne og underskrivningen ikke altid har fundet sted samtidig, i sidste tilfælde påstås dog, at lensmanden alligevel har hørt dem, og de er forsynet med samme

dato som årets øvrige regnskaber. At det ikke er underskrevet samtidig med høringen, forekommer upraktisk, hvis lensmanden alligevel var til stede. Muligvis er høringen kun foregået mundtligt og selve indskrivningen i regnskabsbogen udsat, men nok så sandsynligt er det, at lensmanden slet ikke har overværet høringen og blot ved en senere lejlighed har fået forelagt regnskaberne til underskrift. Denne løsning kunne også bruges til forklaring på en del andre udeladelser og forglemmelser, f. eks. når man har ladet en plads stå åben til datoen og åbenbart har glemt at indføje denne ved senere underskrivelse, eller hvor såvel dato som underskrift mangler. Skønt der her kun bygges på undtagelsestilfælde, og de »normale« regnskaber med både dato og underskrift ikke siger noget om problemet, synes der dog at være god grund til mistanke om, at det i hvert fald ikke altid har været lensmanden, som direkte har ført kontrollen med kirkernes regnskaber, men blot har fået dem forelagt til gennemsyn.

Hvem kan da have taget sig af den egentlige regnskabsføring? Ifølge instruksen fra 1580 skulle kirkeopsynet foretages af lensmanden og slottets skriver i forening, og selv om skriveren aldrig nævnes direkte i forbindelse med høringen, kan han udmærket tænkes at have forestået denne med kontrol og afstemning af regnskabet. Dette var praksis andre steder, som i Skanderborg len, hvor skriveren endog underskrev regnskaberne, der dog i Koldinghus len oftest synes at have været forelagt lensmanden. Antagelsen må synes rimelig, at Koldinghus' lensmand har overladt sin skriver i hvert fald de helt rutinemæssige sager, men dog taget sig af særlige tilfælde, som tidligere nævnt f. eks. i forbindelse med større bevillinger.

I en periode i 1630'erne er nogle regnskaber foruden

af lensmanden underskrevet af herredsprovsten for de respektive herreder (en undtagelse er Brusk herred, hvor herredsprovstens underskrift aldrig findes). Der gives ingen forklaring på dette, og det synes helt tilfældigt, hvornår der er blevet givet denne »ekstra« godkendelse. For nogle kirker forekommer det ret fast gennem en årrække, mens for andre kun et enkelt år eller slet ikke, dog synes der afsat plads dertil, idet lensmandens underskrift her er rykket langt ud til venstre på siden. Forklaringen på dette pludseligt forekommende og tilsyneladende umotiverede fænomen kan dels være, at der netop på denne tid kom en ny lensmand (Ernst Norman 1632—43), dels et kongeligt missive fra 1631, hvor provstens nærvær kræves ved revisionen af kirkeregnskaberne. I så fald har befallingens virkning dog kun været kortvarig, og provstens medvirken synes ikke i øvrigt at have ændret noget ved regnskaberne.

Et problem lidt for sig udgør i denne forbindelse spørgsmålet om regnskabsbøgernes opbevaring, efter at slottets skriver havde overtaget at føre disse. Ifølge recessens § 28 skulle bogen opbevares i hjemsoget af præsten og kirkeværgerne, men de tidligere omtalte eksempler på, at høring og underskrivning ikke er foregået samtidig, synes at forudsætte en opbevaring på Koldinghus. Kirkeværgerne skulle så i 1642 + 43 have fået de manglende regnskaber med hjem ved en fejltagelse, hvilket bekræftes af, at Pjedsteds kirkeværge selv har skrevet regnskabet for 1642, skønt dette ellers tilkom skriveren. Muligheden foreligger dog stadig, at hovedparten af regnskaberne, hvor både dato og underskrift findes, afspejler samtidig høring og underskrivning, således at manglende underskrift kan være givet ved en senere revision. Dette ville muliggøre

overholdelse af lovens ord, men ud fra regnskaberne kan intet sikkert siges om spørgsmålet.

Regnskabskontrollen må, som det fremgår af regnskabernes ens udseende i høj grad have været en rutinesag. Den meget skematiske opstilling og det knappe og formularprægede sprog giver de relevante oplysninger for et talmæssigt rigtigt regnskab, men levner ikke plads for særskilt behandling af den enkelte kirkes forhold ud over kontrol af udregninger og dokumentation for tallene (f. eks. i form af de tidligere nævnte håndværkerbeviser), rettelser og tilføjelser har alle et rent talmæssigt formål, og findes endelig egentlige revisionsanmærkninger, er de ens i alle regnskaber, altså en rutinesag, hvor alle kirkeværger har fået den samme besked. Dette er f. eks. tilfældet ved revisionen for regnskabsåret 1632—33, hvor det i omtrent samtlige kirkers regnskabsbøger hedder: »Herefter må intet korn skrives til udgift for vin og brød uden rigtigheden at specificeres, hvor mange potter vin og hvor meget brød om året er medgået.« Åbenbart har nogen fået nys om, at det årlige kvantum korn var mere end rigeligt til dækning af præstens udgifter til vin og brød, men den forlangte redegørelse må være givet mundtligt, i hvert fald sker ingen ændring i måden at føre udgiftsposten til regnskab på, selv om den er slettet i nogle regnskaber i 1632 og først »godtgøres« næste år, formentlig efter den krævede specifikation.

Den rene talrevisions manglende kontrol af tallenes reelle baggrund belyses af et eksempel fra Viuf (1628), hvor den sædvanlige udgift er beregnet for vin og brød, men ved revisionen i 1631 er tilføjet: »Kan ikke godtgøres, efterdi er ingen tjenest holdt i kirken«¹⁷), og udgiften beregnes som indtægt dette år. I dette tilfælde er »fejltagelsen« blevet opdaget, men hvor ofte er det

samme gået upåagtet hen? Tidligere er også omtalt den tilsyneladende mangel på kontrol af jordskyldindtægten.

Selve kirkebygningen omtales aldrig i forbindelse med revisionen, og den manglende forbindelse til et egentligt bygningsopsyn (i det omfang et sådant i det hele taget fandtes) er vel en naturlig følge af, at denne foregik på afstand af regnskaberne egentlige objekt. De bevillende myndigheder har oftest været henvist til at stole på andres og tallenes beretninger, herunder hvad den enkelte kirkeværgemåtte have at anføre vedrørende sin kirke. Det har formentlig krævet klager fra de enkelte sogne at tiltrække myndighedernes opmærksomhed ved eventuelle misforhold, som ikke kunne ses af et tilsyneladende velafstemt regnskab. Denne iøjnefaldende svaghed ved talrevisionen illustreres af en klage fra 1639 over »stor brøstfældighed« på Jerlev kirke (Jerlev herred), fordi Niels Ibsen Fynbo, som er kirkeværgem og har både kronens og kirkens part af tienden i fæste, ikke har ført tilstrækkeligt tilsyn, men i stedet søgt sin egen fordel¹⁸). Formentlig har denne kirkeværgem som de andre aflagt et tilsyneladende tilstrækkeligt regnskab, måske oven i købet med et betydeligt overskud til kirken, men altså uden at have sørget for bygningens vedligeholdelse, og der var ikke i tide nogen til at gribe ind.

Har revisionen således sikret hver kirke et talmæssigt korrekt regnskab, hvor både kirkens kasse og kirkeværgerne kunne være forvisset om at få deres ret, synes dette ikke at have været fulgt op af et regelmæssigt og betryggende opsyn med kirkebygningerne, hvilket jo burde være et nok så væsentligt led i administrationen.

Sysselsprovstiet.

Hver ny sysselprovst må formodes ved sin tiltræden at have fået visse retningslinjer for sit arbejde, ligesom der i krongodsdistriktet fandtes instruksen fra 1580. Kendt er Jørgen Reitzerts tiltrædelsesbetingelser fra 1654, hvor han forpligtes til årligt at lade de under sysselprovstiet liggende kirkers regnskaber høre og i det hele taget sørge for bygningernes vedligeholdelse¹⁹). En lignende erklæring har sikkert også andre sysselprovster måttet binde sig til, og dens indhold er i øvrigt også kun, hvad man kunne vente ud fra lovgivningsmaterialet.

Den fundamentale forskel mellem regnskabsrevisionen i sysselprovstiet og i krongodsdistriktet består i, at kirkernes forsvar, sysselprovsten, hvert år rejste rundt til kirkerne for at høre disses regnskaber og bese bygningerne. Dette forhold betinger den tildels meget anderledes udformning, regnskabsrevisionen fik her.

De to regnskaber, som er bevaret fra dette område, tager begge deres begyndelse i 1580, altså samme år, som opsynet med resten af lenets kirker lægges under lensmanden. Der synes dog ingen grund til at antage nogen sammenhæng, og spørgsmålet om årsagen til, at netop dette år er regnskabernes første, må stå åbent. I perioden 1580—1660 sidder i alt 6 sysselprovster, der alle har fået embedet som et »ben« med udsigt til ekstra indtægter. Bl. a. 2 dalers regnskabspenge af de kirker, der kunne betale, tienden af den annekterede Bredsten kirke og stedsmål af kirkejorderne tilfaldt dem. De to første sysselprovster var i forvejen sognepræster i Bredsten, herefter forvaltedes embedet fra 1606 til 1644 af Clement Severinsen, borgmester i Vejle. De sidste 3 provster havde derimod alle embeder, som

krævede deres tilstedeværelse langt fra syslet: Niels Olufsen (1644—52) var fiskemester på Kronborg, Jens Kristensen Munksgård (—1654) øverste renteskriver, og Jørgen Ernstsens Reitzer kansler i Tyske Kancelli²⁰). I betragtning heraf er det ikke overraskende, at netop disse ret ofte overlader regnskabsrevisionen til stedlige befuldmægtigede, kaldet »provstiforstandere«, som f. eks. sognepræsten i Egtved, Peder Iversen, fra 1646 til 1652, men især Jørgen Reitzer var dog ofte selv til stede.

Nedskrivning af regnskaberne.

På sin årlige rundrejse til kirkerne medbragte sysselprovsten sin egen skriver, som foretog indførelsen af regnskabet i kirkebogen, og i årene indtil recessens ikrafttræden foreligger ingen antydning af, at der fandtes andet skriftligt ved revisionen. Det forekommer dog sandsynligt, at kirkeværgerne må have haft en eller anden form for optegnelse for at kunne huske de enkelte poster. Men fra 1649 har de to kirker ligesom i krongodsdistriktet den i recessen påbudte udgift på 1 mark årligt til »præsten for regnskab at skrive for kirkeværgerne«, så i hvert fald fra den tid har der været en »regnskabskladde«.

Kontrolmuligheder.

For sysselprovstiet må gælde den samme sandsynlighed som for krongodsdistriktet, at der for den enkelte kirke må have været en fortegnelse over de faste regnskabsposter til sikring af en effektiv kontrol. I regnskaberne findes sikkert bevidnet eksistensen af jordebøger, hvoraf i hvert fald Hvejsels stammer fra 1575, som fra tid til anden tages frem og konfereres med

regnskaberne. En kontrol af jordskylden synes at have fundet sted i Sindbjerg i 1608 og 1609, og i Hvejsel i 1610. I dette års regnskab konstateres: »Nok findes i jordebogen en smedjested og to andre stykker agerjord, som nu berettes af sognemændene ikke i mands minde skal være gangen afgift af.« Også her synes jordskylden at være den af kirkernes indtægter, det har været sværest af holde korrekt regnskab med, og der synes at have foregået de samme betalingsunddragelser som i krongodsdistriktet. Er et snyderi blevet opdaget, følger en skarp henstilling om opkrævning af afgiften, Christian Pedersen i Sindbjerg trues endog med tiltale for retten, hvis han ikke straks betaler sit stedsmål (Sindbjerg 1668).

Efter 1649 findes den lovbefalede inventarliste efter hvert års regnskab, og desuden omtales, også her især efter recessens ikrafttræden, meget ofte håndværkernes beviser som dokumentation for udgifter til istandsættelser og inventar, og en enkelt gang har kirkeværgen selv udarbejdet et »register« over udgifterne til reparation af stolestaderne (Hvejsel 1633).

Revisionsproceduren.

I modsætning til krongodsdistriktet synes der ikke i dette område at have været noget fast regnskabsår. Hvert regnskab er betegnet med et årstal, som imidlertid kun synes at være gældende for indtægten, mens udgiften i revisionspåtegningen betegnes som »indtil denne dag«. I Hvejsel kirkes regnskab fra 1621 nævnes Philippi Jacobi dag som grænsedag, og det samme er tilfældet i 1645's regnskab for begge kirker, men dette følges ikke op i de følgende år, så det er ikke muligt her at sige andet, end at regnskabsåret i hvert fald

efterhånden er rykket nogle måneder frem, idet revisionen siden 1639 foregår mellem maj og oktober, mens den tidligere fandt sted i oktober—december, således at »indtægtsåret« har været næsten et år forud for »udgiftsåret«.

Som flere gange nævnt foregik revisionen i den enkelte kirke, hvilket fremgår af revisionspåtegningens stedsangivelse. Oftest har sysselprovsten selv været til stede, men enkelte gange er regnskaberne dog underskrevet af hans befuldmægtigede. Denne er i en år-række (1634—37 og 1641—44) under Clement Severinsen byfogden i Vejle, Søren Køllholdt, men senere under Niels Olufsen som nævnt sognepræsten i Egtved, altså ikke nødvendigvis en speciel provstiskriver, som det er tilfældet i Hardsyssel og Vendsyssel. Denne revisionsform medførte, at der foruden selve regnskabskontrollen samtidig kunne foretages en realrevision i form af besigtigelse af kirkebygningen, hvilket ofte har givet sig udslag i revisionsanmærkninger efter det egentlige regnskab med befaling til reparationer i det kommende år. Ud over revisors mulighed for ved selvsyn at tage stilling til kirkens situation, tillod den lokale revision også sognemændene at være til stede og måske give deres mening til kende.

Også i dette område har herredsprovsten i nogle år underskrevet regnskabet sammen med revisor, nemlig fra 1647 til 1651 under sysselprovsten Niels Olufsen, hvor som nævnt en provstiforstander varetog regnskabspligten. Netop i disse år omtales i regnskaberne ofte recessen eller »nyforordningen«, f. eks. Hvejsel 1645: »Kirkens regnskab renligen at indskrive i kirkebogen efter nyforordningen 1½ mark.« Herredsprovstens tilstedeværelse synes da også et led i den store vægt, der åbenbart blev lagt på opfyldelsen af lovreg-

lerne, idet recessens § 20 foreskriver denne procedure for områder, hvor en enkelt person har patronatsret.

Gennem den kombinerede tal- og realrevision skulle der således i sysselprovstiet være mulighed for virkeligt ideelle tilstande for såvel kirkens økonomi som deres vedligeholdelsestilstand, og de to bevarede regnskaber giver da også i hovedtrækkene dette indtryk. Imidlertid synes dette ikke at have været generelt, hvilket illustreres såvel af forholdene i Hvejsel efter kirkeværgen Palle Fasti som eksemplet fra Vester under Erik Bilde. Man må formode, at sysselprovsten har aflagt et årligt besøg også i Vester, og hans manglende indgreb synes uforståelige. Da der begge steder er adelige værger, kan disse muligvis have været tillagt eller have tilkæmpet sig større selvstændighed uden at have villet leve op til deres ansvar, hvilket dog ikke er nogen fyldestgørende forklaring på, at en årlig besigtigelse af bygningerne ikke er garanti mod forsømmelser. Derfor må konkluderes, at tilsynet heller ikke i dette område trods de gode ydre betingelser altid har været lige tilfredsstillende.

K o n k l u s i o n .

Som helhed synes i hvert fald de to af sysselsprovstiets kirker, der er med i denne undersøgelse, at have været holdt i bedre stand end krongodsdistriktets. To mulige årsager hertil er umiddelbart indlysende, nemlig enten bedre økonomisk grundlag eller bedre tilsyn. Ganske vist er såvel Hvejsel som Sindbjerg kirkes indtæger højere end i de mange mindre og ofte fattige sogne i krongodsdistriktet, men også de rigere af dette områdes kirker (som Herslev og Almind) nåede ifølge regnskabernes ord om bygfældighed at blive ret for-

faldne før istandsættelser. Dette skulle da nærmere lede til den konklusion, at opsynet generelt var dårligt i krondistriktet, samtidig med, at det øjensynligt også her har været svært at opnå nødvendige bevillinger.

VI. KIRKERNES ØKONOMI OG FORHOLD MED INDFLYDELSE HERPÅ

De ting, som skal tages op i dette slutafsnit, ligger lidt uden for det egentlige administrative, men til gengæld har de relevans som faktorer med indflydelse på balancen i kirkernes økonomi, og da det er varetagelsen af denne, som er den egentlige årsag til kildernes opståen, må en kort omtale af sådanne forhold være berettiget.

Forholdet mellem indtægter og udgifter.

Ideen med at tillægge kirkerne en række ret faste indtægter var, at man deraf skulle kunne afholde de nødvendige udgifter. Størrelsen af indtægterne kunne imidlertid ikke kun fastsættes herefter, den afhang også af sognets størrelse og jordens bonitet, som udgjorde grundlaget for tienden og indtægterne af kirkejorderne.

En følge heraf var det, at mange små eller fattige sogne da heller ikke var i stand til at nøjes med dette økonomiske grundlag, hvis deres kirke skulle vedligeholdes forsvarligt. I regnskabsmaterialet er især Bredstrup og Kongsted kirker eksempler herpå²¹), men også flere andre var ofte i vanskeligheder. Oftest rakte indtægterne til de løbende udgifter, men meldte der sig behov for større investeringer, måtte man ty til at låne hos kirkeværgerne. Nogle kirker var i stand til at gen-

oprette balancen i løbet af få år, mens andre kørte med konstant underskud og til sidst måtte søge kongen om hjælp fra de omliggende.

I modsætning hertil står de kirker, som af den årlige indtægt kunne oparbejde en betydelig beholdning, fordi eventuelt overskud ikke blev brugt til unødvendige og luksusbetonede udgifter, men sat på rente hos kirkeværgerne. Der er øjensynlig ikke blevet gjort forskel på, hvad den rige og den fattige kirke fik lov til at anskaffe af inventar, undtagen hvis der forelå en kongelig befaling herom, som da det i 1635 befaledes, at alle landets »formuende« kirker skal anskaffe et eksemplar af de »store, nye bibler«²²). Bl. a. Harte, Herslev og Erritsø kirker er blevet anset for »kvalificerede« hertil. Forholdene står her i modsætning til Skanderborg len, hvor kirkerne synes at have fået lov til at anskaffe inventar nogenlunde efter behag, forudsat at bygningerne ikke trængte til istandsættelser.

Renter.

Som følge af disse ofte betragtelige beholdninger, måtte der opstå et spørgsmål om opkrævning af renter heraf. I en reces fra 1615 var det påbudt, at der skulle opkræves renter for kirkernes beholdning, samt at denne skulle anbringes på betryggende vis.

I praksis synes beholdningen altid at have stået hos kirkeværgerne, ligesom disse også måtte lægge ud for kirken, hvis det blev nødvendigt. Rentetilskrivningen findes næsten kun i krongodsdistriktet og var i den første tid udelukkende til kirkernes fordel, idet renter kun beregnedes i tilfælde af overskud. Derimod har man ikke umiddelbart betragtet kirkeværgernes udlæg som egentlige lån, og kun Pjedsted kirkes væрге, provst

Bernt Falenkamp, har ved revisionen i 1624 krævet »rente af de 50 daler, kirken blev mig skyldig«, men ikke alle kirkeværgerne har åbenbart været orienteret om denne mulighed. Det er ikke lykkedes at finde årsagen til den ændrede praksis, men den kan være foranlediget af den ny lensmand, Ernst Norman, som tiltrådte på denne tid. Det har åbenbart ikke været nogen generel praksis, for i Skanderborg len forekommer det aldrig, at kirkeværgerne får skrevet renter på deres lån til kirkerne.

Rentefoden synes ikke at have rettet sig efter tidens almindelige regler; maksimalrenten var siden 1557 5 %²³), men trods det er den faktiske rente af kirkenes beholdning indtil 1630'erne omkring 6—6¼ %, ofte angivet i et afrundet beløb. Denne sats passede til tidens møntsystem²⁴), og denne lettere håndterlige rentefod har sikkert været nok så udbredt i praksis²⁵). Dog må Bernt Falenkamp i 1624 nøjes med 5 %.

I 1632 legaliseres imidlertid en rente på 6 %²⁶), men i regnskaberne sker der det paradoksale, at den i løbet af 1630'erne går ned til 5 %, og fra artiets slutning nævnes denne rentefod direkte. Dette er også den sats, som fastsættes i recessen (§ 82) for kirkernes beholdning, og kirkeværgerne får det samme for deres udlån til kirkerne. Også her kan der konstateres en forskel fra Skanderborg len, hvor rentefoden i hele perioden er 6—6¼ %.

Årsagen til denne forskel fra den tilladte rente kan der kun gisnes om, men recessens ordlyd²⁷) antyder dog muligheden af, at man ikke har kunnet afsætte beholdningen, og den lavere rente skal måske ses som et forsøg på at gøre låntagning hos kirkerne mere tiltrækkende. Derimod nævner lovgivningen aldrig noget om det modsatte forhold, når kirkerne måtte låne hos vær-

gerne, og som nævnt synes det kun at være et lokalt fænomen, at der betales renter til disse.

Som nævnt forekommer rentetilskrivningen kun undtagelsesvis i sysselprovstiet, og kun i tilfælde af store beholdninger ved kirken. I Sindbjerg omtales i 1620'erne, at tidligere kirkeværger skal betale rente »efter recessen« (1615) af en gæld til kirken, men truslen bliver åbenbart aldrig realiseret, hvorimod Hvejsel kirke i 1621—23 får rente på 5 % af sin beholdning. Dette bortfalder dog atter, skønt overskuddet vokser til over 50 daler. Efter recessens understregning af rentepligten beregnes i 1646 ca. 5 %'s rente af Hvejsel kirkes beholdning, mens Sindbjerg kirke bliver snydt for rente af sine 55 daler, skønt det i regnskabet påbydes, at de skal forrentes. Heller ikke denne gang følges eksemplet med rentetilskrivning op.

Mens man i krongodsdistriktet på dette område stort set har været i overensstemmelse med loven, og endda ved også at give kirkeværgerne rente af lån til kirkerne er gået længere end denne, synes man i sysselprovstiet aldrig at være nået længere end til et tilløb hertil. Den brist på administrationens fuldstændighed har især haft betydning for Hvejsel kirke, som ofte havde store overskud, mens Sindbjerg kirkes regnskab næsten altid balancerede omkring 0.

Kirkernes hjælp til hinanden og til andre institutioner.

I periodens løb kom adskillige af Koldinghus lens kirker i den situation at måtte bede om hjælp udefra, såvel krongodsdistriktets som sysselprovstiets. Hjælpen til Kongsted kirke i 1651 er allerede nævnt (s. 150), og i selve regnskabet findes 1652 en liste over beta-

lende kirker og deres bidrag, som er givet efter kongelig befaling. Allerede i 1655 havde Kongsteds sognemænd klaget til kancelliet over kirkens bygfældighed²⁸), men regnskabet viser ikke tegn på noget resultat heraf. Også Viufs kirkevæрге, Michel Jensen, søgte i 1641 kongen om hjælp (»given for et kongebrev på kirkens hjælp 2 rigsdaler«), som tilsyneladende også blev bevilget²⁹), men ikke førtes til regnskab og måske ikke er kommet til udbetaling på grund af krigen.

Herudover findes i regnskaberne adskillige eksempler på hjælp udbetalt til andre af lenets og andre landsdeles kirker, og de hyppige underskud og behov for hjælp synes således ikke at være noget særegent for denne egn.

Imidlertid gjaldt denne hjælpepligt også andre end dårligere stillede kirker. Regeringen har anset sig for berettiget til at disponere over kirkernes midler til mange andre formål. Præster, hvis præstegård nedbrændte, kunne således regne med at få bevilget hjælp fra omliggende eller hele landets kirker, som f. eks. i 1639 da kirkerne betaler til den skånske præst (s. 144), eller i samme år til hr. Mads Andersen i Balle (Tørrild herred), hvis gård »af ulykkelig ildsvåde afbrændte« (Pjedsted 1639). Ligeledes har nogle kirker i 1637 »udgiven efter kongelig majestæts brev til de kristne fangers ransoming af Tyrkiet 3 mark« (Erritsø 1637). Af andre formål skal blot i flæng nævnes »Bispe- enkerne i Ribe« 1636, »Skolemesteren i Kolding« samme år og »Børnehuset i Ålborg« 1651. Normalt findes i Kancelliets Brevbøger de til de nævnte eksempler svarende kongelige befalinger, som enten pålægger alle kirker eller de mest »formuende« at yde hjælp til disse diverse formål, eller udskriver halvdelen af kirkernes beholdning hertil. Udskrivning af hjælp har således

retfærdigt nok især afkrævet de kirker bidrag, hvor sognets tiendegrundlag, måske sammen med ret store jordtilliggender, gav større indtægter, end kirken havde brug for. En af de bedste repræsentanter herfor i det gennemgaaede materiale er Almind kirke, som er med på listen af bidragydere til omtrent alle formål.

Ordinationspenge: Når den gamle præst døde, og en ny skulle overtage embedet, medførte det ekstraudgifter, som i hvert fald for en fattig kirke kunne være belastende. Kirken skulle da udrede betaling til provsten (1 mark pr. gudstjeneste) for at forrette de kirkelige handlinger i ledighedsperioden, og til den ny præsts rejser i forbindelse med ordinationen³⁰).

Landsomfattende ulykkers konsekvenser.

Skylden for kirkernes gæld kan dog ikke udelukkende lægges på de for lave indtægter, også uforudselige forhold kunne spille ind på den økonomiske balance, og regnskaberne giver på disse områder oplysninger, som ikke blot afspejler kirkernes situation, men også kan bruges som gyldigt billede af tidens genvordigheder i det hele taget.

Krigenes betydning: Langt de alvorligste vanskeligheder skabte her de ikke mindre end tre krige, landet var indblandet i mellem 1626 og 1660. Tre gange drog fjenderne hærgende op igennem Jylland, og deres fremmarch satte sine tydelige spor på kirkerne som på landskabet i det hele taget. Hvor fjenderne kom frem, røvede eller ødelagde de husdyr og afgrøder, så kirkernes indtægter enten blev stærkt reduceret eller helt udeblev, og der måtte indhentes tingsvidner herpå for at slippe for at stå til regnskab for udeblevne afgifter. Efter krigene var landet tillige så ødelagt, at der ikke

med det samme kunne avles normale afgrøder, hvorfor kongen bevilgede afslag på korntienden til halvdelen eller mindre. De faste udgifter skulle jo imidlertid afholdes, på trods af krigen, hvilket også medvirkede til at forværre den økonomiske situation.

Men ikke nok hermed. Fjenderne behandlede også kirkebygningerne efter forgoðtbefindende og aldeles respektløst. Som nævnt blev Viuf kirke brændt ned under Kejserkrigen, og Kongsted uoprettelig beskadiget under svenskernes hærgen 1656—58. For at skaffe sig adgang til bygningerne slog soldaterne huller i murene eller ødelagde døre og låse, og kom de først ind, efterlod de sig ikke meget af inventaret. Efter alle krigene er der betydelige udgifter til reparationer og nyanskaffelser, og ofte varede det mange år, inden skaderne var rettet op. Især metal har virket tiltrækkende som røvergods. Låse, jernbeslag og blyet i vinduerne og på tagene er væk og må erstattes, det kunne jo i omsmeltet tilstand bruges i krigen som kanonkugler; men også det mere kostbare inventar gik det hårdt ud over, som f. eks. sysselprovsten Clement Severinsen beskriver det i en anmærkning efter revisionen i 1629 i Hvejsel kirke: »Denne kirke blev spoleret af det kejserlige folk, som drog sidst ud noget før pinsedag og borttagen kalk og disk, både den, som blev brugt til syge at besøge, og den store skønne kalk, som brugtes til kirken, desligeste hagelen, med mere skade de gjorde der de brød ind i kirken.«

Også den danske konges tropper medvirkede til at skade kirkerne, som allerede eksemplet (s. 150) fra Skanderup viser. Senere under Torstensonkrigen holdt kongens folk vagt i Ullerup kirketårn og røvede eller brændte ved den lejlighed kirkens beholdning af materialer.

Andre ulykker: Der tænkes her især på de skader, uvejr kunne forvolde. Flere gange i periodens løb har der raset voldsomme storme, især 1624, 1635 og 1650, som har sat deres tydelige spor på kirkerne. Specielt har blytagene ikke kunnet stå et sådant »Guds vejr« igennem, og flere kirker må bekoste omfattende reparationer. Også murene tog skade, således blæste Harte kirkes våbenhusgavl ind under stormen den 25. november 1624, foruden at der skete skader på taget og porten. Ud over de nævnte år, hvor vejrliget synes at have taget særligt hårdt på kirkerne, omtales det meget ofte, at dele af tagene er »afblæste«, eller ruderne er blæst ind.

Desuden synes kirkerne ikke sjældent at have været udsat for tyveri og endog hærværk. I 1620 må kirkeværgen i Anst forsyne vinduerne med nye ruder, efter at de er slået ud af »en afsindig eller uvillig menneſke«, og anskaffelse af nyt inventar efter tyveri er ikke noget særsyn, ligesom tyve synes at have haft et godt øje til portklinker og låse, formentlig på grund af metalværdien.

Konklusion.

I hvert fald i krongodsdistriktet har der således været ret stor forskel på kirkernes økonomiske grundlag, men denne er i nogen grad blevet udlignet ved, at der synes at være blevet stillet de samme betingelser for tilladelse til brug af midlerne, men stadig havde en del kirker vanskeligt ved at klare sig, og disse rantes desuden uforholdsmæssigt hårdt af f. eks. krigenes ulykker, hvor de rigere var i stand til at klare sig igennem endog uden underskud. En vurdering af de samme forhold for sysselprovstiet er ikke mulig på grundlag af kun to regnskaber, men i hvert fald disse

to kirker har været relativt velstående og kommer aldrig i større gæld, derimod har Hvejsel kirke næsten konstant et ret stort overskud, og begge kirker synes i hvert fald i den senere del af perioden at have været holdt i en udmærket stand.

De ofte store beholdninger, som oparbejdes ved en del kirker, har i stedet fra regeringens side været anvendt til en slags fond, som kunne bruges til diverse formål, heriblandt hjælp til ringere stillede kirker.

VII. AFSLUTNING

Som afrunding skal gives en opsummering og sammenstilling af de resultater, der med tilstræbt skyldig hensyntagen til de forbehold, kildernes karakter nødvendiggør, er nået m. h. t. hovedproblemet, kirkeværgernes stilling, for herigennem at få et samlet overblik såvel herover som over forholdet mellem lovgivningens idealtilstand og de i praksis fulgte retningslinjer.

Ifølge lovgivningen var kirkeværgerne blot administratorer, som skulle udføre det arbejde, myndighederne pålagde dem, og aflægge årlig beretning herom. Hvad der skulle foretages, afgjorde så myndighederne enten på grundlag af selvsyn eller indberetning fra f. eks. herredsprovsten, og herudover skulle såvel præst som sognemænd være til stede ved syn af kirken og fortingning, men i sidste ende sad revisionsmyndigheden inde med bevillingsretten og dermed afgørelsen.

Ser man så på, hvordan disse retningslinjer har været fulgt i praksis, får man gennem krongodsdistriktets regnskaber det indtryk, at myndighederne nok har benyttet sig af deres bevillingsret ved ikke at være særlig rundhåndede med midlerne, men ofte har forsømt at holde sig tilstrækkeligt underrettet om kirkebygning-

gernes tilstand. Kun yderst sjældent — så sjældent, at det må være undtagelser — berettes om, at nogen myndighed eller repræsentant herfor har besværet sig til åstedet for at se bygningerne, eller om, at herredsprovsten har været hørt. I stedet må man antage, at hvis ikke kirkeværgerne mødte op med andragender, blev der normalt intet gjort, og ifølge regnskaberne har det i allerhøjeste grad været nødvendigt at bedyre ansøgningernes berettigelse. Man må da tillægge kirkeværgerne en betydelig indflydelse som egentlige initiativtagere, mens de naturligvis altid var afhængige af bevillingsmyndighedernes velvilje.

I sysselprovstiet tegner forholdene sig noget forskelligt herfra på grund af den anderledes revisionsform. Sysselprovsten eller hans befuldmægtigede kunne her årligt ved selvsyn tage stilling til kirkernes behov, og derfor har kirkeværgernes rolle her i første række indskrænket sig til udførelse af givne ordrer, men det kan dog ikke udelukkes, at såvel kirkeværgere som tilstedeværende sognemænd ved revisionen er blevet hørt om deres eventuelle ønsker.

Derimod synes det berettiget begge steder at tillægge kirkeværgerne ret betydelig selvstændighed i selve tilrettelæggelsen af arbejdet. De har formentlig skullet sørge for såvel bestilling af håndværkere som indkøb af materialer, og der foreligger umiddelbart intet om, at dette er foregået med myndighedernes indblanding. I stedet er kirkeværgerne ved revisionen til mindste detaille blevet draget til regnskab for alt, hvad der var brugt, og revisionsmyndigheden har i høj grad krævet kvitteringer for midlernes anvendelse.

I begge områder synes selve regnskabskontrollen at have været upåklagelig, men derimod — og dette gælder især krongodsdistriktet — har kirkeopsynet og

dermed den egentlige kontrol med kirkeværgerne og de faktiske tilstande som sådan ikke altid været uden mangler, således at kirkeværgerne, hvis de var interesseret deri, har kunnet udnytte eller forsømme deres stilling, og enkelte eksempler herpå foreligger da også, ligesom uopdagede tilfælde heller ikke kan udelukkes.

Det manglende bygningstilsyn synes da også at have været et af tidens mere udbredte problemer, som regeringen har måttet tage fat på ved gennem lovgivning at tilstræbe bedre tilstande. Men lovgivningsmagtens bestræbelser har ikke altid båret frugt. Dette gælder især bygningstilsynet, herunder også de mange meget detaljerede regler, som med recessen fastlægges for synsvidner på kirkerne og fortingning af arbejder, og desuden mange mindre betydningsfulde enkeltheder, f. eks. om regnskaberne opstilling. Der viser sig herigennem en tendens til ikke at tage særlig notits af de af lovgivningens regler, som ikke bekræftede tidligere praksis, undtagen hvis en overtrædelse havde direkte regnskabsmæssige konsekvenser. Således har man øjensynlig ikke bestræbt sig på at følge forskrifterne f. eks. med hensyn til årlig indskrivning i regnskabet af inventarlistor eller alle jordskyldsposter, men nok, når det gjaldt den årlige mark skriverpenge til præsten og kravet om kvitteringer for udgifterne. Disse kvitteringer har i praksis været et kernepunkt i kontrollen med anvendelsen af kirkernes midler.

Et hovedresultat af denne undersøgelse må blive at konstatere de mange lokale forskelle i administrationen af kirkernes økonomi, såvel mellem områder med forskellige opsynsformer — lensstyre og sysselprovsti — som mellem de enkelte af disse. Skylden herfor kan indtil recessen tillægges den meget rammemæssige lovgivning, som gav hver administrator vide muligheder

for at udvikle egen praksis, men selv recessens meget detaljerede regler synes ikke at have udryddet dette forhold.

Konsekvensen heraf afspejles i et andet væsentligt resultat: en betydelig større indflydelse hos kirkernes lokale administration — kirkeværgerne — end hjemlet i lovgivningen. Der har ikke fra revisionsmyndighedernes side været levet op til den påbudte omsorg for kirkebygningerne; man har i første række været interesseret i selve tallene i regnskaberne — at udregninger var rigtigt udført o. l. — da disse jo skulle præsentere administrationens ansigt over for centralstyret, der synes at have lagt vægt på, at kirkerne kunne præstere et overskud, der kunne bruges andre steder, hvor det måtte være påkrævet.

BILAG I

| Hovedsogn | kirke-
væрге
sogne-
præst | tiende-
fæster
kirke-
væрге | Anneks sogn | kirke-
væрге
sogne-
præst | tiende-
fæster
kirke-
væрге |
|-----------|---------------------------------------|---|-------------|---------------------------------------|---|
| Anst | x | x | Gesten | | |
| Veerst | x | x | Bække | x | (x) |
| Lejrskov | x | x | Jordrup | | |
| Hjarup | x | | Vamdrup | | |
| Skanderup | x | x | | | |
| Seest | | | | | |
| Harte | x | | Bramdrup | | |
| Eltang | | | Vilstrup | | |
| Starup | x | til 1632 | Nebel | | |
| Herslev | x | til 1648 | Viuf | x | (x) |
| Almind | x | | | | |
| Taulov | x | | Erritsø | x | x |
| Ullerup | x | til 1646 | Vejlby | x | (x) |
| Bredstrup | x | x | Kongsted | x | (x) |
| Pjedsted | x | til 1650 | Gårslev | | |
| Smidstrup | | | Skærup | x | (x) |
| Gaurslund | | | | | |
| Vinding | | | | | |
| Egtved | | | Ødsted | | |
| Jerlev | | | Højen | x | |

kolonne 1 + 4: x betegner, at kirkens regnskab er bevaret og med i undersøgelsen.

kolonne 2 + 5: x betegner »hele perioden«.

kolonne 3 + 6: x betegner, at kirkeværgen er nævnt som fæster, (x) at nybortfæstning af tienden falder sammen med kirkeværgeskift.

NOTER

- 1) Denne var i tiden indtil Kristian IV meget spredt og usystematisk, oftest betinget af klager, men med Store Reces fra 1643, hvor kirkernes bygningsadministration optager et kapitel for sig, får man et samlet lovkompleks, der såvel stadfæster tidligere regler som opregner nye, og generelt betyder en strammere kontrol med kirkernes økonomi. Henvisninger vil i det følgende have formen »recessen § «. Loven findes trykt i V. A. Secher: »Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558—1660« I—VI, bind V side 189—211.
- 2) Repræsentative udsnit af kirkeregnskaber er tidligere trykt i Vejle Amts Årbøger 1915, side 228—33 i Marius Hansens artikel om Erritsø Kirke, og i 1929, side 150—56 og 188—91 i sammes artikel om Skærup Kirke.
- 3) Kancelliets Brevbøger (forkortes KB) den 2/9 1607, s. 626.
- 4) Slægten Hans Hansen var meget gammel på enen og sagde at nedstamme fra Kong Hans' uægte søn. Den havde adskillige kongelige privilegier, og dens jordbesiddelser strakte sig helt til Bjerre Herred.
- 5) Disse findes i J. J. Ravn: »Beskrivelse over sognene i Holmans og Elbo Herreder« 1919, »Herslev og Viuf Sogne« 1926 og »Højen Sogn i Jerlev Herred« 1929.
- 6) Henvisninger som disse gælder den pågældende kirkes regnskab, åretallet er regnskabets begyndelsesår.
- 7) KB d. 23/12 1642 + 25/9 1643. Begge disse eksempler er fra en af de så almindelige stolestadesager. Fru Sofie Below, enke efter Chr. Toft til Fårup, og fru Marie Below, enke efter Chr. Holck til Hastrup, beretter om stolestadestrød i henholdsvis Jelling og Thyregod kirker. Endelig omtales det i det følgende eksempel fra Vester, at Erik Bilde overtog kirkeværgedømmet efter afdøde fru Else Lindenov.
- 8) KB d. 27/9 1630, d. 18/2 1631, d. 21/6 1631, d. 30/10 1632, d. 1/3 1634.
- 9) Secher IV s. 450 f., § 2.
- 10) Ravn 1919, s. 62. Holmans Herreds tingbog 1665 d. 1. maj.
- 11) Dette fremgår af nogle enkelte sider, som er bevaret af Vorbasse kirkes regnskab fra årene 1653—56.
- 12) Reglen kendes allerede i det 16. århundrede og overføres i recessens § 48.
- 13) KB den 18/6 1626.
- 14) Sindbjerg 1665, hvor det omtales, at Enevold Pedersen, murer i Vejle, har fået sysselprovstens »seddel på al provstiens arbejde«.

- 15) Tilsyneladende er der en stærk tendens i retning af alene at lade arbejdets varighed (og dermed omkostninger) være kriterium for, om der burde foretages fortingning. Et forsøg på at se, om bestemte former for arbejde i særlig grad har været unddraget fortingning eller det modsatte, gav i hvert fald til resultat, at dette ikke er tilfældet.
- 16) Om de enkelte lensmænd er det i øvrigt ikke lykkedes at finde oplysninger til belysning af deres embedsførelse.
- 17) Kirken var nemlig brændt ned af fjenderne, ifølge en indberetning fra Viufs sognemænd til kancelliet, KB den 22/10 1629.
- 18) KB den 10/2 1639.
- 19) Hugo Matthiesen m. fl.: Ribe Bys Historie 1660—1730, Kbh. 1959, s. 306.
- 20) J. Kinch: Ribe Bys Historie I—II, Ribe 1869—84; bd. II s. 517.
- 21) Efter de omfattende ødelæggelser under Karl Gustav krigen var ingen af de to sogne i stand til at genopbygge deres kirke, hvorefter de blev lagt sammen til ét, Bredstrup sogn, og den tidligere Kongsted kirke blev ikke genopført. (Kirkehistoriske samlinger 2. række V, s. 137 f.)
- 22) KB den 10/1 1635.
- 23) Festskrift til Astrid Friis, Kbh. 1963. Troels Dahlerup: Bidrag til Rentespørgsmålets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, s. 63.
- 24) I regnskaberne regnes med 1 sletdaler = 4 mark à 16 skilling.
- 25) Festskrift s. 64.
- 26) Secher IV, s. 571 f.
- 27) I § 82 hedder det, at beholdningen skal sættes på rente »om den hos visse folk kan blive udsat«, og senere, at kirkeværgerne »må ej have kirkens penge uden rente, om de af lensmanden og provsten kunne vorde udsatte«.
- 28) KB den 27/3 1635.
- 29) KB den 22/11 1643.
- 30) Præster skulle nemlig ifølge kirkeordinansen 1539 anerkendes ved personligt fremmøde hos såvel bisp som lensmand, f. eks. Erritsø 1625: »Er givet hr. Henrik Sørensen efter Ordinanansen til fortæring, item vognleje, skriverpenge og anden omkostning for tvende rejser fra Taulov præstegaard til Ribe og derfra igen, der han blev examineret og ordineref. Beløber sig Erritsø kirkes anpart 6½ daler 1 mark.«

EN BILLEDKVADER I ØSTER NYKIRKE

Af *Kamma Varming*.

I Øster Nykirke i Vejle amt findes i våbenhuset i den oprindelige syddørs karm en smuk romansk kvader, som ingen hidtil har ofret nogen opmærksomhed. Selvom den sidder på hovedet og halvt skjult bag portalens ene søjle, kan det undre, at den ikke omtales i hverken Traps Danmark eller M. Mackeprangs Jyske granitportaler, når den ret sjældne¹⁾ tympanon, der kun sidder en lille meter højere, nævnes begge steder.²⁾ Det viser sig imidlertid, at der er en naturlig forklaring på dette.

Indtil i 1950erne har karmen været skjult bag en meget uskøn dør, hvis trækarm nåede helt ud til frisøjlerne. Først da den nye egetræsdør blev sat i, er kvaderen blevet synlig.

Kvaderen rejser en del problemer med hensyn til placeringen, forholdet til tympanon og datering, som det kan være interessant at se nærmere på.

Man undres over at se en kvader, som er anbragt på hovedet og halvt skjult, — ja, som egentlig er meget svær at få øje på, hvis lyset ikke har en heldig retning. Den kan umuligt være fremstillet til at sidde på dette sted. Ingen stenmester ville lave så smukt et arbejde og derefter anbringe det skjult bag en søjle. Sammenligner man iøvrigt motiverne og stilen på

Tympanon fra portalen i våbenhuset i Øster Nykirke. Den forestiller overdragelsen af nøglemagten til Sct. Peter. Man ser overkanten af den gamle dørkarm, som dækkede karmstenen indtil begyndelsen af 1950'erne. (Foto: Nationalmuseet)

kvaderen med tympanon, opdager man, at der er stor forskel. Tympanon viser Kristus, der overdrager nøglemagten til Peder. Motivet har nær tilknytning til kirken, der er en Sct. Peders kirke. Kvaderen derimod har intet typisk bibelsk motiv, idet den forestiller en kriger med kjortel, spyd og skjold, en løve med kløverbladformet hale og to symmetriske fabeldyr. Kun løven bruges i senere kristensymbolik.

Forskellen i stil mellem menneskefremstillingerne er meget stor. Tympanons figurer ses en face i stiv, byzantinsk stil, mens krigeren er grovere, men mere levende og ses i profil.

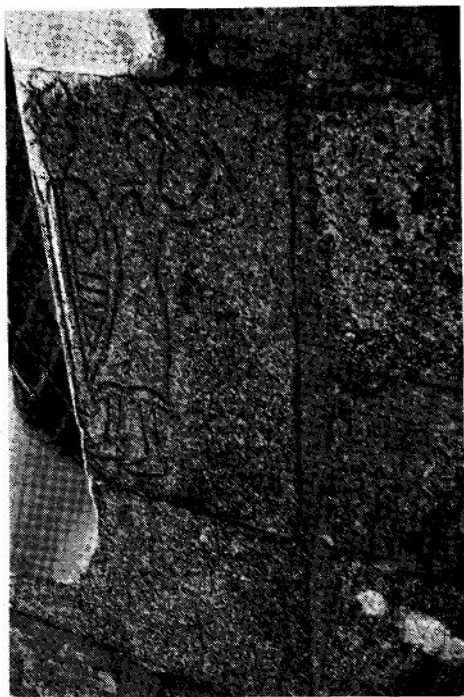
Kvaderen virker disharmonisk i den ellers stilrene portal. Det kunne virke, som om den blot har været for stor³⁾ og god til at kassere, og at den derfor er blevet anbragt halvt skjult for ikke at forstyrre for meget. Meget lidt kan man jo vide om de tanker, som har rørt sig i bygmesteren; men måske kan billedernes hedenske træk også være »bragt ud af kraft«, ved at stenen er blevet vendt på hovedet. Man ser noget tilsvarende f. eks. i ydermuren på Aastrup kirke i Gørding herred.⁴⁾ Her findes en kriger med skjold og runeindskrift også vendt på hovedet.

En anden mulighed er, at portalen er sat om⁵⁾ nogle gange siden den nuværende Øster Nykirke blev bygget, således at der er vendt både op og ned og ud og ind på den adskillige gange.

Vil man imidlertid postulere, at kvaderen ikke er fremstillet til den nuværende Øster Nykirke, må spørgsmålet melde sig: Hvortil er den da lavet?

Går man til kilderne til sognets historie,⁶⁾ finder man tre forskellige muligheder. Fra Alstedgårds marker indberettes om fund af murrester i en høj. »Det er muligvis Grunden til Capel eller Kirke.« Pastor H.

Kau skriver i sin indberetning til Nationalmuseet i 1926 om en udgravning, som han har foretaget på det såkaldte Kirkebjerg en lille kilometer fra Øster

Billedkvader fra Aastrup kirke, Gørding herred.
Kvaderen sidder i korets nordlige væg. Den sidder således, at
krigerens hoved vender nedad. Her er den vendt.
På nogle tilstødende kvadere findes runeindskrifter.
(Foto: O. Aastrup.)

Nykirke, at han har fundet rester af grave. Han skriver også, at han intet spor har fundet af fundamenter, ja end ikke rester af murværk eller kalkpartikler. Han mener dog, at der må have ligget en kirke; men at alt med årene er fjernet. Endelig beretter arkitekt

Ejvind Draiby i 1954 om, at man under arbejdet med at lægge centralvarme ind i kirken er stødt på rester af fundamenter og gulv fra en mindre bygning ca. 40 cm under den nuværende kirkes gulv. Ganske tilsvarende fund er iøvrigt gjort under den tidligere nævnte Aastrup kirke.

Et yderligere tegn på, at der i egnen har været en eller flere tidligere kirkebygninger, er stednavnet Kollemorten. Kollemorten er den landsby, som Øster Nykirke er kirke for. Selve kirken ligger ganske frit i terrænet. Kollemorten kan⁷⁾ udlægges, som Hugo Mathiessen gør det i sin bog om Hærvejen,⁸⁾ som stammende fra en kirke indviet til Kolde Morten. Det vil sige en kirke indviet til Sct. Martin af Tours på hans dødsdag den 11. november. Der findes lignende stednavne i England. Det kan også udlægges, som en kullet kirke indviet til Sct. Martin. Det skulle folketraditionen på stedet have gjort i gammel tid.⁹⁾ Denne vil forresten også vide, at der på Kirkebjerg skulle have ligget en trækirke i meget gammel tid.¹⁰⁾

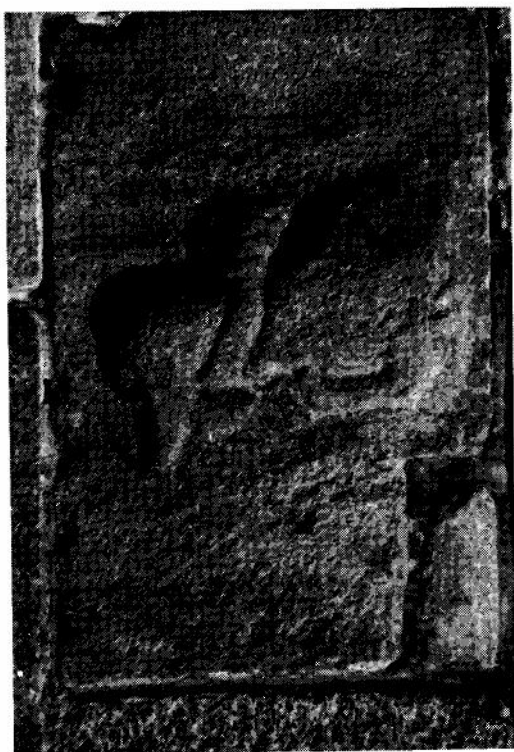
M. Mackeprang har gennem sine undersøgelser konstateret, at kvadere — også billedkvadere — fra nedrevne kirker ofte anvendes igen til nye kirker.¹¹⁾

I vestgavlen af kirken sidder i øjenhøjde en kvader, som ganske tydeligt stammer fra samme hånd, som den inde i våbenhuset. Dens løvemotiv er ganske vist stærkt ødelagt, idet bagkroppen er det eneste, der er bevaret; men man genfinder tydeligt den slyngede hale med kløverbladet.

Går man den store kvaders motiv nøjere igennem, må man først konstatere, at dens udsmykning er af ren dekorativ art. Den rummer ingen handling.

Dens motiv falder i tre adskilte grupper under hinanden: krigeren, løven og de to symmetriske fabel-

dyr.¹²⁾ Ved at gå disse tre grupper igennem kan man forsøge at vise noget om stenmesterens påvirkninger eller forbilleder.

Løvekvaderen fra vestgavlen i kirken. Man bemærker hakket i nederste højre hjørne, som kunne angive en dørkarm.

(Foto: O. Aastrup.)

Krigerens skørt og især skjoldets form og udsmykning¹³⁾ leder straks tanken hen på Vilhelm Erobrerens folk på Bayeux-tapetet. Han synes dog også at have ligheder med krigerne på de svenske billedsten¹⁴⁾ og Osebergtæppet¹⁵⁾ både med hensyn til påklædning og

bevægning. Går man derimod danske romanske kvadere igennem, findes der kun få, der ligner ham. De få der er ses iøvrigt også oftest i profil,¹⁶⁾ og benæv-

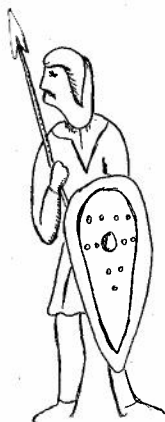
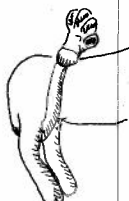
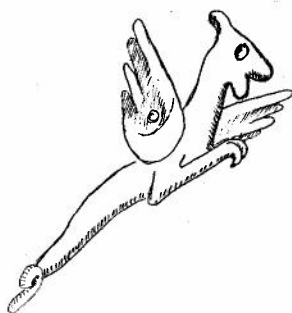

Kvaderen fra den venstre karm i portalen i Øster Nykirke.
Billedet er for illustrationens skyld her vendt
(Foto: O. Aastrup.)

nes af M. Mackeprang som gamle.¹⁷⁾ Om skjoldets form kan nævnes, at man omkring midten af 1100-tallet gik over til skjolde med ligeafskåren overkant.¹⁸⁾

Løver findes i næsten alle kulturer til mange tider — også i stort tal på danske kvadere fra forskellige

*Sammenstilling af elementer fra Øster Nykirke til venstre
med elementer fra Bayeux-tapetet.*

Elementerne fra Bayeux-tapetet er taget fra følgende steder:
Griffen ill. nr.13, løven ill. nr.3, krigeren ill. nr.18, alle fra The
Bayeux Tapestry (se litteraturlisten).
Tegninger: Kamilla Varming.

perioder.¹⁹⁾ Løven kan være et evangelist-symbol; men lige så godt blot udsmykning. Ingen steder finder man dog så påfaldende mange løver med halen snoet ind mellem bagbenene og op over ryggen som på Bayeux-tapetet.²⁰⁾ En del af disse har halen formet som kløverblad eller lilje.

Hvorledes hovedet på de to Øster Nykirke-løver har set ud er ikke til at afgøre. Den enes hoved er knust, og den anden har hovedet så langt inde bag søjlen, at det er umuligt at få en hånd derind og føle — endsige at tage et aftryk.

Peger løverne ikke entydigt mod noget bestemt forbillede, så synes det at være anderledes med de to fabeldyr.²¹⁾

Det kan være svært at afgøre, hvad disse dyr bør kaldes. Et dyr med nakketop eller øre, vinger, ét par ben og oprullet hale kan næppe kaldes hverken slange eller drage. Slangen har jo nemlig ingen ben og dragen fire. Tilbage bliver f. eks. betegnelsen lindorm²²⁾ eller grif.

Igen findes der af lignende figurer på danske kvadere kun få.²³⁾ Størst lighed er der med en kragstensfigur fra Grønbæk kirke, om hvilken H. R. Fabricius siger, at den er et typisk »englandsbillede«.

Vender man sig derimod til vikingetidens kunst, er det ikke vanskeligt at finde paralleller. Mange lighedspunkter ved hovedets form er der f. eks. med en teltstang fra Gokstadgraven.²⁴⁾ Enkelte elementer: øre, nakketop, vinger og snoet hale genfindes hos dyrene fra Jellingstenen og Jellingbægeret. Fuldkommen lighed findes imidlertid først blandt Bayeux-tapetets fabeldyr. To krigere har på deres skjold²⁵⁾ dyr, som enkelthed for enkelthed er identiske med Øster Nykirke-

dyrene. Der findes flere lignende i tapetets dyrefrise; men her oftest stående med kroppen vandret.²⁶⁾

Det synes altså, som om den stenmester, der har hugget de to kvadere, har hentet sin inspiration fra England eller Normandiet,²⁷⁾ hvis formsprog havde sin rod i blandt andet det gammel-nordiske. Både den nordiske og den engelske menneskeskildring har i stor udstrækning betjent sig af profilen som udtryksform, hvorimod den sydfrakommende byzantinske påvirkning fremkalder en hoveddrejning, således at man senere mere og mere ser de stive en face portrætter. Et eksempel herpå er Kristus og de to disciple på tympanon. Et af de få tidlige, nordiske stenbilleder, som har det byzantinske præg, er Kristus på den store Jellingsten. Dette stemmer overens med, at biskop Poppo kom sydfra, og at han måske kan have medbragt billeder.²⁸⁾

Det kunne altså se ud, som om man med de to kvadere står over for rester af en tidligere kirkes udsmykning. En stenkirke, som stammer fra den periode, da Danmark modtog sine kirkelige impulser fra England. At bygmesteren eller stenmesteren skulle have været engelsk, kan man kun gisne om; men at hans formsprog har været påvirket af den engelsk-nordiske blandingskultur²⁹⁾ må vist være sikkert.

Hvor kirken har ligget kan nok heller ikke afgøres på det foreliggende grundlag, mest sandsynligt på samme sted som den nuværende, da H. Kaus udgravninger snarere tyder i retning af en trækirke. Netop denne egn har været betydningsfuld. Den har været strategisk vigtigt beliggende ved Hærvejen og ved vandskellet mellem Gudenåen og Skjernåen. Mange rejsende er kommet her forbi og har ydet en skærv til

kirken, så man har haft råd til at udsmykke og senere ombygge kirken.

Løvekvaderen fra kirkens vestgavl er tilhugget, som om den kunne have været del af en dørkarm. Ganske vist er den lidt smallere end den store; men det kan have været nødvendigt af hensyn til forbandt.

Imponerende må denne dør have taget sig ud indrammet af løver og krigere. Men den har nok ikke stået til en mere avanceret kristen tankegang, og den har derfor ikke kunnet bruges som udsmykning i den nye kirke.

Noter.

- 1) H. R. Fabricius: Dansk Kirkekunst, s. 109.
- 2) M. Mackeprang omtaler Øster Nykirke i Jyske Granitportaler s. 174-75 og i Jyske døbefonte s. 325.
- 3) Den måler 1,20 m × 0,50 m × 0,22 m.
- 4) Beskrivelse findes bl. a. i Nationalmuseets arkiv.
- 5) Jyske Granitportaler s. 300.
- 6) De tre nævnte findes i Nationalmuseets arkiv.
- 7) Aage Houken: Håndbog i Danske Stednavne giver en forklaring, som ikke hentyder til nogen kirke.
- 8) Hugo Mathiessen: Hærvejen s. 64.
- 9) og 10) H. Kaus indberetning. Nationalmuseets arkiv.
- 11) Jyske granitportaler s. 182 f. eks. om Vildbjerg kirkes tympanon.
- 12) Billederne er af hensyn til læserne vendt.
- 13) The Bayeux Tapestry pl. 63.
- 14) F. eks. Broby-Jahansen: Oldnordiske stenbilleder s. 133 og 134.
- 15) Ole Klindt Jensen: Vikingetidens kunst. Pl. XIX.
- 16) F. eks. Jyske granitportaler s. 188.
- 17) M. Mackeprang: Jyske granitportaler fig. 147 er f. eks. forsynet med runer.
- 18) The Bayeux Tapestry s. 64.

- 19) F. eks. Jyske granitportaler fig. 328. Også denne er flyttet fra en nedreven kirke (s. 182).
- 20) The Bayeux Tapestry pl. 1-5, 8-11, 18, 20, 24, 27, 30-31, 34, 37, 40-46, 48-50, 52-57, 61-70, 72-73.
- 21) Det er næsten sikkert, at de er symmetriske, idet pladsen her tillader en spinkel hånd at komme ind bag søjlen og føle formen.
- 22) Jyske granitportaler s. 218.
- 23) Jeg har i Jyske granitportaler kun fundet: fig. 216, 219, 220 og 288.
- 24) Ole Klindt Jensen: Vikingetidens kunst. Pl. XVIII.
- 25) The Bayeux Tapestry Pl. 13.
- 26) The Bayeux Tapestry Pl. 20, 28 og 45.
- 27) Afhængigt af, hvor man mener Bayeux-tapetet er fremstillet. Se f. eks. The Bayeux Tapestry s. 34.
- 28) Broby-Johansen mener f. eks. i Oldnordiske stenbilleder s. 166 at kunne vise påvirkning fra en miniature fra St. Gallen i Schweiz (700-tallet).
- 29) Om gensidige påvirkninger se f. eks. Ole Klindt Jensen: Vikingetidens kunst s. 72.

LITTERATUR

1. M. Mackeprang: Jyske granitportaler.
2. M. Mackeprang: Jyske døbefonte.
3. Ole Klindt Jensen og David M. Wilson: Vikingetidens kunst.
4. Hugo Mathiessen: Hærvejen:
5. H. R. Fabricius: Dansk kirkekunst.
6. Frank Stenton m. fl.: The Bayeux Tapestry.
7. Johannes Brøndsted: Vikingerne. Gyldendals uglebøger.
8. Broby-Johansen: Oldnordiske stenbilleder.

NOGLE AF VEJLE-EGNENS PRÆSTER OMKRING ÅR 1700

Af Dora Bang.

Vejleegnen har i årene ca. 1670 og mange år frem i tiden haft en del præster, der stammede fra den fynske Bang-slægt, hvis ældst kendte stamfader er skultus Jens Bang i Assens, f. ca. 1470, d. 1529¹).

Jeg vil starte med at fortælle lidt om præstehjemmet i Sandager-Holevad på Fyn under Svenskekrigene, hvorfra fem af sønnerne blev præster, de tre drog til den smukke Vejledal, de to andre blev på Fyn, det var Oluf Jørgensen Bang (f. 1665, d. 1736), der blev præst i Skydebjerg-Orte, og Niels Hansen (f. 1640), der efter stedfaderens død 1676 blev præst i Sandager-Holevad.

Hans Boesen Arnau, sidst gift med Ingeborg Jørgensdatter, var i Svenskekrigens tid præst i Sandager-Holevad. Det var en frygtelig tid for vort folk, tropperne røvede og mordbrændte eller dræbte, hvor de kom frem, således også i landsbyen Sandager. Præsten var død, da tropperne nåede Sandager og trængte ind i præstegården, de troede ikke, han var død, men at han blot »lå på kirkens sølv«. De væltede kisten, men fandt intet sølv. — De afbrændte præstegårdens længer og landsbyen og plyndrede alt. Forfatteren Preben Ramløv har, før han skrev bogen »Rigshofmesterens sønner«²), boet i præstegården i Sandager, og der i egnen samlet de oplysninger, der var gået fra mund

til mund i alle de mange år. Preben Ramløv giver i bogen en meget levende beskrivelse af tildragelserne.

I Wibergs Præstehistorie³) står:

Præstegården udplyndret ^{30/1} 1658 »saa at der icke fandtis det ringiste Kledemon, huor Encken och 5 faderløse børn kunde hylde deris Legemer uden schamme«, — Hans Boesen Arnaus søn Niels Hansen (f. 1640) oplevede ifølge Wiberg: »Da de svenske ^{30/1} 1658 truede ham til at vise deem sin salig Faders Penge-Gjemme, viste han deem op i Klokketaarnet, slog Døren i Laas for deem, og løb saa af alle Kræfter til Assens, hvor han gav sig i latinsk Skole«.

Jørgen Jørgensen Bang (f. 1628 — d. 1676) var hjælpepræst og senere Hans Boesen Arnaus eftermand i embedet. Han var da sammen med de mindre børn, moderen og landsbyens beboere flygtet ud i skovene. Jørgen Bangs egen beretning lyder ifølge en artikel »Fra Svenskekrigens Tid« af Gmd. Rasm. Jørgensen Jensen, Næs:⁴)

»Singeneterne Ere aff dette Breff i sidste Svenskefeide affkomme forredi Kongen af Suerig med sin gandscke Anmadi Gich igiennem Sandager By, der Hand gick offr Isen och indtog Fyenn, Och da Bleff præstegaarden saa Elendig Vdpløndrit, at der icke fandtis det Ringeste Kledemon, huor med Enchen och 5 faderløse børn Kunde hylde Deris Legemer uden schamme, ey heller Sennge-Klæder, huor paa endten Idtzige (= nuværende) prest eller di Kunde lige, Huilchet Scheede Anno 1658 den 30. Januari, der den Salige Mand Hr. Hans Boesen Arnau var døed om Tiersdagen tilforne. Huorforre Idtzige prest op Samlede Breffuene paa Mødeningen och anden Stedtz huor de aff Findene vaare henkast.«

Der fortælles andesteds, at enken — som vel de øv-

rige beboere i landsbyen — måtte bo i jordhuler, indtil forholdene bedredes. — Jørgen Jørgensen Bang giftede sig med enken, som skik var, de fik flere børn — blandt disse blev som nævnt tre sønner præster foruden 2 stedsønner.

Til den smukke Vejledal rejste stedsønnen Jens Hansen Sandager, der blev præst i Højen-Jerlev efter sin stedfars bror Oluf Jørgensen Bang (f. 1625 — d. 1682), han gifter sig med dennes datter Bodil Olufsdatter Bang, herigennem bliver hans efterslægt tilknyttet den bangske linie.

Hans Jørgensen Bang, f. 166? — d. 1706, gift med formandens datter Kirsten Povlsdatter. — Her må indføres lidt om de to præster fra spindesiden nemlig: Povl Jørgensen Aastrup, præst i Skibet fra 1654 til sin død 1691. (Ved skiftet efter faderen levede 6 af de 8 børn, hvoraf Kirsten blev gift med Hans J. Bang).

Povl J. Aastrup blev gift med Anne Jacobsdatter (d. 1705), der ligeledes var en datter af dennes formand, nemlig:

Jacob Svendsen, præst i Skibet sogn til sin død 1654. Om denne ved vi kun, at han havde 24 børn. — Jeg har fundet hans svar til Ole Worm⁵). Derudover har det ikke været muligt hidindtil at finde yderligere om ham.

Hans Jørgensen Bang var præst i Skibet sogn 1691 —1706.

Det bliver en søn af denne, der fører traditionen videre (man kan ikke se, at nogle af de to præster fra spindesiden får sønner, der bliver præster), nemlig:

Jørgen Hansen Bang, f. 1693, bliver præst i Bredsten 1724, 1750 tillige provst i Tørrild Herred. 1755 kaldes han til præst i Dejbjerg-Herning (nu: Haning) på Vestkysten, det synes besynderligt, at en

præst stammende fra Fyn og boende i den smukke del af vort land, som Vejleegnen er, flytter helt ud til den barske Vestkyst. Den må have været barsk og tyndtbeholdt på en hel anden måde end i dag med vore samfærdselsmidler, hvor Vestkysten er lige så »populær« for os, som andre dele af vort land og nu har alle moderne faciliteter lige så vel som det øvrige land. — Det er denne flytning, der er den egentlige årsag til, at grene af slægten slår rod i det vestjyske.

Fra denne linie udgik en stor efterslægt, idet præsten i sit første ægteskab med Anne Høyer, datter af præsten Mouritz Høyer, Vejle og Jelling, havde 17 børn i 23 år, og i andet ægteskab med Maren Kollerup, med hvem han var gift i 26 år, får 6 børn. Han døde 1781 i sit 89de år — man kan nok sige: mæt af dage. Han slutter i en meddelelse om sit levnedsløb til brug for »Danske Jubellærere« med følgende ord: Herren være mig evig tak for den forbigangne tid, Herren hjælper at overvinde den tilbageværende med tålmodighed i hvad møder — og daglig priis for ald Herrens uforskyldte miskundhed imod mig. — Ligsten over hans anden hustru og een af hans sønner Jens Bang, der blev hans eftermand, findes i våbenhuset i Dejbjerg kirke.

En anden af ovennævnte Jørgen H. Bangs sønner, Offer Jørgensen Bang, f. 1738, blev præst i farfaderens gamle kirke — Skibet — ja, man kan næsten sige fædrenes gamle kirke, idet både farfaderen, oldefaderen og tipoldefaderen var præster der (som nævnt før, de to ældste fra spindesiden). Før han af major Lütichau⁶⁾ anno 1776 kaldtes til Skibet, havde han »gået faderen til hånd« som capellan i Dejbjerg-Hanning. Han var præst i Skibet i 43 år. Hans hustru var en datter af gårdmand Jes Sørensen i Balle. — Han var

meget afholdt af befolkningen, især på den tid med dens megen overtro var det godt at have en mand iblandt sig, der kunne »mere end sit Fadervor«.

Herefter tager vi til Vorbasse, hvor en anden søn fra Sandager blev præst. Han hed Jørgen Jørgensen Bang (død 1720), gift med formandens datter Mariche Kock. Han blev oldefar til Grundtvig og Henrik Stefens og 2. tipoldefar til Herman Bang — for at nævne de mest kendte⁷).

Der kunne skrives mange flere detaljerede oplysninger, men det vil sikkert være for trættende for læseren. Jeg vil dog til orientering lige nævne navnene på de skrevne beslægtede præster samt deres sogne:

Jacob Svendsen	Skibet	1654
Povel Jørgensen Aastrup	»	1654—1691
Hans Jørgensen Bang	»	1691—1706
Offer Jørgensen Bang	»	1776—1818
Jørgen Hansen Bang	Bredsten	1724—1755
(1755—81 Dejbjerg-Herning)		
Oluf Jørgensen Bang	Højen-Jerlev	1654—1681
Jens Hansen Sandager	»	1681—1710
(Jens Hansen tog senere navnet Sandager, men kaldtes sikkert også Bang (i halvbroderens skifte 1706 (Skibet) kaldes han den salig mands broder hr. Jens Bang).)		
Jørgen Jørgensen Bang	Vorbasse	1695—1720

Dette var et lille rids over nogle af de mange præster i den Bangske slægt, der fandt vej til den smukke Vejleegn. Navne glemmes som den sne, der faldt i fjor, men et og andet lever i folkemunde — eller nedfældes, og har man tid og lyst til at »dykke« ned i de gamle tider ved at søge de skriftlige kilder, der findes, lader

det sig gøre. Tiden og livsvilkårene var forskellige fra vor tid, men mennesket er stadig det samme, underlagt de samme love.

NOTER

- 1) Ifølge Chr. II's købstadlov skulle der i spidsen for hver stad stå en skultus (efter hollandsk mønster), valgt af kongen på 3 år.
- 2) Preben Ramløv: *Rigshofmesterens Sønner*, 1961. De er børn af Corfitz Ulfeldt og Eleonora Christine. På deres flugt fra svenskerne søgte de ly i præstegården i Sandager, fortæller Preben Ramløv.
- 3) Wibergs Præstehistorie af S.V. Wiberg (1811—1882), sognepræst for Jordløse og Haastrup menigheder, udgivet i årene 1870—71.
- 4) *Aarbog for Historisk Samfund for Odense og Assens Amter III Årgang*, 1915.
- 5) Præsteindberetninger til Ole Worm, professor og oldforsker (1588—1654). Ved Frank Jørgensen. Bind 1. Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625—42. Udgivet 1970 af Landbohistorisk selskab. Gennem de antikvariske og topografiske indberetninger fra 1620'erne og 1630'erne får vi en ganske detaljeret beskrivelse af Christian d. 4's Danmark. I *Danske Samlinger Rkk. 2*, Bind 4, har vi bl.a. Jacob Svendsens svar på henvendelsen.
- 6) Major O.B. Lüttichau, Lerkenfeld, blev i 1768 ejer af herregården Haraldskjær og Skibet kirke. Kilde: Arthur G. Hassø: *Danske Slotte og Herregaarde Bind 4*, side 521 (Alfred J. Hassings forlag, København 1945).
- 7) Raadmand i Assens Jørgen Bangs (d. 1579) efterkommere (I. W. Hanssen, Krusågaard 1940, eget forlag (Centraltrykkeriet i Esbjerg)):

Jørgen Jørgensen Bang æg. 1695 Mariche Kock.
 Søn Niels Christian Bang, f. 1697, d. 1760, 1728 forvalter over de kgl. godser i Odsherred, Sjælland, 1744 v. kammerråd, æg. 1743 Ulrikke Eleonora Schwane f. 1727, d. 1792 (d. af commerceråd Peter S., ejer af Annebjerggård og Ellingegård, og Vibeke Margrethe Velling). — Døtre:
 Cathrine Marie Bang, f. 1748 p. Egebjerggd. æg. 1768 p. Annebjerggård Johan Grundtvig f. 1734 — fra 1776 sognepræst i Udby. En søn af dette ægteskab var præsten og digteren, biskop Nicolai Frederik Severin Grundtvig f. 1783, d. 1872.
 Susanne Kirstine Bang, f. 1751, æg. 1770 Heinrich Steffens, f. 1744, Chirurk. En søn af dette ægteskab var naturforskeren og filosofen Henrich Steffens f. 1773, d. 1845.

Søn: Frederik Ludvig Bang f. 1747 1773 dr. med. i Kbh. 1782 prof. 1811 etatsråd, 1813 Rd. af Db. æg. 1782 Louise Hansen (d. af sgrpr. Mouritz Hansen, Kbhv.).

Søn: Oluf Lundt Bang f. 1788 1807 læge v. H. M. Livkorps 1813 dr. med. i Kbh. 1818 prof. 1825—1841 overmedikus, 1829 Rd. af Db. 1836 etatsråd æg. 1813 Henriette Louise Aamodt f. 1789, d. 1818 (d. af hårskjærer Ole Aa. og Christine Lund).

Søn: Frederik Ludvig Bang f. 1816 i Kbh. 1872 sgp. i Tersløse og Skjellerup i Merløse H., æg. 1850 Thora Elisabeth Salomine Blach, f. 1829 (d. af amtsfuldmægtig i Stege, senere postmester i Præstø kmrd. Herman Dyssel B. og N. Kirchheimer)).

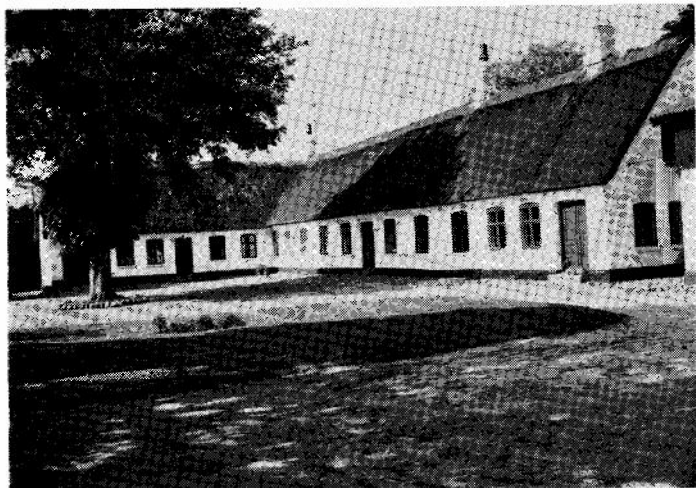
Søn: Forfatteren Herman Joachim Bang, f. 1857 i Adserballe, d. 1912 i Ogden, Utah, U.S.A.

BREDSTRUP GAMLE PRÆSTEGÅRD

Af Dagny Slumstrup.

I marts 1967 afleverede håndværkerne den nyopførte præstebolig beliggende i Præstetoften i Bredstrup til menighedsrådet ved dets formand, gårdejer Aage Lomholt. Dermed var der sat punktum for den gamle stråtækte præstegård. Den var blevet solgt til en københavnsk arkitekt¹).

Den gamle præstegård er fyldt med minder, der ikke bør gå i glemmebogen.

Bredstrup gamle præstegård.
(Foto: Jørgen Villadsen.)

Efter svenskekrigen 1657—59, hvor egnen led meget, så alt kummerligt ud. Kongsted kirke var ilde medtaget og nedbrudt, så sognets beboere måtte søge til Bredstrup kirke²).

I 1660 fandt præsten Niels Toft sin præstegård og omtrent hele sognet øde. Han måtte med stor bekostning selv bygge sin præstegård op og i sin armod søge »Kongelig Majestæt om nogen ringe hjælp og understøttelse«.

Denne præstegård holdt heller ikke længe, og den nu solgte præstegård blev opført. Den har nu holdt i godt 200 år.

På en bjælke i det nordvestlige hjørne ud mod haven stod årstallet 1761³).

Selv om præstegården i årenes løb har fået adskillige ansigtsløftninger, skrev tiden historie bag de gamle mure. År 1736 var præsten Morten Thomsen (født i Fredericia) sognepræst i Bredstrup. Hans sønner antog derfor navnet Bredsdorff, fra dem nedstammer den kendte slægt af præster og skolefolk. Senere flyttede præsten Morten Thomsen til Lunde i Vestjylland⁴).

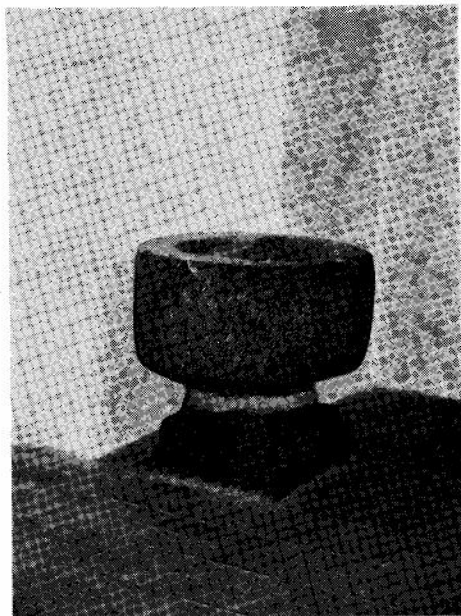
Årene gik; men præsterne blev alle en lang årrække i den gamle præstegård. I året 1836 sad præsten Hans Agerbæk der ved sin kones sygeleje. Senere skrev han salme nr. 546: Uforsagt vær på vagt⁵). Hans Agerbæk flyttede siden til Øster Hæsing på Fyn.

At præsterne i Bredstrup har levet i nær kontakt med befolkningen, fremgår af, at tre præster har været sognerådsformænd.

I årene 1929—42 var Bredstrup annex til Pjedsted. I den periode var den gamle præstegård udlejet til bl. a. to præster. Ved kgl. resolution af 13. juli 1942 blev Bredstrup igen selvstændigt kirkesogn. Præstegård og

forpagterbolig i den nordlige ende af gården gennemgik en hovedreparation.

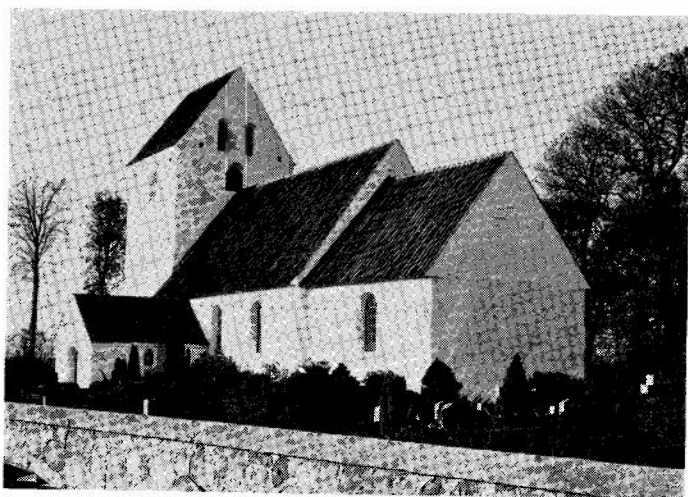
I november 1942 blev pastor Sigurd Johannes Granild — senere dr.theol. og nu sognepræst i Søllerød — præst i Bredstrup, og der blev igen liv i den gamle præstegård. Pastor Granild blev i sognet i 18 år.

Kongsted kirkes gamle døbefont i våbenhuset i Bredstrup kirke.
(Foto: Kamma Varming.)

I mange år stod døbefonten fra den i 1657 nedskudte Kongsted kirke i præstegårdshaven. Da et nyt våbenhus i 1916 blev bygget til Bredstrup kirke, blev døbefonten anbragt her, hvor den stadig står.

Der var i præstegårdshaven mange store og sjældne

Bredstrup kirke.
(Foto: Kamma Varming.)

træer, blandt andet et stort morbærtræ og en rødbøg. De er nu segnet af alderdom. Sidst en stor hængepil, der så sent som i efteråret 1966 segnede ganske stille, uden at skade noget som helst på den stråtækte præstegård, som måske ikke var så dårlig endda.

NOTER

- 1) Arkitekt Jørgen Villadsen, som har stillet foto af stuehuset til rådighed for årbogen.
- 2) Efter Pontoppidans atlas.
- 3) Dette årstal findes ikke mere.
- 4) Efter J.J. Ravn: Holmans og Elbo herreder 1918.
- 5) Om dette punkt foreligger modstridende oplysninger. Salmen menes af nogle at være skrevet i 1836 i Bredstrup, af andre at være skrevet ca. 1850 i Øster Hæsingø.

EN ALMUEKVINDE FRA FORRIGE ÅRHUNDREDE

Af Jakob Rosenkilde.

Min mormor Mette Marie Christiansdatter blev født i Ure i Hover sogn ved Vejle ^{20/8} 1827. Senere flyttede forældrene til Kjærbølling i Bredsten sogn, hvor de havde et fæstehus. Efter faderens død gik fæstehuset tilbage til gården, og enken skulle derefter have 18 rigsdaler om året, så længe hun levede. Faderen, Christian Henrik Christensen, der levede fra 1801 til 1875, kunne fortælle om, hvor fattigt de havde det, da han var barn. I tiden lige før statsbankerotten kunne de godt få en daler i drikkepenge. Han havde en god håndskrift og havde lært sig selv tysk. Han var en meget søgt brevsriver, da mange mennesker dengang ikke kunne skrive. Han havde et lille husmandssted, var bødker, møllersvend og skytte. Han brugte ikke jagthund, men han kunne ligesom se, hvor harerne lå. Engang var han kommet ret langt bort nordvest for Vejle, hvor folk ikke kendte ham. Han gik ind i et hus, hvor han tilfældigvis kunne låne en bøsse. Lidt efter kom han tilbage med en hare. For sin ulejlighed fik han een mark.

Som barn stod Mette Marie en dag hjemme og huggede brænde, og en søster stod ved siden af og drillede

hende ved at lægge sin finger på huggeblokken. Mette Marie bad hende om at tage fingeren væk, ellers ville hun hugge den af. Som sagt så gjort. Det yderste led blev næsten hugget af. I Hover boede der imidlertid en klog mand, Sølle Pejer kaldet. Han kurerede alle slags sygdomme. I et tilfælde som dette skulle man medtage øksen. Han satte det yderste led rigtigt på plads efter at have rørt ved det med en pind. Derefter blev fingeren forbundet. 14 dage efter ville han gerne se fingeren igen. Den var i orden, og så fik de øksen med tilbage.

Der fortælles om en mand, der var dum nok og stjal noget brænde fra Sølle Pejer. Det skulle han aldrig have gjort, for den kloge mand havde en underlig magt over andre. Tyven kom også tilbage med brændet, men han kunne ikke lægge det fra sig. Den kloge mand kom så ud og sagde blot: Det kunne du jo have ladet være med. Først da kunne han lægge brændet fra sig, hvorefter han slukøret luskede hjem.

Mette Marie og to andre piger var en aften ude at gå en tur. Pludselig siger den ene: »Gå til side.« Det gjorde hun selv og den ene af kammeraterne, den sidste blev midt på vejen, hvor hun snublede flere gange. Hun bemærkede noget om, at det var underligt, at hun ikke kunne gå ordentlig på en ellers ret god vej. Hertil bemærkede den første, at det var der ikke noget mærkeligt i, for der var nemlig lige passeret et ligtog, og hun var gået lige hen over ligkisten.

Kun pigen, der kom med opfordringen om at gå til side, kunne se noget.

Mette Maries mor hed Ane Johanne Christensdatter, hun var født i Vester sogn omkring 1803 og døde i Malt sogn omkring 1881.

Da Mette Marie var 13 år, kom hun til Riisagergård, hvor hun tjente hos sin mormor, Mette Marie Jens-

datter, som først var gift med en enkemand med 6 børn, og hun blev mor til elleve børn. Så døde hendes mand. Hun blev gift igen og fik to børn til; altså mor og stedmor til 19 børn.

På Riisagergård måtte Mette Marie vogte kvæget lige til nytårsaften. Da blev det en forskrækkelig snestorm, og så kom kvæget ikke mere ud den vinter.

Mormor havde en bror, Jens Jensen, han havde et husmandssted midtvejs mellem gården og Thyregod præstegård, hvor Mette Marie gik til præst. Det var en meget lang vej for præstebørnene, og når de var på hjemvejen, tog de ofte ind til husmanden, som gav dem røllikevand at drikke til deres medbragte mad. Bag-efter spillede han violin for dem, og de dansede. Mormor var meget religiøs, det her var dog for galt, og hun hævnede sig på broderen ved ikke at give ham den årlige ost, som han plejede at få ved juletid.

Mormors anden mand, Christen Simonsen, var ikke religiøs. Når hun om søndagen ville sidde og læse i en prædikenbog, kunne han godt finde på at trave op og ned ad gulvet. Han kom i sognerådet og blev også formand. Engang havde han klædt sig ud som stodderekonge og prøvede at fungere som sådan. Det gik vist mindre godt, forsøget blev i hvert fald ikke gentaget.

Mette Marie afsluttede sin skolegang i Vesterlund skole i 1842 og blev udskrevet med karakteren mg÷.

Derefter tjente hun flere steder, 2 år i Hammer, 1 år i Bredsten, 4 år på Bredstenslund, 2 år i Ure og 5 år på Petersholm ved Vejle.

I 1848 tjente hun hos en gårdmand Christoffersen i Bredsten. I grunden var det hans mor, der ledede gårdens drift. Hun lavede noget værre hundeæde til folkene, og Mette Marie stjal somme tider noget mælk og spiste brød til. Da rygterne om de udbrudte slaver kom

til Bredsten, græd den gamle kone af frygt. Mette Marie trøstede hende med, at Vorherre nok ville hjælpe. Men Maren Christoffers ikke med, sjællænderne derimod ta mæ ett hjælp, for der æ for manne.«

En anden gang rygtedes det på Vejleegnen, at tyskerne snart kunne være der. Hos Maren Christoffers gemte man sølv og andre værdisager i en gammel lågkiste, som man stillede ud på et tørt sted i møddingen, hvorefter kisten dækkedes med gødning fra fårehuset. Imidlertid fandtes der i læddiken nogle tællelys, der smeltede på grund af varmen, og et par blå vadmelsbukser blev ødelagt. Dengang sparede man på vask, og sønnen måtte gå med dem, som de var, ganske vist kun som hverdagsbukser.

Ret ofte var der indkvartering. Vendelboerne kunne Maren Christoffers ikke med, sjællænderne derimod godt. Soldaterne snød hende, når de købte mælk eller andet. Sjællænderne ville meje kornet, så det lå på jorden. Jyderne ville slå det ind mod den på roden stående afgrøde, tage det op med hænderne og binde det.

På Petersholm, hvor Mette Marie var fra 1851 til 1856, blev hun forlovet med Otto Hansen, som siden 1847 havde lært gartneri og skovbrug samme sted. Han blev soldat 1855, og efter hjemsendelsen året efter søgte han stillingen som gartner og skovfoged på Estrup i Malt sogn. Han fik stillingen ^{16/7} 1856. Nu kunne de gifte sig, men Mette Marie havde aldrig før skiftet plads i utide, derfor blev de først gift i Vejle ^{31/10} 1856.

I ægteskabet var der syv børn, en dreng døde som lille. 3 sønner udvandrede til Amerika, 3 døtre bosatte sig i Danmark, men de havde først været »over Dammen«.

Mette Marie døde i 1891, hendes mand først i 1919. Begge blev begravet på Malt kirkegård.

KILDER

Mette Marie Christiansdatters skudsmålsbog.
Folketællingslister på Rigsarkivet.
Oplysninger fra min mor (1865—1951).

Om Otto Hansen kan læses i »Fra Ribe Amt 1972«, side 145—149 (udgivet af Historisk Samfund for Ribe amt).

En af grundene til, at jeg kan komme med så mange enkeltheder, der er ca. 125 år gamle, er den, at min mormor tjente hos sin mormor, og både min mor og mormor havde øjnene åbne og kunne bagefter berette om deres oplevelser.

EN BAYERSK ØKSE, FUNDET VED VEJLE

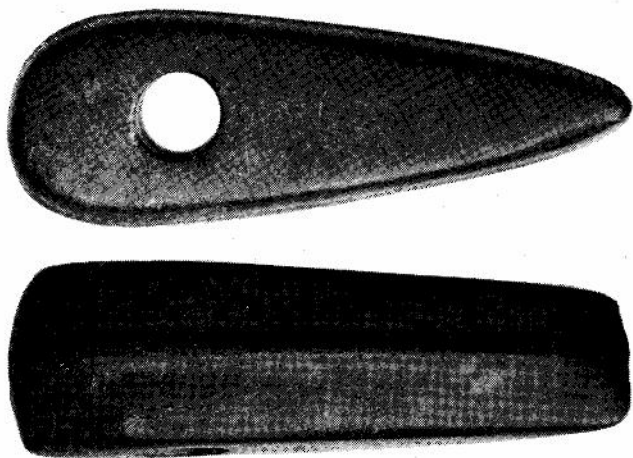
Af *Klaus Ebbesen.*

Den danske konge, Frederik den Syvendes arkæologiske interesse er velkendt. Han ledede selv et betydeligt antal udgravninger af gravhøje og andre oldtidsminder, og det var ham, der tog initiativ til, at Jelling-højene blev udgravet, selv om han dog overlod ledelsen af denne store opgave til arkæologiens daværende førstemand, J. J. A. Worsaae.

Gennem disse udgravninger, men også ved køb eller foræring erhvervede Frederik VII sig en betydelig oldsagssamling, som senere overgik til oldnordisk museum, — det nuværende Nationalmuseum i København.

Det er en af stenøkserne i denne oldsagssamling, der her skal berettes om. Den har nummeret 3057 i kongens samling, og om denne og to andre økser, som samtidig er skænket til kongens samling, vides kun, at de er fundet på forskellige steder i omegnen af Vejle. Desværre har det ikke været muligt at komme findestedet nærmere, men af erfaring ved man, at fundoplysningerne i Frederik VII's samling er pålidelige. Der er derfor ingen grund til at betvivle, at den pågældende økse faktisk er fundet et eller andet sted i nærheden af Vejle.

Øksen, som her er gengivet, er nu 17 cm lang, men har været lidt længere, da den er fragmenteret ved æg og nakke. Den er 5,9 cm bred og 4,8 cm høj ved nakken, hvorfra den smalner lidt til mod æggen. Skaffhullet, som ligger forskudt tilbage mod nakken, har med sin diameter på 2 cm muligjort, at øksen har kunnet

monteres på et forsvarligt skaft. Den er af diabas og har midt på nakken og de to sider en omløbende forhøjet vulst. Det er denne, som gør øksen specielt interessant.

Ved den omløbende vulst adskiller øksen sig nemlig fra de i Danmark ellers så almindelige såkaldte simple skafthulsøkser. I hele Sydsandinavien står den isoleret. Ude i Europa er dens form imidlertid velkendt. Den tilhører en type, som er specielt almindelig i Bayern og de tilgrænsende dele af Østrig og Böhmen. Økserne af denne type er dog ikke begrænset snævert til dette område. En enkelt kendes fra Schweiz, en anden fra det tidligere Østpreussen i Polen, enkelte økser er fundet i Mellem- og Nordtyskland, og nu denne økse fra egnen ved Vejle. Der er altså tale om en international økseform, hvis produktionssted imidlertid på grund af fundkoncentrationen må lokaliseres til Bayern. Vejle-øksen er således importeret og har sikkert været anset for lige så sjælden af vore jyske forfædre i stenalderen, som den blev anset for at være

af finderen, der skænkede den til landets daværende konge.

I tid tilhører øksen stenalderens sidste fase (senneolitikum), den periode, som er karakteriseret ved de mange smukke flintdolke. Endnu er der stenalder i Norden, men sydpå hersker allerede bronzealderen, og i flere af de hjemlige redskabsformer, bl. a. flintdolkene, ser man tydeligt de sydlige metalforbilleder. Ligeledes kendes bronzerne selv fra enkelte af tidens depot- og gravfund. De er imidlertid alle importerede og stammer — ligesom denne stenøkse — fra Mellemeuropa. Det er derfor nærliggende at forestille sig, at den pågældende økse er kommet til landet sammen med en sending bronzer, vel sagtens som et kuriosum.

Men Norden har ej heller på denne tid blot været den modtagende part. De sydskandinaviske flintdolke, der med rette er blevet karakteriseret som flintteknikkens mesterværker, har været gode eksportstykker. De er spredt så langt sydpå som til Tjekoslovakiet, hvor de er fundet i flere grave sammen med det der almindelige bronzealderinventar.

Man må altså forestille sig befolkningen i stenalderens slutfase, ikke som et samfund af primitive indfødte, men som et velorganiseret bondesamfund med kontakter viden om. De har kendt hesten. Vognen ligeså. Til vands har de i deres udhulede stammebåde kunnet krydse selv store farvande og derfor også snildt kunnet gå op ad de nordtyske floder. Kommunikationsmidlerne har således været gode, og bl. a. den bayerske økse fra Vejleegnen viser, at stenalderbefolkningen har vidst at udnytte disse til at opbygge en vidtforgrenet handelsorganisation — en organisation af stor betydning for vor hjemlige kulturudvikling på overgangen fra sten- til bronzealder.

OVERBIBLIOTEKAR ERIK EBSTRUP

Erik Ebstrup var født på Frederiksberg i 1897 og døde i Helsingør 1972. Han blev student i 1915 og dyrkede i nogle år teologiske studier, men brød af og valgte biblioteksvejen. Efter eksamen fra Statens Biblioteksskole i 1923 fik han embede som overbibliotekar i Haderslev, men søgte i 1938 til Kolding, hvor en ny biblioteksbygning syntes at rumme større muligheder for en initiativrig leder. Da Ebstrup havde måttet svigte biblioteket i et par perioder, så han sig i 1949 nødsaget til at forlade denne stilling, altså længe før normal pensionsalder. Årsagerne hertil var flere. Ebstrups særlige begavelse var f. eks. udtalt på det musikalske område, men den var i sin form præget af stærke svingninger og følgelig sårbar. Han har udtalt, at han stundom fandt det kulturelle klima i Kolding noget brysk, og da dertil kom, at han følte sig forbigået i biblioteksverdenen, det være sig med rette eller urette, så fandt han, at han måtte søge sig fritaget for sit embedes byrder. I årene derefter lykkedes det ham dog at gen-

vinde både helbred og arbejdskraft på et mere tilbagetrukket plan.

I Koldingårene blev Ebstrup medlem af bestyrelsen for Vejle Amts historiske Samfund (1943—55) og var endvidere 1943—49 medredaktør af årbogen. Hans væsentligste indsats her var de meget påskønnede oversigter over ny litteratur om Vejle Amt (1947—52), en fortsættelse af en af Aage Bredsted skabt tradition. Hans litterære hovedværk er »Kolding Bibliotek 1857—1942« (Kolding 1942) med omtale af såvel den foretagssomme grundlægger, politikeren Chr. Berg, som dets stilfærdige velgører, creatureksportør Jens Holm. Efter Tysklands kapitulation udsendte han i 1946 sammen med K. Baagøe »Kolding under Besættelsen«, hvor han selv har taget sig af det rigt illustrerede afsnit om befrielsen. Sin usvækkede kærlighed til den oprindelige hjemstavn har han dokumenteret i »Frederiksberg-Billeder« (1963), en bibliografi over billeder med frederiksbergske motiver i danske bøger og tidsskrifter.

Sluttelig kan det nævnes, at Ebstrup i 1937 redigerede Festskriftet til biblioteksdirektør Th. Døssing, og at han i årene 1945—58 var medlem af Koldinghusmuseets styrelse.

Sigvard Skov.

ANMELDELSER

Fra Kvangård til Humlekule, Meddelelser fra Havebrugshistorisk Selskab nr. 1 1971.

Skriftets titel antyder, at selskabets arbejdsfelt er nordisk havebrug helt fra hedensk tid, da kvangården og løghaven var, hvad der fandtes af havetyper — og langt op i middelalderen og den nyere tid, der for havebrugets vedkommende indledes med lovbestemmelsen De lollandske Vilkår 1446. Heri forekommer ordet humlekule, der betegner en cirkelformet plantning af humleplanter. Ved Christian III's københavnske reces 1537 kom disse for vort havebrug meget vigtige bestemmelser til at gælde for hele landet.

Skriftet indeholder en artikel af Lise Tillge om løg og knoldplanter i Danmark, der for hver enkelt af en lang række, tildels velkendte løgplanter, fortæller historien om deres indførelse fra sydlige himmelstrøg og deres geografiske vækst her i landet som forvildede, d. v. s. som voksende i naturlig konkurrence med den vildtvoksende flora efter tidligere at have været dyrket. Artiklen bygger på omfattende undersøgelser over alt i landet.

Endvidere indeholder skriftet en personalhistorisk afhandling af Anton Pedersen om gartnerslægten Glæsel, der har stået for indretningen af en lang række af vore største og smukkeste haveanlæg.

Marie Suhr: »Minder fra Middelfart«, Åge Petersen: »Strib i færgernes og jernbanens tid«, og Åge Petersen: »Fra den gamle latinske i Middelfart«, alle udgivet af Udgiverselskabet i Middelfart, de to første bøger i 1971, den sidste i 1972.

Udgiverselskabet i Middelfart består af en kreds af 4 historisk interesserede borgere i Middelfart: Overbibliotekar Knud Møller, overlærer Kaj Keldbjerg, malermester Jørgen Finn Pedersen og programredaktør Åge Petersen, som ud fra interesse for deres bys historie fremskaffer

manuskripter egnet til udgivelse. Den første bog, som selskabet udgav, var: Marsvin og marsvinsjægere 1969 (oplag 1.500). Derefter kom Fænø-bogen 1970 (oplag 500, udsolgt), og i 1971 og 1972 de ovennævnte 3 bøger (oplag henholdsvis 500 og 1.000, begge udsolgt, og 500).

»Minder fra Middelfart« er skrevet af en 79 årig dame, der hele sit liv har boet i Middelfart, og er en beskrivelse af hendes barndomsgade, Nygade, og glimt fra andre dele af Middelfart by fra sidste halvdel af 1890'erne og op til ca. 1909. Bogen fortæller på en højst levende måde om alt, hvad der har rørt sig i gaden og i byen, og om de forskellige mennesketyper, der har færdes i den. Den fortæller om sociale forhold, om fattiggårde, grundlovsfester, rigsdagsvalg o. s. v.

Bogen om Strib i færgernes og jernbanens tid omhandler byens historie fra middelalderen og op til og med den første Lillebæltsbros indvielse.

Der berettes om krigsbegivenhederne i byen i forbindelse med treårskrigen og 1864 og om tiden, da jernbanen og færgen kom. Bogen er af stor interesse for dem, der interesserer sig for trafikmidlernes historiske udvikling, men indeholder også en mængde historisk stof af mere almindelig interesse.

Bogen er første del af et værk i 2 bind om den gamle Vejlbys-Strib kommunes historie.

Bogen om den gamle latinske skole i Middelfart er skrevet i anledning af, at der nu tages et nyt gymnasium i brug, hvorved Middelfart atter rykker ind i rækken af byer med en »lærd« skole. Den gamle skole kan spores tilbage til 1507. Det sidste år, der var latinske skole i byen, var 1739. En forordning fra 1740 ophævede de fleste små latinske skoler, og tilbage blev katedralskolerne, altså latinske skoler i byer med domkirke.

Det har selvsagt været et meget stort arbejde for forfatteren at fremskaffe det fornødne materiale til denne bog, men anstrengelserne har lønnet sig. Bogen giver et udmærket billede af en gammel latinske skole og dens lærere og disciple.

Wamberg.

VEJLE AMTS HISTORISKE SAMFUND

Ekstrakt af årsregnskabet fra 1. april 1971 til 31. marts 1972

INDTÆGTER

Ministeriet for kulturelle anliggender	3000,00	
Vejle amtskommune	500,00	
Kommuner:		
Brande	25,00	
Børkop	100,00	
Egtved	200,00	
Fredericia kommune og havn	400,00	
Give	300,00	
Hedensted	100,00	
Horsens	100,00	
Jelling	300,00	
Juelsminde	150,00	
Kolding kommune og havn	600,00	
Tørring-Uldum	100,00	
Vejle kommune og havn	650,00	3025,00
Banker og sparekasser:		
Aktivbanken	200,00	
Sparekassen Fredericia	100,00	
Sparekassen Kolding	200,00	
Sparekassen Vejle	300,00	800,00
Kontingenter fra 1332 medlemmer	26640,00	
Andre indtægter:		
Salg af årbøger m.v.	1864,84	
Renter fra grundfonden	675,50	
Renter af indskud	1015,98	
Refusion af porto	82,05	
Annoncer i årbogen	1105,00	
Kassebeholdning fra sidste regnskabsår	9791,57	
		<u>48499,94</u>

UDFLUGT OG ÅRSMØDE 1972

Udflugten foregik søndag den 17. september 1972 med besøg på Sønderjyllands Kunstmuseum (åbnet 23. juni 1972) og Tønder Museum. Der var ca. 140 deltagere, hvoraf ca. 85 i busser fra Fredericia, Kolding og Vejle. Vi ankom kl. 14,30 og fik en fortræffelig introduktion ved museumsdirektør, dr. phil. Sig. Schouby i museets foredragssal. Derefter besøgte vi Tønder Museums enestående samling af møbler, fajance, sølv og kniplinger og den store samling af hollandske fliser. Endvidere så vi den store udstilling i kunstmuseet af maleren Sven Havteen-Mikkelsens værker i anledning af kunstnerens 60 års dag den 16. september. Kaffebord på Tønderhus lige over for museet og derefter hjemkørsel ca. kl. 17.

Årsmøde afholdtes fredag den 22. september 1972 kl. 20 i bibliotekssalen på Koldinghus. Ca. 50 deltagere. Formanden, amtmand Wamberg, aflagde beretning og regnskab. Regnskabet godkendtes, og kontingentet fastsattes uforandret til 20 kr. årlig.

Til bestyrelsen genvalgte viceskoleinspektør Eg-Jensen, Give, organist H. C. F. Hansen, Fredericia, civilingeniør Reddersen, Bramdrupdam, og pastor Volf, Ødsted, og til revisor genvalgte lektor A. Hemmingsen, Fredericia. Bestyrelsen konstituerede sig således:

Formand: Amtmand Wamberg.

Næstformand: Organist H. C. F. Hansen, Fredericia.

Sekretær og arkivar: Museumsinspektør, mag. art.

Sigvard Skov, Kolding.

Kasserer: Amtmand Wamberg med bistand af organist H. C. F. Hansen.

Til redaktør af årbogen genvalgte amtmand Wamberg, og til medredaktører genvalgte museumsinspektør Skov og redaktionssekretær Rude.

Efter årsmødet holdt museumsinspektør, mag. art. Sigvard Skov et fortræffeligt og fængslende foredrag med lysbilleder: Glimt fra det fjerne Østen — med udgangspunkt i Koldinghusmuseets samlinger.

Wamberg.

VEJLE AMTS AARBOG

som kan købes i boghandelen, udsendes til medlemmerne af Vejle Amts historiske samfund. Medlemsbidraget er kr. 20,00. Kontingent for livsvarige medlemmer er kr. 300,00. Indmeldelser i samfundet bedes sendt til et af bestyrelsens medlemmer eller direkte til ekspeditionen, adresse: Vejle amtsgård, Vedelsgade 17, 7100 Vejle. Telefon (05) 82 33 00, lokal 31

SAMFUNDETS BESTYRELSE:

Amtmand A. M. Wamberg, Vejle.

Formand, redaktør af årbogen, kasserer.

Organist H. C. F. Hansen, Fredericia.

Næstformand.

Museumsinspektør mag. art. Sigvard Skov,
Koldinghus.

Sekretær, medlem af redaktionsudvalget.

Redaktionssekretær Axel Rude, Vejle.

Medlem af redaktionsudvalget.

Gårdejer R. P. Østergård-Hansen,
Skulsballe pr. Vrigsted.

Seminarielærer Leo Novrup, Bredballe.

Lærer fru Kamma Varming, Fredericia.

Civilingeniør K. E. Reddersen, Bramdrupdam.

Pastor R. Volf, Ødsted.

Viceskoleinspektør P. Eg-Jensen, Give.

Lektor, mag. art. Aksel H. Nellemann, Kolding.

Meddelelse til medlemmerne.

Ældre årgange af Vejle Amts Aarbog kan fås ved henvendelse til: Organist H. C. F. Hansen, 6. Julivej 58, Fredericia. Tlf. (05) 92 11 15. Girokonto 4 51 95.

For medlemmer er priserne pr. årgang:

1908—1949	kr. 4,00	(Bogladepris kr. 5,00)
1950—1960	- 8,00	(— - 12,00)
1955	- 4,00	(— - 5,00)
1961—1967	- 10,00	(— - 15,00)
1968	- 15,00	(— - 20,00)
1969—1971	- 20,00	(— - 25,00)

Realregister for årgangene 1905—1960 kr. 5,00.

(Bogladepris kr. 7,00)

Ved forsendelse tillægges porto.

Udsolgt er årgangene:

1905	1917
1906	1918
1907	1919

samt 1923 bd. 1

Desuden sælges følgende bøger:

| | Medl.
kr. | Boglade
kr. |
|--|--------------|----------------|
| Rasmus Mortensen: Jysk Jærn. (Under-søgelser vedrørende den gamle jærnvinding af myremalm.) | 10,00 | 15,00 |
| Vejle amt. En hjemstavnsbog (årbøgernes årgang 1934) 2 bind på ialt 560 sider, rigt illustreret. | 6,00 | 7,00 |
| Abitz og Bredsted: Litteratur om Vejle Amt. | 3,00 | 4,00 |
| Jakob Jakobsen: Thalia i provinsen. (Vejle teaters historie.) | 15,00 | 20,00 |
| Orla Lehmann: Den græske Tronfølgesag (1863) | 20,00 | 28,50 |

Vore medlemmer

bedes hver især agitere stærkt for tilgang af nye medlemmer på land og i by. Den, der ikke kender sin egn skæbne gennem tiderne, bliver aldrig rigtig hjemme, selv om hun eller han er født på stedet.

Ny medlemmer indmeldes til bestyrelsen.

Årbogens udgivelse støttes af følgende annoncører:

**MODERNE
EKSKLUSIVE
BOLIGTEXTILER**

Gabriel
FREDERICIA

**Syddjyllands
største møbelhus**

Egen parkeringsplads

Harden Møbler AS

Sct. Jørgensgade 8

KOLDING /

Tlf. (05) 52 61 22

**VEJLE OG OMEGNS
ANDELS-SVINESLAGTERI**

*

CHARLES HINDBORG A/S

Papir en gros — Papirvarefabrik — Bogtrykkeri

Vejle, telf. 82 84 11

KOLDING ANDELSMEJERI

Konrad Jørgensens Bogtrykkeri A/s

Telefon 52 14 88

KOLDING

Bryggeriet
SLOTSMØLLEN
KOLDING A/S

JYLLANDS CLICHÉFABRIK A/S

Kolding

Telefon 52 06 11

ERIK GADE

Specialværksted for kontormaskiner

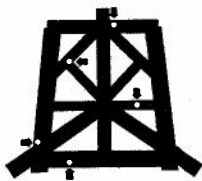
Telefon 52 04 23 - Laasbybanke 10 - Kolding

 olivetti

Boer
PATENTAVLER A-S

Telefon (05) 52 40 00 . Kolding

TAVLER · SKOLEMØBLER · KANTINEMØBLER

TIL GL. TRÆVÆRK ANBEFALES

GORIOL 5.

I SPØRGSMÅL VEDR. BEHANDLING
AF GL. TRÆVÆRK ER VOR RESTAU-
RERINGSAFDELING TIL RÅDIGHED.

GORIVÆRK (05) 52 77 22 KOLDING

⁴⁶ *Carl Hansen's* RUTEBILER

Vejle - Telefon 82 11 22 (4 linier)

VEJLE SLIDBANEFABRIK

Eivind Aage Hansen

Aut. vulkaniser

Fiskergade 10

Postkonto 106761 . Telf. 82 89 22

Penge er ikke alt . . .

Penge er ikke alt . . .
men rare at ha'. Livet
er sjovere og lettere
med orden i økonomi-
en. Få konto i Spare-
kassen – det gi'r ro
og tryghed.

Det går hurtigere i

SPAREKASSEN

LANDINSPEKTØR

Lorens Friis

Fredericiavej 87, VEJLE. Tlf. (05) 82 63 13

»Bogen om Rytterskoletavlerne«

direkte fra

Universitetsforlaget

postbox 20, 8100 Århus C, tlf. (06) 12 80 00